

Ginditori
ruși

PIOTR CEAADAEV

Scrisori filozofice

HUMANITAS

Piotr Iakovlevici CEAADAIEV (1794–1856) este unul dintre întemeietorii gândirii filozofice ruse moderne, convențional integrat grupării „occidentaliste“, opusă „slavofililor“. Se naște la Moscova într-o bogată familie nobiliară, frecventează universitatea moscovită, participă la campaniile împotriva lui Napoleon, trăiește în Occident între 1823 și 1826; după revenirea în Rusia elaborează, pînă în 1830, opera sa capitală, cele opt *Scrisori filozofice*. Apariția *Scrisorii întâi* în revista *Telescop* declanșează în 1836 un scandal răsunător. Autorul este învinuit de antipatriotism, declarat nebun, ținut cu domiciliu forțat sub pază polițienească și supraveghere medicală zilnică, interzicîndu-i-se pînă la sfîrșitul zilelor orice altă publicare. Nu reușește astfel să tipărească nici *Apologia unui nebun* (1836–37), în care își explică „occidentalismul“ ca fiind întru totul patriotic. Manuscrisele *Scrisorilor filozofice*, descoperite tîrziu în bibliotecile din Rusia, aveau să vadă lumina tiparului în integralitatea lor, în originalul francez, abia în 1966 și 1970.

PIOTR CEAADAEV

Scrisori filozofice

urmate de

APOLOGIA UNUI NEBUN

Traducere și note de JANINA IANOȘI

Prezentare de ION IANOȘI

HUMANITAS
BUCUREȘTI, 1993

Coperta colecției
IOANA DRAGOMIRESCU MARDARE

Pe copertă
Clopotnița „IVAN CEL MARE“ din Kremlinul Moscovei.
Litografie de epocă din ediția I. H. DAZZIARO

PIERRE TCHAADAËV
LETTRES PHILOSOPHIQUES ADRESSÉES À UNE DAME
présentées par François Rouleau
Paris, Librairie des Cinq Continents, 1970

© Humanitas, 1993, pentru prezenta versiune românească

ISBN 973-28-0385-1

PREZENTARE

Petru cel Mare a deschis Rusia spre Europa. Ecaterina a II-a i-a favorizat în Rusia pe europeni, mai ales pe artiștii și pe cugetătorii francezi. Sincronizarea Rusiei cu Europa, inclusiv în plan spiritual, s-a produs însă abia sub Alexandru I.

Veacul al XVIII-lea a fost prologul modernității culturale rusești. Literatura a devansat încă de pe atunci filozofia. Cîți cunosc gîndirea unui Skovoroda, răsfrîngerile atașamentelor masonice în filozofie, pe succesivii adepți ai lui Schelling ?! Fonvizin, Derjavin, Karamzin s-au impus mai repede și mai mult. Lui Radișcev faima i-a asigurat-o mai degrabă *Călătorie de la Petersburg la Moscova* și pedepsirea lui de către Ecaterina pentru crima de a o fi scris decît tratatul *Despre om, moartea și imortalitatea lui*.

Primatul literaturii în cultura rusă l-a statornicit definitiv Pușkin, nu numai pentru secolul al XIX-lea, inaugurat de el, dar chiar și pentru următorul secol. Un contemporan al său, dar unul singur, a proiectat la nivel european și filozofia. Desigur, Ceaadaev nu e Pușkin, după cum nici Soloviov nu e Dostoievski. Dacă Dostoievski îl va numi pe Pușkin *rusul european* prin excelență, diagnosticul i se potrivește și lui Ceaadaev. Primul gînditor original rus va pătrunde — prin forța destinului — cu întîrziere în Europa. El merită cu prisosință să fie cunoscut de către toți cei ce se recunosc europeni.

I

Piotr Iakovlevici Ceaadaev s-a născut la Moscova, într-o bogată familie nobiliară, la 27 mai 1794. Orfan, a fost cres-

cut și educat de o mătușă, prințesa A. M. Șcerbatova, la rîndul ei fiica unui istoric și literat. În 1809–1811 frecven-tează universitatea moscovită, dar nu o termină, opînd pentru cariera militară. Participă, într-un regiment de husari, la campania împotriva lui Napoleon; intră în 1814 cu armatele rusești în Paris. La întoarcerea în țară e copleșit de onoruri. Dandy de capitală, are numeroși prieteni sus-puși. E primit, se pare, într-o lojă masonică. În 1816 îl cunoaște pe Pușkin, încă licean, care îi va dedica poezii celebre. În 1817 este numit adjutant al comandantului corpului de gardă imperial. În toamna anului 1820 e trimis la Troppau, oraș austriac unde se desfășura congresul Sfintei Alianțe, spre a-i raporta țarului Alexandru I despre răscoala unui regiment de ofițeri. Întîlnirea dintre împărat și Ceaadaev e învăluită în mister; două luni mai tîrziu Ceaadaev își dă pe neașteptate demisia din armată, ratînd avansarea iminentă în ierarhia militară.

Cert este că în 1820–1821 trăiește o amară dezamăgire în legătură cu destinele țării sale, pe care chiar vrea s-o părăsească definitiv. Își amîină intenția pînă în 1823, criza spirituală se prelungește laolaltă cu o suprasolicitare intelectuală ce-i deteriorează sănătatea și-l obligă la plecare. Decepționat, ros de un amestec de orgoliu și *mal du siècle*, pribegeste trei ani, din iulie 1823, prin Anglia, Franța, Elveția, Austria, Germania, cu sejururi la Londra, Paris, Milano, Roma, Berna, Karlsbad, Dresda. Citește diverși autori, îi întîlnește pe tînărul La Mennais și pe Schelling. La Florența are o discuție cu misionarul englez Charles Cook, impuls decisiv pentru convertirea sa religioasă.

Anii petrecuți în străinătate îl salvează: apropiați ai săi, dintre răsculații decembriști, suferă represaliile noului țar Nicolae I. La întoarcere, în iulie 1826, e supus unui interogatoriu la punctul de graniță Bresk–Litovsk, dar i se permite să se stabilească la Moscova și în conacele din împrejurimile ei. Își asumă reclusiunea totală, supraviețuiește prin cca mai intensă perioadă de muncă a vieții sale. Revine în societate abia în 1830, după încheierea principalelor sale lucrări, printre care și cele opt scrisori filozofice scrise în limba franceză. Eșuează în tentativele de a publica în 1831–1832 cîte ceva din ele.

Apariția primei scrisori filozofice, în traducere rusă, declanșează scandalul funest pentru autorul ei. Ziaristul N.I. Nadejdin o publică în 1836 în revista *Telescop*, nu din inițiativa, dar cu acordul lui Ceaadaev. Tinerii radicali, printre care și Herzen, care va spune că a fost ca „o împușcătură într-o noapte întunecată“, au salutat entuziast textul, care circulase și anterior în manuscris; majoritatea însă, și nu doar cea conservatoare ci chiar și cea liberală, l-a considerat profund antipatriotic. Vina prezumtivă de antipatriotism, echivalată cu o răzmeriță, a fost pecetluită de țarul însuși. Din ordin imperial, șeful poliției, contele Benkendorf, a luat măsurile de rigoare. Ziarul a fost suspendat, redactorul — exilat, cenzorul — concediat iar autorul — declarat nebun, cu domiciliu forțat, sub pază polițienească și control medical zilnic, cu învoirea de a ieși la plimbare o dată pe zi. Restricțiile i s-au ridicat după un an și jumătate, cu condiția „să nu îndrăznească să mai scrie ceva“. Din arhivele poliției secrete va reieși suspiciunea — total neîntemeiată — că s-ar fi aflat sub influența ideilor lui Saint-Simon.

1836 a fost pentru Ceaadaev un an fatal. El a fost eliminat din circuitul public, antum și postum. Ulterior a mai participat la reuniuni intelectuale moscovite, complet înstrăinat, ca un somnambul. Și-a mai nuanțat radicalismul, prin 1848 i s-au reactivat speranțele liberale, dar războiul Crimeii, declanșat în 1853, i-a confirmat cele mai sumbre previziuni cu privire la destinul țării sale.

O vastă moștenire epistolară stă mărturie travaliului intelectual din această ultimă perioadă de viață. Patria de care se simțea atașat era mai presus de toate Rusia lui Petru cel Mare, întrucâtva și Rusia Ecaterinei a II-a, a lui Alexandru I, patria deschisă spre Occident. A mai apucat înscăunarea țarului Alexandru al II-lea, dar nu și reformele lui. Ceaadaev a murit la Moscova la 14 aprilie 1856.

Din viața lui privată se cunoaște iubirea melancolică pentru Avdotia Sergheievna Norova, decedată de timpuriu, lângă care cere, testamentar, să fie înmormântat.

II

Schițăm istoria elaborării, iar apoi istoria publicării *Scrisorilor filozofice*:

1. Reconstituirea alcătuirii lor e dificilă și în unele privințe imposibilă. Numai patru din cele opt scrisori poartă datări finale: I – „Necropolis. 1829. 1 decembrie“; III – „Sokolniki. 1 iunie“; IV – „Sokolniki. 30 iunie“; VII – „Moscova. 1829. 16 februarie“. Datele indică încheierea câte unei redactări — care nu coincide neapărat cu ultima. Ele sugerează o altă ordine a compunerii decît numerotarea finală. Dacă aceea e incertă, aceasta aparține cu siguranță autorului. Decalajul la I (vom desemna în continuare scrisorile doar prin numărul purtat) între indicarea datei și munca începută — se știe — încă din 1828 obligă la relativizări și în alte cazuri. Punctul de pornire e fixat îndeobște în 1828, punctul terminus variază la diverși exegeți între 1829, 1830, chiar 1831. În acest din urmă an textul începe să fie răspîndit, ca manuscris original sau recopiat. Pentru a înlătura dubiile, unii cercetători folosesc formula vagă, dar comodă: scrisorile au fost compuse la sfîrșitul anilor douăzeci, la începutul anilor treizeci.

Ceaadaev încearcă în 1831–1832, fără succes, să publice VI și VII în Rusia, dar în limba franceză, sub titlul *Deux lettres sur l'histoire adressées à une dame*. Singura apariție antumă, din revista *Telescop*, în 1836, e în traducere rusă și poartă titlul *Filosoficeskie pisma k gospoje* ^{xxx} *Pismo I — Scrisori filozofice către doamna* ^{xxx} *Scrisoarea I*. Ceaadaev îi indică însă prințului P. Viazemski în epistola din 9 martie 1835 denumirea care se va încetățeni în edițiile tîrzii: *Lettres philosophiques à une dame*.

„Doamna“ în cauză este — în primă instanță — Ekaterina Dmitrievna Panova, născută Ulîbîșeva, cunoscută de Ceaadaev în 1827 la conacul prințesei Șcerbatova din apropierea Moscovei. S-ar putea ca numai I să-i fi fost consacrată Panovei. Ceaadaev însuși va diminua rolul ei în geneza scrisorilor. De existența lor ea va afla abia în 1835, după relua-

rea relațiilor dintre ei, întrerupte mulți ani; dar în 1836 Panova a fost declarată, la cererea soțului, bolnavă mintal și internată într-un ospiciu. Unii exegeți consideră că — în ultimă instanță — scrisorile se adresează Rusiei. Oricum, procedeul unui interlocutor fictiv era larg uzitat în literatura epistolară tradițională.

În reclusiunea sa, Ceaadaev a compus scrisorile filozofice în franceză. Motivația, indirectă, o găsim în epistola din 6 iulie 1831 adresată de Pușkin lui Ceaadaev (din Țarskoe Selo la Moscova): „Mon ami, je vous parlerai la langue de l'Europe, elle m'est plus familière que la nôtre et nous continuerons nos conversations commencées jadis à Sarsko-Selo et si souvent interrompues.“ (Urmează observații asupra manuscrisului. Detaliile — cu privire la Moise, Aristotel, Marc Aureliu, David, Homer ș.a. — probează că Pușkin se afla inclusiv în posesia scrisorii VII.)

Curînd după furtuna dezlănțuită de publicarea scrisorii I în *Telescop*, *Apologia unui nebun* — scrisă probabil la sfîrșitul anului 1836, începutul anului 1837 — nuanțează, fără să retracteze, convingerile „occidentaliste“, socotite de autor perfect compatibile cu patriotismul său.

2. Moștenirea literară a lui Ceaadaev o îngrijește un timp nepotul său M.I. Jiharev. Nu reușește editări în Rusia, de aceea își orientează tentativele spre Franța. La insistențele lui, I.S. Gagarin — care se considera elev al lui Ceaadaev — tipărește în 1860 varianta franceză integrală din I în revista *Le Correspondant*. După doi ani tot el editează *Oeuvres choisies de Pierre Tchadaïef, publiées pour la première fois par le P. Gagarin de la Compagnie de Jésus* (Paris-Leipzig, 1862). Ediția conține I, VI, VII numite *Lettres sur la philosophie de l'histoire* (VI și VII figurează eronat ca II și III), *Apologia* și alte scrieri.

Trec cîteva decenii. Abia în 1906 M.O. Gerșenzon traduce și publică în rusește scrisorile editate de Gagarin. Tot el reunește în două volume textele franceze și rusești, apărute sub titlul *Socinenia i pisma P.I. Ceaadaeva — Operele și scrisorile lui P.I. Ceaadaev* (Moscova, 1913-1914).

Timp de peste alți douăzeci de ani cititorii nu au cunoștință decît de cele trei scrisori din culegerile lui Gagarin și Gerșenzon. Descoperirea celorlalte cinci și a integralei manuscriselor i se datorează lui D.I. Șahovskoi. În fapt, manuscrisele fuseseră conservate în arhivele poliției secrete, temuta Secție a III-a din Cancelaria Imperială, transferate apoi la Muzeul Literaturii Ruse al Academiei de Științe, celebra „Casă Pușkin“ din orașul de pe Neva, întemeiat de Petru cel Mare. Aici a descoperit Dmitri Șahovskoi cele cinci scrisori (II, III, IV, V, VIII) și le-a făcut cunoscute, în traducere rusă, în volumele 22–24 din seria *Literaturnoe nasledstvo — Moștenirea literară* (Moscova–Leningrad, 1935 {1936}). Șahovskoi a pregătit și ansamblul operelor pentru o publicare separată, dar el nu și-a mai putut realiza intenția căzînd la sfîrșitul anilor treizeci victimă represiei staliniste.

Mai rămînea o esențială îndatorire, editarea tuturor scrisorilor filozofice în originalul lor francez. Manuscrisul I nu ridică probleme, scrisul autorului era limpede, cu mici variații de detaliu. În schimb, Ceaadaev însuși operase destul de multe schimbări la VI și VII în intenția publicării lor; se impunea deci o alegere între variante. Cele cinci scrisori descoperite de Șahovskoi au fost de asemenea scrise clar, cu mîna lui Ceaadaev; incompletă era doar II, amputată de primele file; din fericire, Șahovskoi a găsit și un alt manuscris, tot incomplet, dar în care figurau tocmai acele file introductive, ceea ce a permis — prin colajare — restabilirea întregului.

Succesiv, dar independent una de alta, au apărut două ediții franceze socotite *princeps* în egală măsură. Textul francez este inclus în culegerea lui Raymond T. McNally — ca prim text original complet, în ordine cronologică — *Chaadaev's Philosophical Letters Written to a Lady and his Apology of a Madman*, culegere ce se găsește în volumul 11 din *Forschungen zur osteuropäischer Geschichte* (Berlin, 1966, pp. 24–129). Între timp, la insistențele lui Alexandre Koyré — eminent filozof francez al științei, rus de origine — François Rouleau a pregătit ediția *Lettres philosophiques à une dame* (Paris, Librairie des Cinq Continents, 1970). Varianta Rouleau corijează unele mărunte omisiuni din ediția McNally.

Să recapitulăm. Au existat următoarele succesive editări:

Nadejdin, 1836 — I, în traducere rusă.

Gagarin, 1862 — I, VI, VII, în originalul francez.

Gerșenzon, 1913–1914 — I, VI, VII, în franceză și rusă.

Șahovskoi, 1935 — II, III, IV, V, VIII, în traducere rusă.

McNally, 1966 — I–VIII, în originalul francez.

Rouleau, 1970 — I–VIII, în originalul francez.

Iată o caracteristică „poveste rusească“. A fost nevoie de peste un secol și un sfert pentru ca textul autentic al unei opere originale să *înceapă* să se afirme printre cititori și exegeți.

3. Prezenta traducere românească s-a efectuat după ediția Rouleau din 1970. Textul a fost comparat cu recente ediții integrale în rusește ale *Scrisorilor filozofice*: una în volumul *Stati i pisma — Studii și scrisori*, volum pregătit de B.N. Tarasov și apărut la Editura „Sovremennik“ (Moscova, ed. 1 — 1987, ed. a 2-a — 1989), alta — în culegerea *Socinenia — Opere*, apărută sub îngrijirea lui V.I. Proskuriha și tipărită la Editura „Pravda“ (Moscova, 1989). Edițiile rusești au fost însă cu circumspecție consultate, întrucât folosesc traduceri vechi (prima — ale lui Gerșenzon și Șahovskoi, a doua — ale lui Șahovskoi, care, cum am spus, n-a mai reușit să publice traducerea lui integrală). La confruntare am constatat deosebiri stilistice, de frazare, câteodată de sens față de ultimul text francez. Numai eforturile corelate ale cercetătorilor francezi și ruși vor limpezi chestiunile litigioase, aducând unele fragmente la unison, păstrând altele în variante la fel de autentice. Deosebiri mai importante și mai numeroase la VI și VII — fraze omise sau adăugate etc. — au fost operate chiar de către Ceaadaev; urmînd textul francez, n-am mai indicat pe parcurs diferențele față de edițiile rusești.

Într-o situație mai specială se află *Apologia unui nebun*, text neterminat și căruia nu i s-a descoperit autograful. S-au găsit două variante franceze, cunoscute din edițiile Gagarin și Gerșenzon. Ne-am ghidat tot după Rouleau, care a reprodus exemplarul adnotat de mîna lui Ceaadaev păstrat la „Casa

Pușkin“ (vezi și precizările traducătoarei). De astă dată am exemplificat în subsol, în cîteva cazuri, necorespondențele dintre variante; ele sînt însă mult mai numeroase.

Pentru a nu mai reveni cu detalii asupra prezentei ediții, să disociem între notele de subsol cu semnul *, aparținînd lui Ceaadaev, și cele cu cifre (consecutiv numerotate, de la ¹, la fiecare scrisoare în parte și la *Apologia unui nebun*), note alcătuite de traducătoare.

III

1. Ce influențe a receptat Ceaadaev în cursul anilor douăzeci și la începutul deceniului următor ? La loc de frunte se cuvine situat Friedrich Wilhelm Joseph Schelling (întîlnit la Karlsbad în 1825 și căruia îi trimite epistole în 1832 și în 1842), în ipostaza lui tîrzie de filozof al identității și al revelației, al unității dintre credință și cunoaștere, al autodezvăluirii divinității prin epocile istoriei universale; un Schelling trecut, în plus, prin răsfrîngerile gîndirii catolice franceze. În planul din urmă, dintre autorii viu receptați se numără Chateaubriand (*Génie du Christianisme*), Joseph de Maistre (care a petrecut 14 ani în Rusia și a scris *Les soirées de Saint-Pétersbourg*), Felicité Robert de La Mennais (sau Lamennais), în tinerețe devotat unui catolicism liberal și trecut pe pozițiile unui umanitarism socializant și mistic (în *Essai sur l'indifference en matière de religion* și apoi în *Paroles d'un croyant*), Louis de Bonald (*Législation primitive*), Pierre Simon Ballanche (*Essai sur les institutions sociales* și *Essais de palingénésie sociale*). Exegeții caută să surprindă cît mai exact măsura influențelor decodabile și a unei indiscutabile originalități proprii gîndirii lui Ceaadaev.

Cultura lui este vastă. În *Scrisorile filozofice* sînt inserate citate din Aristotel, Bacon, Cicero, Descartes, Milton, Montaigne, Pascal, Spinoza, Tasso, Voltaire; iar în ceea ce privește Biblia — din Facerea, Isaia, Iov, cele patru Evanghelii (Ioan, cel mai

des) și Epistola I către Corinteni. În ansamblul operei găsim trimiteri la Pitagora, Socrate, Platon, Aristotel, Epicur, Marc Aureliu, Bacon, Pascal, Spinoza, Kant, Schelling, Hegel ș.a.

În afara amplei corespondențe bilaterale cu Pușkin, Ceaadaev întreține relații epistolare cu memorialistul și publicistul A.I. Turgheniev, cu poeții Jukovski și Tiutcev, cu prințul Viazemski și prințul Odoevski, cu gânditorii, literații, publiciștii Șevîriov, Samarin, Homiakov, Herzen și mulți alții. Chiar și după eliminarea sa forțată din circuitul publicistic, el se menține astfel în miezul căutărilor spirituale rusești, inclusiv în confruntările dintre slavofili și „occidentaliști”. Această marcată prezență, din chiar culisele scenei publice, se datorează, indiscutabil, răspîndirii în continuare a manuscriselor recopiate după scrierile sale, printre care și după opera lui de căpetenie, în saloanele aristocrației luminate și în cercurile literar-filozofice ale „intelighenției” moscovite și petersburgheze.

2. Pe scurt, verigile demonstrației din *Scrisorile filozofice* ar fi, aproximativ, următoarele:

I. Meditația demarează de la o ascutită critică socială a înapoierii în care ajunsese și se blocase Rusia, comparativ cu civilizata Europă occidentală. Întrucît se țintește însă modelarea spirituală a interlocutoarei (reale sau ideale), pe de o parte planul obștesc este din capul locului corelat cu cel individual, iar pe de altă parte unica soluție preconizată de la început, atît pentru națiune cît și pentru oricare personalitate reprezentativă a ei, este mîntuirea sufletului.

II. În vederea atingerii acestui scop personal, dar și istoric, mijlocul optim constă în găsirea cadrului și crearea condițiilor de a medita asupra menirii umanității. Omul gânditor să se întoarcă pînă la profunzimile revelației originare și să exploreze vechea înțelepciune care tatonase căile de împlinire a proiectului divin. Accesul la spiritualitate (moralitate) să nu nesocotească nici corelațiile cu universul material (fizic).

III. Tocmai corespondența dintre lumea spiritului și lumea fizică obligă să ne asumăm cu umilință calea inductivă, ana-

litică, logică, de aproximare treptată a legii morale. Pentru a o descoperi pe aceasta, urmăm medieri, aproximări, pași mici de apropiere, printr-o sumedenie de reflecții și descoperiri.

IV. Să nu refuzăm, ca atare, preceptele și raționamentele științelor pozitive. Nu putem ignora contribuțiile științifice ale atîtor gînditori moderni, aplecați asupra spațiului și timpului. Formulînd legi precum gravitația universală și impulsul inițial, ei ne-au oferit și paralelismul acestor legi cu propria noastră voință, conștiință, moralitate. Eului uman îi asigură năzuința către suprema rațiune și, totodată, către suprema libertate numai divinitatea.

V. Abia acum se conturează diferitele sisteme moderne de gîndire și, printre ele dar și în răspăr cu ele, cel adoptat de către Ceaadaev. Impulsul inițial, obligatoriu a fi recunoscut de către om și umanitate, este de esență divină. Totul confirmă originarul care ne-a insuflat originalitatea, făurirea sufletelor noastre prin Cuvînt, primul Verb creator de spirit și de materie. Unei filozofii orgolios autonome îi ia locul umila acceptare meditativă a revelației.

VI. Istoria descoperă și confirmă această evidență. Reversul filozofiei religioase adoptate devine o amplă filozofie a istoriei. Ea se bazează pe opoziția desfășurată între ceea ce, în istorie, a pregătît, consfințit și prelungit creștinismul și ceea ce fie că i s-a opus din Antichitate, fie că a fost deformat printr-o falsă reformare modernă. Nu despre evoluție naturală, progres fizic, perfectabilitate mecanică poate fi vorba, ci numai despre pătrunderea în timp a adevărilor absolute creștine. Istoria se identifică astfel cu religia, dar religia descoperită în cursul istoriei întemeiază și cultura; iar omul creștin nu poate fi decît om universal, precum a fost în Evul Mediu și va trebui finalmente să redevină.

VII. Aceeași viziune generală hrănește opozițiile istorice particulare deosebit de tranșante. O seamă de cvasiunanime valori și personalități antice, grecești și romane sînt contestate sau refuzate (excepția o constituie Epicur). În schimb, sînt laudate din plin atît antecedentele iudaice ale creștinis-

mului, cu deosebire Moise, cât și specificele valorificări (și) ale creștinătății în religia lui Mahomed.

VIII. Hristos — infinit mai important decît aproximarea Lui biblică — prilejuiește laconica sinteză recapitulativă a rezultatelor obținute, corelat sociale, filozofice, istorice, religioase. Mîntuitorul străjuiește fidelitatea omului față de adevărul revelat. Iar Împărăția cerească realizată pe pămînt este legea morală împlinită!

Apologia unui nebun e postfața, inițial nedorită și pînă la urmă neterminată, ce-l întoarce pe autor la premisele social-istorice ale primei sale scrisori filozofice. El se explică, își atenuază tactic critica la adresa Rusiei, de fapt susținînd prin argumente încă mai detaliate „occidentalismul“. Acesta e clădit pe deschiderile și reformele lui Petru cel Mare. Trădarea predecesorului de către noul împărat nu are cum să nu fie trecută sub tăcere. Întreaga vină pentru neînțelegerea iscată i se atribuie plebei, gloatei, la fel de disprețuită ca și de Pușkin. Cît privește referirea la *Revizorul* lui Gogol, reprezentat aproape concomitent cu fatala publicare din *Telescop*, în litera lui argumentul poate să pară stînjenitor, în fond el pledează însă pentru propria nevinovăție. (Pentru noi e important că *Revizorul* oferea, în același an 1836, o la fel de cruntă imagine a Rusiei; iar diagnosticul lui Ceaadaev coincidea, în multe privințe, și cu scrierea marchizului de Custine, *Rusia în 1839*.)

Cu adevărat, nici din scrisoarea incriminată n-a lipsit patriotismul, dimpotrivă; iar în ansamblul scrisorilor filozofice, atașamentul față de patrie a fost dovedit pe deplin, tocmai pentru că a fost întemeiat pe atașamentul față de umanitate, în spiritul moralității creștine universale.

3. *Scrisorile filozofice* au fost multă vreme receptate prin prisma celei dintîi dintre ele; rezonanța lor a fost hipertrofiată dar și deviată în consecință. Prin publicarea antumă, separată și exclusivă, a primei scrisori, Ceaadaev a nimerit, involuntar, printre răzvrățiți, contestatari, chiar revoluționari; ceea ce nu fusese, în nici un caz în ultimă și principală instanță. Meditația lui era compusă din numeroase fațete, spiritualist

totalizate. Gîndirea aduna în matca ei multiple izvoare, prelucra principalele acumulări ale cugetării universale, de la cele mai vechi la — pentru moment — cele mai noi, trecîndu-le printr-un distinct filtru național și, mai cu seamă, printr-o viziune individuală pregnantă. Epoca, mediul, psihologia proprie favorizau o variantă individualistă de raportare la lume, care nici să nu estompeze însă componentele lumii. Așa s-a produs acea specifică racordare a extremelor, subiectivă și obiectivă, locală și globală, naturală și supranaturală. Este suficient să reamintim că dintre scrisori două se ocupă în special de științele moderne și două de istoria universală, îndeosebi cea antică — pentru a sugera complementaritățile. Aceeași dominantă transpare prin constantul accent pus atît pe paralelismul dintre factorii spirituali și naturali, cît și pe cel dintre ceea ce am putea numi macro- și microstructuri. Omul e plasat în centrul numeroaselor sale raportări, cele ideale mereu confruntate și cu cele reale. Preeminența spiritualistă a întregii țesături de idei nu-i subțiază complexitatea, ci doar îi imprimă o distinctă orientare, care își vădea cam tot pe-atunci prezența — într-o competiție acută cu pozitivismele în curs de elaborare — atît la tîrziul Schelling cît și la gînditorii catolici francezi.

Ceaadaev intră, astfel, chiar de la începutul veacului trecut în polemicile care vor marca inclusiv secolul nostru, pînă la sfîrșitul lui. Pătrunderea întîrziată a gîndirii sale în circuitul actual de idei îi conferă o neașteptată contemporaneitate; căci, forțînd de bună seamă nota, am putea vorbi despre un particular „existențialism creștin“, unul care ia însă act de esențele lumii în care omul se vede constrîns să-și redobîndească libertatea. Această situație îl apropie pe Ceaadaev de iluștri cugetători occidentali ai vremii noastre, îndeosebi francezi; după cum justifică și întemeierea, recunoscută sau ignorată — n-are o importanță deosebită — a unei „linii“ specifice în cadrul meditației rusești, urcînd prin decisivele contribuții ale lui Soloviev pînă la discipolii sau adepții săi din perioada interbelică și următoare.

Filozofia rusească inaugurată astfel, anume printr-o rimă de structură și de valoare cu filozofia occidentală, se străduiește din răsputeri să producă joncțiunea Rusiei cu Occidentul. Motivația acestei corelări imperative i-a adus lui Ceaadaev toate necazurile; dar termenii în care a solicitat-o nu și-au pierdut acuitatea pînă azi. E drept că după încheierea operei sale capitale, la Moscova s-a format și fortificat o gîndire slavofilă, pe care nici tîrziul Ceaadaev nu a mai refuzat-o cu totul, deoarece în variantele ei neexcesive și neexclusive ea se arăta — măcar în perspectivă — compatibilă cu orientarea lui „occidentalistă“. În orice caz, „occidentalismul“ își pune pecetea asupra *Scrisorilor filozofice*; și el asigură autorului un loc privilegiat distinct, de efectiv întemeietor al cugetării moderne rusești.

Ceaadaev inaugurează o tradiție ruso-franceză, care nu va înceta nici sub raport lingvistic să rodească pînă tîrziu. Corelativ, ea explică și un alt dualism, de astă dată sub raport religios, în speță permeabilitatea respectivei direcții din ortodoxia rusă față de catolicismul universalist. Tentația e prezentă la Ceaadaev, va fi puternică la Soloviev, nu va înceta cu totul nici în posteritate. Motivul e nevoia de a depăși orice închis-tare, îngrădire, izolare. Individul parvine la omul universal prin asumarea naționalității sale. Idealul universalității religioase perene, dar care să se racordeze civilizației occidentale celei mai evolute, poate să pară utopic; să nu ignorăm însă reeditarea lui laică în recente doctrine liberale mondialiste. Impune în orice caz, dincolo de atașamentele sau refuzurile distincte, toleranța religioasă, deschisă întregii umanități păstrătoare și generatoare de perene valori.

Dubla evidență, inaugurarea originalei cugetări rusești și adecvarea la gîndirea capitală occidentală, o confirmă și rima meditației cu expresivitatea. Ceaadaev e filozof și literat în egală măsură, în prelungirea unei tradiții vest-europene recente (în veacul al XVIII-lea) și ca vestitor al unor împliniri rusești decisive (în secolul al XIX-lea). Meditația sa n-a îmbrăcat doar din motive conjuncturale forma epistolară; ea a sudat într-un ansamblu gîndul și stilul. Ceaadaev va fi pe drept

revendicat și de filozofia, și de literatura rusă. Din nici un punct de vedere el nu va favoriza compartimentările, rupturile, opozițiile. Omul rîvnit de el e un alt om, nesegmentat, unitar, total (dar netotalitar), dintr-o altă utopie. Acesta e visul. Ceea ce ne întîmpină aieva e scrisul: eseul filozofic datorat unuia dintre mînuitorii lui de excepție. Textul probator a fost salvat; din nefericire — nu pentru autor; din fericire — pentru cititori.

Ion IANOȘI

PIOTR CEAADAEV
Scrisori filozofice

SCRISOAREA ÎNTÎI

Adveniat Regnum Tuum¹

Doamnă,

Candoarea și sinceritatea sînt lucrurile pe care le îndrăgesc și le prețuiesc la dumneavoastră cel mai mult. Judecați, așadar, dumneavoastră însevă în ce măsură m-a putut surprinde scrisoarea primită. Calitățile acestea amabile m-au fermecat atunci cînd v-am cunoscut și tot ele m-au îndemnat să vă vorbesc despre religie, deși tot ceea ce vă înconjură era parcă făcut să-mi impună tăcerea. Gîndiți-vă, așadar, încă o dată, cît de mare mi-a putut fi mirarea, primind scrisoarea voastră. Iată, Doamnă, tot ceea ce vă pot spune în legătură cu opinia pe care presupuneți că aș avea-o privitor la caracterul dumneavoastră. Să nu mai vorbim însă pe această temă; să trecem neîntîrziat la partea esențială a scrisorii.

În primul rînd, de unde ar proveni tulburarea gîndurilor ce vă animă, ce anume vă neliniștește, ce vă obosește în măsură, așa cum spuneți, să vă afecteze chiar starea sănătății? Să fie oare vorba de o consecință regretabilă a convorbirilor noastre ? În locul liniștii și al păcii pe care sentimentul nou ce s-a trezit în inima voastră ar fi trebuit să vi le procure, iată, el v-a pricinuit, dimpotrivă, angoase, scrupule, aproape remușcări, dar ce să mă mai mir ? Acesta este efectul firesc al stării nefaste de lucruri care subjugă în general la noi toate inimile și toate spiritele. Dumneavoastră n-ați făcut decît să cedați presiunii acelor forțe care pun aici totul în mișcare, începînd

---

¹ Vie împărăția Ta (lat.) — Matei, 6, 10; Luca, 11, 2.

cu vîrfurile cele mai înalte ale societății și pînă la robul care nu există decît pentru plăcerea stăpînului său. Dar, de altfel, cum ați fi putut dumneavoastră rezista? Tocmai însușirile care vă deosebesc de gloată trebuie să vă facă mai vulnerabilă la influențele nocive ale aerului pe care îl respirați. În mijlocul a tot ceea ce vă înconjoară, puteau oare să vă fortifice puținele idei pe care am putut să vi le spun? Aveam eu posibilitatea să purific atmosfera în care trăim? Trebuia să fi prevăzut consecințele și, de fapt, le-am și prevăzut. De aici aceste repetate reticențe atît de puțin apte de a permite convingerilor să vă pătrundă în suflet și, evident, atît de susceptibile de a vă descumpăni. Dacă n-aș fi convins că suferințele — indiferent care ar fi ele —, pe care un sentiment religios nu pe deplin trezit în inimă poate să le provoace acesteia sînt preferabile unei totale amorțiri, nu mi-ar rămîne decît să-mi regret zelul. Dar, nădăjduiesc, norii care vă întunecă astăzi cerul se vor împrăștia într-o bună zi, prefăcîndu-se într-o rouă binecuvîntată care va fertiliza sămînța aruncată în inima voastră; efectul pe care vi l-au produs cîteva vorbe fără valoare este pentru mine cheazășia unor efecte mai mari pe care efortul propriului dumneavoastră intelect le va produce cu siguranță mai tîrziu. Lăsați-vă, Doamnă, fără teamă în voia emoțiilor pe care vi le vor stîrni ideile religioase; din acest izvor pur nu vor putea țîșni decît sentimente pure.

Cît privește lucrurile exterioare² vă va fi de ajuns să știți astăzi că învățătura întemeiată pe principiul suprem al unității și transmiterea directă a adevărului prin succesiunea neînteruptă a slujitorilor ei nu pot fi decît în cea mai mare măsură conforme cu spiritul autentic al religiei, întrucît acest spirit este în întregime cuprins în ideea contopirii tuturor forțelor morale, atîtea cîte există pe lume, într-un singur gînd, într-un singur simțămînt și în instituirea progresivă a unui sistem social, sau Bisericii, care trebuie să realizeze printre oameni

---

² Vorbînd despre „lucruri exterioare“ Ceaadaev are în vedere manifestările exteriorizate ale credinței.

domnia adevărului. Oricare altă învățătură îndepărtează de ea — prin simplul fapt al despărțirii sale de învățătura primară — efectul sublimei invocații a Mîntuitorului: „*Părinte, mă rog ca să fie una, precum Noi sîntem una*“³, și se dezice de Împărăția lui Dumnezeu pe pămînt. De aici nu decurge însă că ați fi obligată să proclamați în fața lumii acest adevăr: fără îndoială, nu aceasta este vocația dumneavoastră. Chiar principiul din care derivă acest adevăr, ținînd seama de poziția dumneavoastră în înalta societate, vă impune, dimpotrivă, ca pe o datorie, să-l priviți doar ca flacără interioară a credinței voastre, și nimic mai mult. Eu mă consider fericit de a fi contribuit la orientarea gândurilor voastre spre religie; dar m-aș considera, Doamnă, extrem de nefericit dacă, în același timp, aș fi provocat conștiinței voastre dificultăți care, prelungindu-se, n-ar mai putea duce decît la o răcire a credinței.

Cred că v-am vorbit cîndva despre faptul că mijlocul cel mai bun de a-ți conserva sentimentul religios este să te conformezi tuturor uzanțelor prescrise de Biserică. Acest exercițiu de supunere, care include mult mai multe lucruri decît ne închipuim noi și pe care — deliberat și în cunoștință de cauză — și l-au impus cele mai înalte spirite, este un veritabil cult adus lui Dumnezeu. Nimic nu fortifică în asemenea măsură spiritul în credințele sale ca practicarea riguroasă a tuturor obligațiilor ce se raportează la ele. De altfel, majoritatea ritualurilor religiei creștine, emanate de la rațiunea supremă, sînt de o reală eficacitate pentru oricine știe să se pătrundă de adevărurile pe care ele le exprimă. Nu există decît o singură excepție de la această regulă, de altfel general obligatorie, anume atunci cînd afli în tine însuși credințe de un ordin superior, care îți înalță sufletul pînă la chiar izvorul din care decurg toate certitudinile noastre, și care nu contrazic totuși credințele populare, ci, dimpotrivă, le confirmă; atunci, și numai atunci, este permisă neglijarea regulilor exterioare pentru a te putea cu atît mai serios dedica unor lucrări mai

---

³ Cf. Ioan, 17, 11; 17, 21-22.

importante⁴. Dar vai de cel care va lua iluziile propriiei sale vanități, dezamăgirile propriiei sale rațiuni drept iluminări ieșite din comun ce-l absolvă de legea generală! În ceea ce vă privește, Doamnă, ce altceva mai bun ați putea face decît să vă înveșmîntați în haina umilinței, care se potrivește atît de bine sexului vostru? Credeți-mă, este lucrul care vă poate liniști cel mai bine spiritul agitat și revărsa în existența voastră armonia.

Dar există oare, vorbind chiar potrivit felului de a gîndi monden, o manieră mai firească de a fi, pentru o femeie al cărei spirit cultivat știe să descopere farmecul studiului și al emoțiilor grave decurgînd din meditații, decît cel al unei vieți ceva mai echilibrate, dedicate în mare parte gîndurilor religioase și practicării religiei? Îmi spuneți că din lecturi nimic nu vă înfrîurește în mai mare măsură imaginația decît tabloul unor existențe calme și senine, a cărei contemplare îți odihnește sufletul și te scoate pentru o clipă din realitatea dureroasă sau insipidă, întocmai ca atunci cînd admiri un minunat peisaj cîmpenesc în amurg de zi. Ei bine, în cazul dat, nu este cîtuși de puțin vorba de un tablou fantastic și nu depinde decît de dumneavoastră să transpuneți în realitate una dintre aceste fermecătoare ficțiuni; nimic nu vă lipsește pentru a realiza acest lucru. Vedeți, așadar, că nu predic o morală mult prea austeră; în gusturile pe care le aveți, în visele cele mai plăcute ale imaginației voastre, eu caut ceea ce vă poate dărui pacea sufletească.

Există în viață un amănunt care nu are legătură cu ființarea fizică, dar o privește pe cea spirituală: el nu trebuie neglijat; ca și trupul, sufletul își are propriul său regim specific; trebuie să fii în stare să i te supui. Știu, este un adevăr răsuflat; cred însă că în țara noastră el mai are încă deseori meritul nouității. Faptul că sîntem de-abia pe punctul de a descoperi adevăruri

---

⁴ Fraza premergătoare lipsește din versiunea publicată în *Telescop*. Gagarin, care o restabilește, oferă chiar un text mai dezvoltat: „...credințe de ordin superior celor pe care le împărtășesc mulțimile...”

dintre cele mai banale în alte părți de lume și chiar, în anumite privințe, la popoare mai puțin înaintate decât noi constituie una dintre cele mai deplorabile particularități ale bizarei noastre civilizații. Și aceasta pentru că noi n-am mers niciodată în pas cu celelalte popoare; noi nu aparținem nici uneia dintre marile familii ale speciei umane; noi nu sîntem nici ai Occidentului, nici ai Orientului și nu avem tradițiile nici ale unuia, nici ale celuilalt. Situați parcă în afara timpului, educația universală a speciei umane pe noi nu ne-a atins. Admirabila legătură a ideilor omenești în succesiunea vremurilor, istoria spiritului uman care l-a condus pe acesta la stadiul în care se află astăzi în restul lumii n-a avut asupra noastră nici un efect. Ceea ce aiurea constituie de multă vreme însuși conținutul vieții și al societății nu este deocamdată pentru noi decât teorie și speculație. Și, ca să dăm un exemplu, Doamnă, dumneavoastră care sînteți atît de fericit alcătuită pentru a recepta tot ceea ce este în lume mai bun și mai adevărat, dumneavoastră care sînteți făcută pentru a nu ignora nimic din cele în măsură să aducă sufletului cele mai dulci și neprihănite plăceri, unde ați ajuns, vă întreb, în ciuda tuturor acestor calități ? La a căuta să vă umpleți nu viața, ci ziua. Dumneavoastră vă lipsesc cu desăvîrșire tocmai lucrurile care în alte țări creează cadrul necesar vieții, cadrul în care toate evenimentele zilnice să se rînduiască natural — condiție la fel de indispensabilă unei existențe morale sănătoase ca și aerul curat sănătății fizice. Înțelegeți că nu e încă vorba aici nici de principii morale, nici de maxime filozofice, ci pur și simplu de o viață bine rînduită, de acele deprinderi, de acea rutină a intelectului care conferă spiritului naturalețe și imprimă sufletului o *mișcare* ordonată.

Priviți în jurul vostru. Nu stă oare toată lumea pe un singur picior de parcă ar fi fost tot timpul în mers ? Nimeni nu dispune de o sferă a existenței bine determinată, nimeni — de bune deprinderi în nici un domeniu, nimeni — de reguli de conduită pentru nici o situație. Nici măcar de un cămin domestic; nimic de care să te simți atașat, nimic care să-ți stîrnească simpatia sau afecțiunea; nimic care să dăinuie, care

să rămînă: totul se duce, totul se scurge fără să lase vreo urmă nici în afară, nici în tine însuși. În propriile noastre case avem aerul că ne aflăm într-o tabără; în propriile noastre familii avem aerul unor străini; în propriile noastre orașe avem aerul unor nomazi, mai nomazi decît cei care-și pasc turmele prin stepe, căci aceia sînt mai legați de pustietățile lor decît sîntem noi de orașele noastre. Și să nu vă imaginați că este vorba aici de un lucru lipsit de importanță. Sărmâne suflete ce sîntem! Să nu mai adăugăm mizeriilor noastre și pe aceea de a ne făuri o falsă conștiință de sine; să nu aspirăm la viața unor ființe aparținînd intelectului pur; să ne deprindem să trăim rezonabil în realitatea ce ne e dată. Dar, mai întîi, să mai vorbim un pic despre țara noastră — nu ne vom abate de la subiect. Fără acest preambul n-ați putea înțelege ceea ce am a vă spune.

Toate popoarele cunosc o perioadă de frămîntări violente, de neliniști pasionate, de activitate fără vreun țel bine gîndit. În asemenea vremuri oamenii rătăcesc prin lume cu trupul și cu sufletul. Este era marilor pasiuni ale popoarelor, marilor emoții, marilor întreprinderi. Atunci popoarele se pun cu impetuoșitate în mișcare, fără vreun țel aparent, dar nu fără roade pentru posteritate. Toate societățile au trecut prin astfel de epoci. Ele oferă popoarelor respective amintirile cele mai vii, miraculosul, poezia, ideile cele mai viguroase și fertile. Toate acestea constituie temeiurile necesare ale societăților. Altfel, ele n-ar mai avea în memorie nimic de care să se poată atașa, nimic din ceea ce ar putea iubi; ele nu s-ar mai sprijini decît de pulberea pămîntului lor. Această interesantă epocă este în istoria popoarelor adolescența lor; este momentul în care facultățile lor se dezvoltă cel mai impetuos, momentul a cărui amintire face bucuria vîrstei lor mature și le devine învățătură. Noi, dimpotrivă, n-am avut nimic de acest fel. La început — o barbarie sălbatică, apoi o superstiție grosolană, mai departe — o stăpînire străină⁵, feroce și degradantă, al cărei spirit l-a moștenit mai tîrziu puterea națională — iată

---

⁵ Referire la ocupația tătară.

trista istorie a tinereții noastre. Noi n-am cunoscut nimic asemănător acelei vârste de acțiune exuberantă, de joc exaltat al forțelor morale ale poporului. Epoca vieții noastre sociale care ar corespunde acestui moment a fost saturată de o existență cenușie și întunecată, fără de vigoare, fără energie, neînsuflețită decît de ticăloșie, neîndulcită decît de servitute. În memoria noastră nu există nici o amintire fermecătoare, nici o imagine gingașă, iar în tradiția noastră națională — nici o reglementare solidă.

Aruncați o privire asupra tuturor secolelor pe care le-am parcurs, asupra întregului teritoriu pe care ne întindem — nu veți descoperi nici o amintire care să ne producă simpatie, nici un monument venerabil care să ne vorbească cu vigoare despre vremurile trecute, care să ni le reconstituie într-o manieră vie și pitorească. Noi nu trăim decît în prezentul cel mai îngust, fără trecut și fără viitor, în mijlocul unei platitudini calme. Și dacă ne mai și agităm cîteodată, nu o facem nici din speranță, nici din dorința vreunui bine comun, ci în felul flușturistic-pueril al pruncului care se ridică și întinde mîna după jucăria sunătoare pe care i-o arată doica.

Veritabila dezvoltare a ființei umane în societate nu începe pentru un popor atîta timp cît nu i s-a reglementat viața, cît ea nu i-a devenit mai ușoară, mai blîndă, decît atunci cînd se afla în miezul incertitudinilor primei sale vârste. Cum vreți ca germenii binelui să se pîrguiască, atîta timp cît societățile oscilează fără convingeri și fără reguli chiar și în treburile cotidiene, atîta vreme cît viața nu s-a rînduit încă în nici un fel? Deocamdată — obiectele lumii morale sînt încă într-o stare de fermentație haotică, asemănătoare cataclismelor prin care a trecut globul terestru și care au premers actuala stare a planetei. Noi ne mai aflăm deocamdată în această fază.

Primii noștri ani, scurși într-o abrutizare imobilă, n-au lăsat nici o urmă în sufletele noastre și noi nu dispunem de nici un element individual pe care să ne sprijinim gîndirea; printr-un straniu destin, izolați de mișcarea universală a umanității, noi n-am cules însă nimic din ideile mai tîrzii ale speciei umane.

Și totuși, pe aceste idei se întemeiază viața popoarelor; din aceste idei se derulează viitorul lor, din ele provine dezvoltarea lor morală. Dacă dorim să dobândim o ținută asemănătoare cu cea a altor popoare civilizate, sîntem obligați să reluăm într-un fel sau altul întreaga educație a speciei umane. Pentru aceasta avem la îndemîină istoria popoarelor și, în fața noastră, rezultatul mișcării istorice. Sarcina este, fără îndoială, dificilă, și unui singur om nu-i este probabil dat să epuizeze acest atît de vast subiect; dar, înainte de toate, trebuie știut despre ce este vorba, în ce anume constă această educație a speciei umane, care este locul pe care îl ocupăm noi în ordinea generală.

Popoarele nu trăiesc decît prin impresiile puternice pe care vremurile trecute le lasă pecetluite în mințile lor și prin contactul lor cu alte popoare. În felul acesta fiecare individ își resimte propria sa relație cu întreaga umanitate. „Ce poate fi viața omului, spune Cicero, dacă amintirea faptelor anterioare nu vine să reînnoade prezentul de trecut?”⁶ Noi, însă, veniți pe lume ca niște copii nelegitimi, fără moștenire, fără legături cu oamenii care ne-au precedat pe acest pămînt, nu purtăm în inimile noastre nimic din învățămintele anterioare propriei noastre existențe. Fiecare dintre noi este nevoit să reînnoade el însuși firul rupt al familiei. Noi trebuie să ne băgăm în cap cu lovituri de ciocan ce este pentru alte popoare obișnuință, instinct. Amintirile noastre nu merg mai departe de ziua de ieri; noi ne sîntem, ca să spun așa, străini nouă înșine. Noi trecem prin vremuri într-o manieră atît de neobișnuită, încît pe măsură ce înaintăm ne scapă definitiv chiar și ceea ce s-a întîmplat în ajun. Este o consecință firească a unei culturi provenite în întregime din import și din imitație. Noi nu avem nici urmă de dezvoltare interioară, de progres natural; ideile noi le mătură pe cele vechi, pentru că ele nu purced din acestea, ci ne vin de-a gata nu se știe de unde. Nereceptînd decît idei de-a gata, creierul nostru nu e brăzdat de urmele inefabile pe care le imprimă spiritului, conferindu-i forță, mișcarea de idei pro-

---

⁶ Cicero, *Orator*, cap. XXXV, 120 (*ad sensum*).

gresivă. Noi creștem, dar nu ne maturizăm; avansăm, dar în linie oblică, altfel spus într-o direcție ce nu duce la un țel. Sîntem ca niște copii care n-au fost puși să gîndească ei înșiși; întreaga cunoaștere le rămîne la suprafața ființei, întregul lor suflet este în afara lor. Iată exact cazul nostru.

Popoarele sînt, ca și indivizii, niște ființe morale. Educația lor se realizează de-a lungul veacurilor, precum cea a persoanelor — de-a lungul anilor. Într-un anumit sens, putem spune că sîntem un popor de excepție. Ne numărăm printre acele națiuni care par să nu facă parte integrantă din specia umană, ci există pentru a da lumii o mare lecție.

Desigur, învățătura pe care sîntem destinați s-o oferim nu se va pierde, dar cine poate ști cînd va veni ziua în care să ne regăsim și noi în mijlocul umanității și cîtă mizerie va trebui să mai suportăm înainte ca destinul nostru să se împlinească?

Popoarele Europei au o fizionomie comună, un aer de familie. În ciuda împărțirii generale a acestor popoare în ramurile latină și teutonică, în meridionale și septentrionale, există între ele o legătură comună care le unește pe toate într-un singur mănunchi, evident pentru oricine a aprofundat istoria lor generală. Știți bine că pînă nu de multă vreme întreaga Europă era denumită Creștinătatea, și că acest termen își avea locul lui în dreptul public. Dincolo de acest caracter general, fiecare dintre aceste popoare are un caracter particular, care nu decurge decît din istorie și tradiție. Este ceea ce constituie patrimoniul de idei moștenit al acestor popoare. Fiecare individ se bucură de uzufructul acestuia, culegînd din viață respectivele cunoștințe răspîndite în societate, fără efort, fără muncă, în propriul lor profit. Faceți singură comparația și stabiliți ce am putea noi, tot astfel, în simpla activitate de toate zilele, culege ca idei elementare de care să ne slujim pentru a ne călăuzi în viață de bine de rău? Și, remarcați, n-am în vedere aici nici studiu, nici lectură, nimic din domeniul literar sau științific, ci pur și simplu contactul dintre intelecte, acele idei care pun încă din leagăn stăpînire pe copil, care-l însoțesc

în jocurile sale, pe care mama i le insuflă prin mîngîierile ei, în sfîrșit, ideile care, sub forma unor sentimente diverse, îi pătrund pînă în măduva oaselor o dată cu aerul respirat și care îi modelează ființa morală înainte de a ieși în lume și în societate. Vreți să vă spun care sînt aceste idei? Sînt ideile datoriei, dreptății, dreptului, ordinii. Ele derivă din înseși evenimentele care au constituit societatea, ele sînt elemente integrante ale universului social din respectivele țări. Aceasta este atmosfera Occidentului; e mai mult decît istorie, mai mult decît psihologie, este chiar fiziologia omului european. Ce ați putea pune la noi în locul acestor lucruri?

Nu știu dacă din cele spuse de mine se poate deduce vreo concluzie absolută și se poate ajunge de aici la un principiu riguros întemeiat; în schimb, se poate vedea bine cît de puternic e influențat spiritul fiecărui individ al unui popor de către acea situație stranie în care poporul respectiv nu e în stare să-și concentreze gîndirea asupra nici unei înșirui de idei progresiv dezvoltate și decurgînd, în societate, treptat unele din altele, așadar situația unui popor care nu a luat parte la mișcarea generală a spiritului uman decît prin imitarea oarbă a altor popoare, o imitare superficială, deseori stîngace. Veți descoperi, în consecință, că noi ducem cu toții lipsa unui anumit echilibru, a unei anumite consecvențe spirituale, a unei anumite logici. Silogismul Occidentului ne rămîne necunoscut. Chiar și în cele mai bune minți de la noi există ceva mai rău decît frivolitatea. Din lipsă de legătură și coerență, în creierele noastre cele mai bune idei rămîn izbucniri sterile. Ține de natura omului să se irosească atunci cînd nu găsește mijlocul de a se lega de ceea ce îi precede și de ceea ce îi urmează; în cazul acesta el pierde orice consistență, orice siguranță; necălăuzit de sentimentul unei permanente durabilități, el rămîne pe lume un rătăcit. Ființe din acestea rătăcite există în toate țările; la noi e însă vorba de o trăsătură generală. În cazul nostru nu avem nici pe departe de-a face cu acea ușurătate cîndva reproșată francezilor, și care de altfel nu era decît un mod facil de a concepe lucrurile, care nu excludea însă nici profunzimea și nici lărgimea vederilor, ci

conferea o infinită grație și un infinit farmec relațiilor dintre oameni; la noi viața e lipsită de sens, de experiență și de previziune, neraportîndu-se la nimic mai mult decît la existența efemeră a individului detașat de specia din care face parte; ea nu prețuiește nici onoarea, nici progresul vreunei comuniuni de idei și de interese, și nici măcar năzuințele de familie moștenite și mulțimea de prescripții și de puncte de vedere care, într-o ordine a lucrurilor întemeiată pe memoria trecutului și perceperea viitorului, alcătuiesc și viața publică, și viața privată. În capetele noastre nu se află absolut nimic de ordinul generalului; aici totul este individual, totul — fluctuant și neterminat. Găsesc chiar că în privirile noastre există un nu-știu-ce straniu-nelămurit, rece, nesigur, aducînd în oarecare măsură cu fizionomia popoarelor plasate pe cele mai de jos trepte sociale. În țări străine, în special în Sud, unde fizionomiile sînt atît de vii și expresive, am fost de nenumărate ori șocat atunci cînd comparăm chipurile care nu-mi spuneau nimic ale compatrioților mei cu cele ale indigenilor.

Mulți străini au făcut un merit din acel soi de temeritate nepăsătoare ce poate fi remarcată în special în rîndul claselor inferioare ale națiunii. Nefiind însă în măsură să observe decît unele efecte izolate ale caracterului nostru național, ei nu au putut să-și facă despre el o idee de ansamblu. Ei nu au remarcat că același principiu care ne face uneori atît de curajoși este și cauza faptului că nu sîntem niciodată capabili de profunzime și perseverență; ei nu au văzut că ceea ce ne face atît de indiferenți față de hazardul vieții, ne face tot astfel față de orice bine, orice rău, orice adevăr, ca și de orice minciună, și că tocmai acest lucru constituie cauza ce ne privează de toate mobilurile puternice care împing oamenii pe calea perfecționării. Ei n-au remarcat că tocmai această temeritate leneșă este cea care face ca la noi — lucru dureros de spus — nici măcar clasele superioare să nu fie scutite de vicii care prin alte părți de lume caracterizează doar clasele cele mai de jos; în sfîrșit, ei nu au văzut că dacă dispunem într-adevăr de unele dintre virtuțile caracteristice popoarelor tinere și mai puțin înaintate

pe căile civilizației, nu avem în schimb nici una dintre cele specifice popoarelor mature, care se bucură de o cultură înaltă. Nu am, Doamne ferește, pretenția să afirm că în rîndurile noastre se manifestă numai vicii, iar în rîndurile popoarelor Europei — numai virtuți. Spun doar că, pentru a judeca un popor, trebuie să studiezi spiritul general al existenței sale, întrucît numai acesta îl poate conduce către o stare morală mai evoluată și un program nelimitat, iar nu cutare sau cutare trăsătură a caracterului său.

Masele se află sub influența unor anumite forțe situate în vîrfurile societății. Ele nu gîndesc prin propriile lor puteri. Există în rîndul lor un anumit număr de gînditori care gîndesc pentru ele, care impulsionează inteligența colectivă a națiunii, punînd-o în mișcare. În timp ce un mic număr de oameni meditează, restul simte, și se produce astfel mișcarea generală a națiunii. Lucrul acesta este valabil pentru toate popoarele lumii, cu excepția cîtorva rase sălbătice care nu au păstrat din natura umană decît înfățișarea. Popoarele primitive din Europa, celții, scandinavii, germanii își aveau druizii, scalzii, barzii, care erau, în felul lor, niște gînditori de forță. Uitați-vă la popoarele din Nordul Americii pe care civilizația materială a Statelor Unite este atît de preocupată să le distrugă: există în rîndurile lor oameni de o profunzime demnă de admirație. Or, vă întreb eu, unde sînt înțelepții noștri, unde ne sînt gînditorii? Cine a gîndit vreodată pentru noi, cine sînt cei care gîndesc astăzi pentru noi?

Și totuși, situați între cele două mari diviziuni ale lumii, între Orient și Occident, sprijinindu-ne cu un cot pe China și cu celălalt pe Germania, ar fi trebuit să contopim în noi cele două înalte principii ale naturii spirituale, imaginația și rațiunea, și să îmbinăm în civilizația noastră istoriile întregului glob. Providența nu ne-a hărăzit acest rol. Mai mult, ea pare să nu se fi preocupat deloc de soarta noastră. Suspendînd în raport cu noi acțiunea ei binefăcătoare asupra spiritului oamenilor, ea ne-a lăsat cu totul în voia noastră; ea n-a dorit să se ocupe de noi, n-a vrut să ne învețe nimic. Experiența vremurilor este pentru noi nulă. Privindu-ne, ai putea crede că în cazul nostru legea

generală a umanității a fost revocată. Solitari în lume, noi nu am dăruit lumii nimic și nu am preluat nimic de la lume. Noi nu am vărsat nici o singură idee în ansamblul ideilor omenеști; nu am contribuit cu nimic la progresul spiritului uman, și tot ce ne-a revenit nouă din acest progres — am desfigurat. Începînd cu prima clipă a existenței noastre sociale n-a emanat nimic întru binele oamenilor: nici un gînd folositor n-a încolțit pe solul steril al patriei noastre, nici un mare adevăr nu și-a luat zborul din rîndurile noastre; nu ne-am dat osteneala să născocim ceva noi înșine, și din toate cîte le-au imaginat ceilalți n-am împrumutat decît aparențele înșelătoare și luxul inutil.

Uimitor lucru! Nici măcar în lumea științei, care îmbrățișează totul, istoria noastră nu se atașează la nimic, nu explică nimic, nu demonstrează nimic. Dacă hoardele barbare care au răvășit omenirea n-ar fi traversat țara pe care o locuim noi, înainte de a se fi năpustit asupra Occidentului, cu greu am fi putut furniza și noi un capitol al istoriei universale. Pentru a ne face remarcați, a fost nevoie să ne extindem de la strîmtoarea Behring pînă la Oder. Cîndva unui mare om i-a venit ideea să ne civilizeze și, pentru a ne stîmni gustul Luminilor, el ne-a aruncat nouă haina civilizației⁷: haina am luat-o, dar de civilizație nu ne-am atins. Altă dată, un alt mare monarh, asociindu-ne misiunii sale glorioase, ne-a mînat victorioși de la un capăt la altul al Europei; reveniți acasă după acest marș triumfal prin cele mai civilizate țări ale lumii, nu am adus cu noi decît idei dăunătoare și erori funeste, unul din rezultatele cărora a fost o imensă calamitate care ne-a dat înapoi cu aproape jumătate de secol⁸. Avem în

---

⁷ Referire la Petru cel Mare. Reprezentarea epocii lui Petru I ca fiind cea în care Rusia și-a schimbat veștmintele asiatice cu cele europene era larg răspîndită în vremea lui Ceaadaev și o înfîlmim la mulți autori ai timpului.

⁸ Referiri succesive la țarul Alexandru I, războiul din 1812, răscoala decembriștilor din 1825. Formula utilizată la adresa decembriștilor este relativ echivocă: ea are în vedere consecințele nefaste și întîmplătoare ale contactului cu ideile europene, pentru o țară lipsită, potrivit părerii autorului, de tradiții și ruptă de destinele Europei.

sînge un nu-știu-ce care respinge orice progres autentic. În sfîrșit, nu am trăit și nu trăim decît pentru a oferi o oarecare mare lecție unei posterități îndepărtate, care să fie în stare s-o înțeleagă; în ziua de azi, orice s-ar spune, noi reprezentăm în ordinea intelectuală o lacună. Nu pot înceta de a mă mira de acest vid și de această solitudine uimitoare a existenței noastre sociale. Parțial este, fără îndoială, vorba și de o soartă inimaginabilă. Dar mai avem aici de a face, cu siguranță, și cu o vină a omului, ca de altfel în toate cele cîte se petrec în universul moral. Să interogăm din nou istoria: ea este aceea care explică popoarele.

Ce făceam noi în timp ce din lupta între barbaria plină de energie a popoarelor din Nord și sublima gîndire a religiei se înălța edificiul civilizației moderne? Împinși de un destin fatal, noi ne îndreptam către mizerabilul Bizanț, acest obiect al disprețului profund al popoarelor respective, pentru a ne căuta acolo codul moral în lumina căruia urma să fim educați. Cu foarte puțin timp în urmă, un spirit ambițios⁹ smulsese această familie din fraternitatea universală și în consecință noi am cules roadele ideii desfigurată astfel de patima omenească. În Europa totul era, pe vremea aceea, însuflețit de principiul dătător de viață al unității. Totul emana de la el și totul se întorcea către el. Întreaga mișcare intelectuală a acelor vremuri nu tindea decît spre unitatea gîndirii omenești și orice impuls provenea din această puternică nevoie de a ajunge la o idee universală, care să și fie spiritul însuflețitor al timpurilor moderne. Străini de acest principiu miraculos, am devenit prada cuceritorilor.¹⁰ Și cînd, eliberați de sub jugul străin, am fi putut — în cazul în care n-am fi fost despărțiți de familia comună — să profităm de ideile care înfloriseră în acest timp printre frații noștri

---

⁹ Photius. Este vorba despre patriarhul Constantinopolului (secolul al IX-lea), a cărui politică a dus ulterior (1054) la ruptura de Roma, provocînd schisma bisericii creștine.

¹⁰ E vorba de invazia tătară din secolul al XIII-lea.

occidentali, noi am decăzut într-o servitute și mai aspră, tocmai pentru că era consfințită prin însuși faptul eliberării noastre.¹¹

Și cîte lumini strălucitoare nu izbucniseră încă de pe atunci în Europa, din tenebrele părelnice care o învăluiau! Majoritatea cunoștințelor cu care se mîndrește astăzi spiritul uman erau deja presimțite în mințile oamenilor; caracterul societății moderne fusese și el configurat și, întorcîndu-se spre antichitatea păgînă, lumea creștină regăsise formele frumosului care încă îi mai lipseau. Claustrați în schisma noastră, nimic din ceea ce se petrecea în Europa nu mai ajungea pînă la noi. Noi nu aveam nimic de împărțit cu marile faceri ale lumii. Religia înzestrase popoarele moderne cu remarcabile calități care, privite cu ochii bunului simț, le situau pe acestea mai presus de popoarele antice, în aceeași măsură în care acestea din urmă se situau față de hotenții sau laponi; ea a îmbogățit cu forțe noi inteligența umană, a îndulcit, prin supunerea față de o autoritate care nu folosea armele, moravurile inițial atît de brutale; la noi nu s-a petrecut nimic din toate acestea. În timp ce creștinismul înainta maiestuos pe calea trasată de către divinul său Întemeietor, antrenînd după el generații și generații, noi nu ne urmam din loc, în ciuda numelui de creștin pe care și noi îl purtam. În timp ce lumea întreagă se reconstruia, la noi nu se edifica nimic: noi rămîneam, înghesuiți în cocioabele noastre de bîrne și paie. Într-un cuvînt, pentru noi destinele înnoite ale speciei umane nu se împlineau. Deși creștini, rodul creștinismului nu se pîrguia pentru noi.

Vă întreb acum, nu este oare absurd să presupunem — așa cum se întîmplă de obicei la noi — că acest progres, realizat de popoarele Europei atît de lent și prin intermediul

---

¹¹ Potrivit concepției lui Ceaadaev, procesul iobăgirii țărănimii s-a petrecut concomitent cu întărirea statalității ruse. În timpul domniei lui Boris Godunov, țărani au fost definitiv legați de pămînt (în temeiul ucazului din 1597). În același timp, desăvîrșirea iobăgiei a avut loc într-un moment de înflorire a bisericii pravoslavnice — fapt permanent reproșat bisericii ortodoxe ruse de către Ceaadaev.

acțiunii directe și evidente al unei forțe morale unice, noi să ni-l putem apropria dintr-o singură mișcare, fără să ne dăm nici măcar silința de a afla cum s-a produs el?

Din creștinism nu se înțelege nimic dacă se trece cu vederea că el conține o latură pur istorică, constituind o parte atît de esențială a dogmei încît ea cuprinde, într-o anumită măsură, întreaga filozofie a creștinismului, tocmai pentru că pune în evidență ce a făcut acesta pentru oameni și ce anume îi rămîne de făcut pentru ei în viitor. Religia creștină ni se dezvăluie, așadar, nu doar ca un sistem moral conceput în formele perisabile ale minții omenești, ci ca forță divină, acționînd universal în lumea conștiinței, și a cărei manifestare la vedere trebuie să rămînă pentru noi o învățătură perpetuă. În aceasta și constă propriu-zis sensul dogmei privind Biserica unică și universală, exprimat în simbolul credinței.

În lumea creștină totul trebuie să concure în mod necesar la instituirea pe pămînt a unei ordini perfecte, și chiar și concură în acest sens. Altminteri cuvîntul Mîntuitorului ar fi dezmințit de fapte. El nu s-ar mai afla în mijlocul Bisericii Sale pînă la sfîrșitul veacurilor. Noua ordine, Împărăția lui Dumnezeu pe care mîntuirea trebuie s-o înfăptuiască, nu s-ar mai deosebi de ordinea veche a domniei răului pe care ar fi trebuit s-o nimicească, iar noi am rămîne pe mai departe cu acea perfectibilitate imaginară visată de filozofie și dezmințită de fiecare pagină a istoriei: o deșartă agitație a minții care nu depășește nivelul satisfacerii nevoilor ființei materiale și care, chiar dacă a ridicat omul pe anumite înălțimi, n-a făcut-o decît pentru a-l azvîrli apoi într-o și mai adîncă prăpastie.

Dar, îmi veți replica dumneavoastră, nu sîntem și noi, la urma urmelor, creștini și nu poți fi oare civilizată altfel decît în maniera Europei? Fără îndoială, creștini sîntem și noi: dar nu sînt creștini și abisinienii? Evident, te poți civiliza și în alt mod decît în Europa: nu este civilizată Japonia și, de e să dăm crezare unuia dintre compatrioții noștri, încă în măsură mai mare

chiar decît Rusia?¹² Dar creștinismul abisinienilor sau civilizația japonezilor credeți că vor aduce acea rînduială a lucrurilor despre care tocmai v-am vorbit și care constituie destinul final al speciei umane? Credeți că aceste deformări aberante ale adevărilor divine și omenești vor fi în măsură să coboare cerul pe pămînt?

În creștinism există două laturi foarte distincte: una dintre ele o constituie influența exercitată de el asupra individului; cealaltă — influența exercitată asupra intelectului universal. Ele se confundă natural în Rațiunea Supremă și ajung, în mod necesar, la același țel. Viziunea noastră mărginită nu este însă în stare să cuprindă durata timpului în care se vor înlăptui proiectele eterne ale Înțelepciunii Divine. Se cuvine ca atare să distingem acea acțiune divină care se manifestă într-un timp determinat, în cursul vieții unui om, de aceea care nu se realizează decît în infinit. În ziua desăvîrșirii finale a operei mîntuirii, toate inimile și toate spiritele nu vor mai alcătui decît un singur simțămînt și un singur gînd, și toate zidurile care despart popoarele și confesiunile se vor prăbuși. În zilele noastre însă, pentru fiecare este important să știe cum este el anume așezat în ordinea vocației generale a creștinilor, cu alte cuvinte să știe care sînt mijloacele pe care să le descopere în sinea lui și în jurul lui pentru a coopera la înlăptuirea țelului final pus în fața întregii societăți omenești.

Există deci, în mod necesar, un anumit cerc de idei în cadrul căruia se mișcă spiritele în societatea în care acest țel trebuie să se îndeplinească, altfel spus acolo unde ideea revelației trebuie să se maturizeze, ajungînd la întreaga ei plenitudine. Acest cerc de idei, aceasta sferă morală produc, firește, un anumit mod de existență și un anumit fel de a privi lucrurile care, fără să fie identic pentru toți indivizii, duce totuși, în comparație cu noi ca și în comparație cu toate popoarele neeuropene, la o aceeași modalitate de a fi, rezultînd din

---

¹² Referire la navigatorul rus Vasili Mihailovici Golovnin (1776–1831), aflat în anii 1811–1812 prizonier la japonezi.

uriașul travaliu intelectual desfășurat de-a lungul a optsprezece veacuri, la care au participat toate pasiunile, toate interesele, toate suferințele, toate eforturile imaginației și ale rațiunii.

Străbătînd veacurile, națiunile Europei s-au ținut între ele de mîină. Indiferent de ceea ce ar întreprinde în zilele noastre, pentru a merge pe o cale proprie ele se vor regăsi permanent pe același drum. Pentru a înțelege dezvoltarea familiei acestor popoare nu e nevoie să le studiați istoria: mărginiți-vă la a-l citi pe Tasso și le veți vedea pe toate prosternate la picioarele Ierusalimului¹³; reamintiți-vă că, timp de cincisprezece secole, ele nu au folosit decît un singur idiom pentru a-i vorbi lui Dumnezeu, n-au avut decît o singura autoritate morală, o singură convingere; gîndiți-vă că, timp de cincisprezece secole, ele și-au înălțat împreună glasurile către Ființa Supremă pentru a-I celebra gloria întru marile Ei binefaceri, în fiecare an în aceeași zi, la aceeași oră, cu aceleași cuvinte: admirabil concert, de mii de ori mai sublim decît oricare dintre armoniile lumii fizice! Or, e limpede că de vreme ce această sferă, în care trăiesc oamenii din Europa și care e singura ce poate duce specia umană la dobîndirea propriei sale meniri finale, este rezultatul influenței exercitate de religie asupra lor și, de vreme ce pînă în prezent slăbiciunea credințelor noastre sau carențele dogmei noastre sînt cele care ne-au ținut în afara mișcării universale în care s-a configurat și s-a dezvoltat ideea socială creștină, împingîndu-ne în categoria popoarelor care nu pot trage, decît indirect și numai cu mare întîrziere, foloase de pe urma efectelor creștinismului, e limpede, așadar, că trebuie să ne străduim prin toate mijloacele posibile să ne reînsuflețim credința și să ne dăm un imbold cu adevărat creștin, căci creștinismul este cel care pe toate le-a săvîrșit acolo. Iată ce aveam în vedere atunci cînd vă vorbeam despre faptul că la noi trebuie luată de la început educarea genului uman.

Întreaga istorie a societății moderne se desfășoară pe terenul convingerilor. Înseamnă că aici descoperim veritabila

---

¹³ Referire la ultimele pagini ale poemului lui Torquato Tasso *Ierusalimul eliberat*.

educație. Instituită din capul locului pe această bază, societatea modernă nu s-a pus în mișcare decît sub impulsul gîndirii. Totdeauna interesele au urmat ideilor și nu le-au precedat niciodată. Totdeauna convingerile au fost cele care au produs interesele, niciodată interesele n-au generat convingeri. În principiu, toate revoluțiile politice n-au fost decît niște revoluții morale. S-a căutat adevărul, și s-a descoperit libertatea și bunăstarea. În felul acesta se explică fenomenul pe care îl reprezintă societatea modernă și civilizația ei: altfel nu s-ar înțelege nimic.

Persecuțiile religioase, martiriile, propagarea creștinismului, ereziile, conciliile: iată evenimentele care marchează primele secole. Mișcarea acestei epoci se leagă în integralitatea ei, fără să facem abstracție nici de invaziile barbarilor, de aceste eforturi ale copilăriei spiritului modern. Făurirea ierarhiei, centralizarea puterii spirituale, continuarea propagării religiei în țările nordice — iată ce constituie conținutul celei de a doua epoci. Urmează exaltarea sentimentului religios pînă la treapta sa cea mai înaltă și consolidarea autorității religioase. Dezvoltarea filozofică și literară a intelectului și cultura moravurilor sub imperiul religiei desăvîrșesc această istorie, care ar putea fi numită sacră, întocmai ca aceea a vechiului popor ales. În sfîrșit, tot o reacție religioasă, un nou elan imprimat spiritului uman de către religie sînt elementele determinante ale înfățișării actuale a societății. Așadar, marele interes, s-ar putea spune chiar singurul interes, n-a fost la popoarele moderne decît acela de opinie. Toate celelalte interese — materiale, pozitive, personale — au fost absorbite tocmai în acesta.

Știu, în loc să fie admirat, acest prodigios elan al naturii umane către posibila ei perfecțiune a fost denumit fanatism și superstiție. Dar, indiferent de ce s-ar spune, gîndiți-vă cu ce urme adînci a pecetluit caracterul acestor popoare dezvoltarea socială care, și în bine și în rău, a fost în întregime determinată de un singur sentiment! Filozofia superficială poate face cîtă gălăgie vrea în legătură cu războaiele religioase și cu rugurile pe care le-a aprins intoleranța; în ceea ce ne privește, nu ne rămîne

decît să invidiem soarta popoarelor care și-au făurit, în ciocnirea de opinii și în conflictele sîngeroase purtate pentru cauza adevărului, o lume de idei despre care noi nu putem să ne facem nici măcar o imagine, și cu atît mai puțin sîntem în stare să ne transpunem cu trup și suflet în ea, așa cum am avea pretenția.

Încă o dată, în țările Europei, desigur, nu totul este rațiune, virtute, religie — nici pe departe. În schimb, totul este misterios dominat de forța care a domnit suveran de-a lungul unui șir de secole; totul este rezultatul acestei lungi înlănțuiri de fapte și idei care a produs starea actuală a societății. Iată, de altfel, o dovadă în acest sens: națiunea cu fizionomia cea mai bine conturată, ale cărei instituții și-au pus cel mai puternic amprenta asupra spiritului modern, englezii, nu au propriu-zis decît o istorie religioasă. Ultima lor revoluție,¹⁴ cea căreia îi datorează libertatea și prosperitatea, ca și întreaga suită de evenimente care au dus, începînd cu Henric al VIII-lea, la această revoluție,¹⁵ nu reprezintă decît o dezvoltare religioasă. În toată această perioadă, interesul efectiv politic nu apare decît ca mobil secundar, uneori el dispare chiar în întregime sau este adus jertfă interesului de opinie. Chiar în momentul în care scriu rîndurile de față*, tot interesul religiei este cel care frămîntă acest pămînt privilegiat.¹⁶ Dar, în general vorbind, există oare în Europa un popor care — dacă își dă silința — să nu poată descoperi în conștiința sa națională acest element specific ce, sub înfățișarea unui gînd sacru, să fi fost constant principiul dătător de viață, sufletul ființei sale sociale de-a lungul întregii sale existențe?

---

¹⁴ Versiunea din *Telescop* îi menționează nominal pe Carol I și pe Cromwell.

¹⁵ Aprecierile lui Ceaadaev cu privire la revoluția engleză sînt inspirate din cartea lui F. Guizot *L'Histoire générale de la civilisation en Europe, depuis la chute de l'Empire romain jusqu'à la Révolution française*, carte aflată în biblioteca sa și purtînd adnotările sale.

* 1829.

¹⁶ Aluzie la promulgarea legii privind emanciparea catolicilor în Anglia. Referirea la această dată în prima scrisoare filozofică permite stabilirea exactă a momentului în care ea a fost elaborată.

Acțiunea creștinismului nu se limitează cîtuși de puțin la înfrîurirea sa imediată și directă asupra sufletului oamenilor. Rezultatul uriaș pe care este el destinat a-l produce nu poate fi decît efectul unei multitudini de combinații morale, intelectuale și sociale, în care libertatea deplină a spiritului uman trebuie necesarmente să-și afle spațiul corespunzător de manifestare. Se înțelege, prin urmare, că tot ceea ce s-a făcut încă din prima zi a erei noastre sau, mai bine zis, din clipa în care Mîntuitorul omenirii le-a spus discipolilor săi: „*Mergeți în toată lumea și propovăduiți Evanghelia la toată făptura*”¹⁷, chiar și atacurile îndreptate împotriva creștinismului sînt cuprinse în această idee generală a influenței sale. Pentru a recunoaște săvîrșirea proorociilor lui Hristos este de ajuns să vezi caracterul universal al statornicirii stăpînirii Sale în inimi, fie că această statornicire se înfăptuiește cu bună știință sau în neștiință, fie de bună voie sau cu forța. Astfel, în ciuda a tot ce este imperfect, păcătos, vinovat în societatea europeană așa cum e ea alcătuită în zilele noastre, nu e mai puțin adevărat că ea a realizat într-un anumit sens Împărăția lui Dumnezeu, întrucît înglobează principiul progresului infinit și conține în germene tot ceea ce îi trebuie pentru ca într-o bună zi această Împărăție să se stabilească definitiv pe pămînt.

Înainte de a termina aceste reflecții privind influența exercitată de religie asupra societății, vă voi transcrie, Doamnă, ceea ce am spus cîndva într-o lucrare pe care nu o cunoașteți.

„Este cert, spuneam eu, că atîta timp cît nu observi acțiunea creștinismului pretutindeni unde gîndirea omenească vine, într-un fel sau altul, în contact cu el, chiar și pentru a-l combate, nu poți avea despre el o reprezentare limpede. Numele lui Hristos atrage pretutindeni oamenii, orice ar face ei, prin simpla lui rostire. Nimic nu pune mai bine în evidență originea divină a acestei religii decît caracterul de universalitate absolută care face ca ea să se strecoare în suflete pe toate căile posibile, să pună stăpînire pe conștiințe chiar fără știrea lor, să le domine, să le

---

¹⁷ Marcu, 16, 15.

subjuge chiar și atunci cînd ele par să-i opună cea mai mare rezistență, să strecoare în minte adevăruri ce nu sălășluiseră odinioară în ea, făcînd inima să încerce emoții nicicînd resimțite, inspirîndu-ne sentimente care să ne situeze, fără ca noi s-o știm, în ordinea generală. În felul acesta ea determină activitatea fiecărei individualități și face ca totul să concure în atingerea unui singur și aceluiasi țel. Concepînd creștinismul din acest punct de vedere, fiecare dintre profețiile lui Hristos dobîndește un adevăr palpabil. În acest caz ajungi să distingi jocul tuturor pîrghiilor pe care mîna Lui atotputernică le pune în mișcare pentru a conduce omul către menirea sa, fără să atenteze în vreun fel la libertatea lui, fără să paralizeze nici una dintre forțele firii sale, ci, dimpotrivă, intensificîndu-le și stimulînd nelimitat tot ceea ce el posedă ca putere proprie. Se pune în evidență faptul că nici un element moral nu rămîne inactiv în noua ordine a lucrurilor, că totul — capacitatea minții celei mai energice, ca și revărsarea caldă a sentimentelor, eroismul sufletului tare, ca și uitarea de sine a spiritului supus — totul își află locul și utilitatea. Accesibilă oricărei creaturi inteligente, asociîndu-se cu fiecare bătaie a inimii noastre indiferent de motivul care ar face-o să bată, ideea Revelației cuprinde totul, crește și se fortifică datorită chiar piedicilor care îi ies în cale. Laolaltă cu geniul, ea se ridică la o înălțime inaccesibilă pentru restul oamenilor; laolaltă cu spiritele timide, ea nu înaintează decît cu pași mărunți, fără să se desprindă de pămînt; în cadrul unei gîndiri meditative, ea este absolută și profundă; într-un suflet dominat de imaginație, ea este diafană și bogată în imagini; în inima tandră și îmbietoare, ea se topește în milă și dragoste; ea merge totdeauna în rînd cu orice intelect care se încrede în ea, saturîndu-l cu putere, limpezime, căldură. Iată ce diversitate de firi, ce multitudine de forțe pune ea în acțiune; cîte capacități deosebite, care conlucrează la aceeași facere; cîte inimi diferit alcătuite, care nu bat decît pentru una și aceeași idee!

Dar influența creștinismului asupra societății în ansamblul ei este încă și mai demnă de admirație. Desfășurați în

întregime imaginea dezvoltării societății noi și veți vedea cum transformă creștinismul toate interesele oamenilor în propriile interese, înlocuind pretutindeni nevoile materiale cu cele spirituale, suscitînd în gîndire mari dezbateri pe care istoria nici unei alte epoci sau alte societăți nu ni le-a putut oferi ca exemplu, lupte teribile de opinie în care întreaga viață a popoarelor se transforma într-o mare idee, într-un sentiment infinit; veți constata că totul devine creștinism și numai creștinism, viața privată și viața publică, familia și patria, știința și poezia, rațiunea și imaginația, amintirile și speranțele, bucuriile și durerile. Fericiți cei care, în această uriașă mișcare imprimată lumii de însuși Dumnezeu, păstrează în inima lor conștiința intimă a consecințelor faptelor pe care le săvîrșesc; dar în această mișcare nu toți sînt factori activi, nu toți acționează în cunoștință de cauză; inevitabil, mulțimi de oameni, atomi neînsuflețiți, mase inerte se pun în mișcare orbește, fără să cunoască forțele de care sînt mînate, fără să întrevadă țelul către care sînt împinse.“

E momentul să revin la dumneavoastră, Doamnă. Trebuie să recunosc că mi-e greu să mă desprind de această vedere de ansamblu. Din imaginea care se oferă ochilor mei de la aceste înălțimi îmi sorb eu întreaga alinare; în mîngîietoarea credință în fericirea ce va veni pentru oameni mă refugiez eu atunci cînd, obsedat de realitatea supărătoare dimprejur, simt nevoia de a respira un aer mai pur, de a privi un cer mai senin. Nu cred totuși să fi abuzat de timpul vostru. Era necesar să vă fac cunoscut punctul de vedere din care trebuie privită lumea creștină și tot ceea ce întreprindem noi, ceilalți în această lume. V-am apărut, probabil, plin de amărăciune cînd v-am vorbit despre țara noastră: n-am spus însă decît adevărul, și nici pe acela în întregime. De altfel, gîndirea creștină respinge orice fel de orbire, și pe aceea a prejudecății naționale mai mult decît pe oricare alta, întrucît tocmai aceasta din urmă îi dezbină în cea mai mare măsură pe oameni.

Iată, Doamnă, o scrisoare cam lungă. Cred că resimțim amîndoi nevoia de a ne trage sufletul. Începînd să vă scriu,

credeam să vă pot spune în puține cuvinte ceea ce aveam de spus. Gîndindu-mă mai bine, constat că din ceea ce se află aici se poate alcătui un volum întreg. V-ar fi, Doamnă, lucrul acesta pe plac? Mi-o veți spune. În orice caz, nu veți putea ocoli o a doua scrisoare a mea, întrucît deocamdată n-am făcut decît să abordăm problema. Pînă atunci v-aș fi foarte recunoscător dacă ați dori să considerați prolixitatea acestei prime epistole ca pe o despăgubire pentru timpul de așteptare la care v-am supus. Pusesem mîna pe condei chiar în ziua în care v-am primit scrisoarea; pe atunci mă copleșeau însă în întregime împrejurări triste și obositoare; trebuia să mă debarasez de ele înainte de a începe să vă vorbesc despre lucruri atît de importante; după aceea a mai trebuit să și recopiez mîzgăliturile mele absolut indescifrabile. De rîndul acesta nu veți mai aștepta multă vreme; voi lua chiar de mîine condeiul în mînă.

Necropolis¹⁸. 1829. 1 decembrie

---

¹⁸ Necropolis e denumită Moscova, considerată ca „orașul morților”. Metafora apare la Ceaadaev în perioada sihăstriei sale moscovite de la sfîrșitul anilor 1820.

SCRISOAREA A DOUA

Dacă mai deunăzi mi-am exprimat bine ideile, ar fi trebuit să vă fi convins că sînt departe de a crede că singurul lucru de care ducem lipsă ar fi cunoștințele. Este adevărat că nici ele nu ne prisosesc, dar se cuvine ca pentru moment să ne resemnăm și să ne lipsim de aceste vaste bogății intelectuale, care s-au acumulat de-a lungul secolelor în mîinile oamenilor prin alte părți de lume; noi avem altceva de făcut. De altfel, chiar dacă am presupune că am putea dobîndi prin intermediul studiului și al reflecției cunoștințele care încă ne lipsesc, cum ne-am putea însuși, în schimb, tradiții solide, acea vastă experiență, conștiința profundă a trecutului, acele puternice deprinderi ale intelectului — rod al unui uriaș exercițiu al tuturor facultăților omenești —, care constituie natura morală a popoarelor europene și veritabila lor superioritate? Așadar, nu este vorba în momentul de față de a încerca să extindem domeniul ideilor noastre, ci de a le îndrepta pe cele de care dispunem, de a le imprima o nouă orientare. În ceea ce vă privește, Doamnă, lucrul de care aveți în primul rînd nevoie este acea sferă a existenței în care gîndurile pe care hazardul vi le-a strecurat în mintea voastră, necesitățile noi pe care aceste gînduri vi le-au stîmțit în inimă, sentimentele pe care le fac ele să vă înflorescă în suflet să-și afle o aplicabilitate efectivă. Dumneavoastră trebuie să vă creați un univers propriu, de vreme ce acela în care vă aflați v-a devenit străin.

Începînd chiar cu faptul că starea noastră sufletească, indiferent de elevația pe care am putea să i-o conferim, depinde în mod necesar de lucrurile care ne înconjoară. Preocupați-vă, prin urmare, de a înțelege cît mai bine ce puteți face, potrivit

poziției pe care o dețineți în societate și în propria familie, pentru a vă pune de acord sentimentele cu modul de viață pe care îl duceți, ideile — cu relațiile voastre domestice, crezurile — cu cele ale oamenilor din preajmă. O mulțime de neplăceri nu provin decît din disonanțele apărute între ceea ce se petrece în intimitatea gândurilor voastre și servituțile societății. Spuneți că averea pe care o posedați nu vă îngăduie bucuria unei existențe agreabile în capitală. Ei bine, dispuneți în schimb, la țară, de un conac fermecător: ce v-ar împiedica să vă instalați zeii lari¹ acolo, pentru tot restul zilelor? Fericită necesitate că nu depinde decît de dumneavoastră de a profita de ea tot atît pe cît de interesante lucruri poate să vă învețe filozofia. Faceți în așa fel încît acest refugiu să devină cît mai atrăgător posibil: ocupați-vă cu înfrumusețarea, cu împodobirea lui; de ce n-ați pune în această întreprindere și o oarecare pedanterie, cochetărie? În cazul dat, n-ar fi nici pe departe vorba de vreun rafinament senzual: aceste preocupări n-ar urmări cîtuși de puțin obținerea unor plăceri vulgare; scopul lor ar fi acela de a vă putea cu atît mai bine concentra asupra vieții interioare. Nu disprețuiți, vă rog, asemenea amănunte de ordin material. Trăim într-o țară atît de desprinsă de idealitate, încît dacă nu ne înconjurăm noi, în viața domestică, de puțină poezie și bun gust, riscăm să ne pierdem orice urmă de sentimente gingașe, orice idee artistică. Neglijarea confortului și a plăcerilor vieții este una dintre trăsăturile cele mai frapante ale ciudatei noastre civilizații. Abia dacă ne gîndim cum să ne adăpostim de intemperiiile anotimpurilor, și asta într-o țară în care clima ne poate suscita serioase îndoieli privitoare la faptul că ar fi fost destinată populării ei de către niște ființe raționale. Dacă am avut cîndva stîngăcia de a ne stabili într-un climat atît de nemilos, să ne străduim ca măcar în zilele noastre să ne orînduim viața într-o manieră care să ne permită a uita cît de cît asprimile lui.

---

¹ Lari — zeiță romane protectoare ale vieții domestice, ale căminului familial.

Îmi amintesc că în trecut descopereai mari plăceri în lectura lui Platon. Gîndiți-vă că acest înțelept al Antichității, unul dintre cei mai ideali, dintre cei mai eterici, avea grijă să-și înconjoare eroii dramelor sale filozofice de bucuriile vieții. Îi vedeți pe aceștia plimbîndu-se agale pe malul fermecător al râului Ilisos sau pe aleile de chiparoși din Gnossos, căutînd umbra răcoroasă a unui bătrîn platan sau odihna dulce oferită de o pajiște înflorită; cîteodată, lăsînd căldura zilei să treacă, se duc să respire aerul parfumat și să simtă adierea mîngîietoare a unei seri în Attica; sau, în sfîrșit, îi vedeți destinși, alungiți în jurul mesei la cîte un banchet, încoronați cu flori și ținînd cupele în mîini; și numai astfel, după ce i-a stabilit cu bine pe pămînt, îi transportă el în regiunile supraselenare în care îi place atît de mult să zăbovească². Aș putea să vă indic și scrierile Părinților celor mai austeri ai Bisericii, pe Sfîntul Ioan Gură de Aur, pe Sfîntul Grigorie de Nazianz și chiar pe Sfîntul Vasile³, la care întîlnim descrieri încîntătoare ale locurilor de însingurare, unde acești mari oameni și-au aflat pacea și inspirația înălțătoare care i-au transformat în corifei ai credinței. Ei, acești oameni sfinți, nu credeau cîtuși de puțin că ar fi mai prejos de demnitatea lor să acorde atenție și unor lucruri care, orice—ai face, ne ocupă o mare parte a vieții. În indiferența asta față de plăcerile vieții, din care unii dintre noi își fac un merit, sălășluiește cu adevărat cinismul. Absența oricărei idei artistice în viața noastră intimă este unul dintre lucrurile care — cred eu — întîrzie în cea mai mare măsură progresul nostru.

După toate acestea aș dori ca în refugiul pe care vi-l veți înfrumuseța cît veți putea mai bine, să vă organizați o existență pe deplin uniformă și metodică. Spiritul metodei și al

---

² Cf. Platon, *Phaidros* și *Symposion* sau *Banchetul*.

³ Ioan Gură de Aur (cca. 340–407), Grigorie de Nazianz (cca. 330–cca.390) și Vasile cel Mare (329–379) — reprezentanți de frunte ai perioadei înfloririi (epoca de aur sau clasică) literaturii patristice, sfinți Părinți ai Bisericii răsăritene.

ordinei ne lipsește nouă tuturor: să ne corectăm acest neajuns. Este inutil să mai repetăm tot ceea ce s-a spus în favoarea unei vieți bine reglementate; e sigur însă că numai un exercițiu permanent de supunere față de o regulă constantă ne poate obișnui a ne supune fără efort legii supreme a naturii noastre. Dar, pentru a urma întocmai o anumită regulă, trebuie ca nimic să nu ni se pună de-a curmezișul. Deseori ești încă din primele ore ale zilei aruncat în afara cercului pe care ți l-ai prescris și atunci întreaga zi îți este stricată. Astfel, nimic nu e mai important decît primele impresii pe care le receptăm, primele idei care ni se înfățișează atunci cînd ne reluăm firul vieții după simulacrul morții care desparte o zi de alta. Anume aceste impresii, anume aceste idei sînt cele care determină de obicei starea noastră sufletească pentru tot restul zilei. O zi care începe printr-o sîcîială domestică se termină printr-o greșală ireparabilă. Obișnuți-vă, prin urmare, să faceți ca primele ore ale zilei să fie cît se poate de grave și solemne, ridicați-vă de îndată sufletul la înălțimea de care este el capabil, încercați să petreceți aceste ore într-o totală solitudine, să înlăturați tot ceea ce vă poate atinge, vă poate distra în prea mare măsură; pregătită în felul acesta, veți putea înfrunta fără teamă influențele neplăcute care nu vor întîrzia să vă obsedeze și care, altfel, v-ar transforma existența într-o luptă fără de sfîrșit în care izbînda ar deveni imposibilă. De altfel, odată pierdut, momentul favorabil izolării și reculegerii nu mai poate fi recuperat; viața te înhață cu toate grijile ei, plăcute și neplăcute, și nu-ți mai rămîne decît să te învîrtești în cercul etern al mărunțișurilor omenești. Să nu lăsăm să ni se scurgă printre degete, fără să profităm de ea, acea singură oră a zilei în care ne putem într-adevăr aparține nouă înșine.

Țin în mod deosebit, vi-o mărturisesc, la această nevoie zilnică de a te concentra și înălța sufletește; sînt convins că nu există un alt mijloc care să te asigure împotriva acțiunii copleșitoare a ceea ce constituie ambianța noastră; dar acest lucru, înțelegeți și dumneavoastră, nu poate fi de-ajuns. Aveți nevoie de o idee care să se reverse asupra întregii

voastre vieți, pe care s-o aveți permanent în fața ochilor, care să vă slujească drept făclie călăuzitoare în toate orele zilei. Noi venim pe lume cu instinctul vag al binelui moral, dar nu sîntem în stare să-l concepem plenar decît în ideea mai completă ce se dezvoltă în noi înșine în cursul vieții. Acestei munci interioare trebuie noi să-i subordonăm totul, în perspectiva ei trebuie să ne ordonăm întreaga existență. Se cuvine însă ca toate acestea să se petreacă în liniștea propriei inimi, întrucît lumea nu manifestă nici un fel de simpatie pentru lucrurile profunde. Ea își întoarce fața de la marile convingeri; prezența unei idei grave o obosește. Dumneavoastră însă aveți nevoie de un sentiment autentic, de o gîndire care să nu oscileze între diferitele păreri ale oamenilor, ci care să vă conducă sigur spre țel. Nu invidiați societatea pentru fericirile ei pasionale; în singurătate veți descoperi mîngîieri de care societatea n-are nici măcar idee. Nu mă îndoiesc că atunci cînd vă veți fi obișnuit cu atmosfera senină a acestui mod de existență veți privi calm din interiorul refugiului vostru, cum se agită și fuge lumea din fața voastră și vă veți bucura cu desfătare de liniștea sufletului vostru. Deocamdată trebuie să dobîndiți gusturile, deprinderile, atașamentele noului dumneavoastră mod de viață. Trebuie să vă debarasați de toate curiozitățile deșarte care irosesc și mutilează viața. Și, mai înainte de orice, trebuie să anihilați acea aplecare adîncă a inimii, constînd în atracția pentru noutate, în interesul pentru evenimentul zilei, care produce poftele nesățioase și așteptarea neînteruptă a zilei de mîine. Fără toate acestea nu veți afla nici pacea, nici bunăstarea, ci doar dezgustul și supărarea. Vreți ca valul mulțimii să se spargă în pragul casei voastre pașnice ? Alungați-vă din suflet toate acele patimi neliniștite stîmprite de împlîrile din înalta societate, toate emoțiile nervoase provocate de noutățile zilei; închideți-vă ușa în fața tuturor zgomotelor, tuturor ecourilor din lume; proscrieți în casa voastră, dacă aveți curajul, chiar și acea literatură frivolă care nu reprezintă de fapt decît aceeași gălăgie transpusă în scris. După

mine, nimic nu este mai incompatibil cu un regim intelectual bine ordonat decît aviditatea de noutăţi literare. Pretutinderi nu vezi decît oameni incapabili de o meditaţie serioasă, de un sentiment profund, numai din cauză că se hrănesc doar cu aceste producţii de ultimă oră, în care sînt abordate toate problemele fără ca vreuna să fie aprofundată, în care este permis totul fără să se dea nimic, în care totul este colorat în nuanţe dubioase ori mincinoase, lăsînd în urmă numai gol şi incertitudine sufletească. Dacă doriţi să descoperiţi farmecul modului de viaţă pe care îl veţi fi adoptat, atunci trebuie ca în nici un domeniu noul să nu dobîndească un titlu de glorie doar pentru noutatea sa.

Fără îndoială, vă veţi simţi cu atît mai bine cu cît vă veţi elabora în mai mare măsură gusturi şi trebuinţe care să decurgă din acest mod de viaţă; cu cît veţi pune mai de acord exteriorul cu interioritatea, cele aflate la vedere cu cele care nu se văd, cu atît vă veţi îndulci calea pe care o veţi avea de parcurs. Totuşi nu trebuie nici să vă ascundeţi obstacolele ce vă vor ieşi în cale. În ţara noastră, pe un asemenea drum veţi întîlni mai multe decît am putea număra. La noi nu există drum bătut pe care roata vieţii să avanseze într-un făgaş dinainte deschis, ci doar o cărăruie pe care trebuie s-o străbaţi printre spini şi mărăcini, iar uneori chiar să ţi-o croieşti singur prin desiş de pădure. În cadrul vechilor civilizaţii ale Europei diversele moduri de existenţă fiind de multă vreme constituite, n-ai decît, atunci cînd te hotărăşti să-ţi schimbi felul de viaţă, să-ţi alegi acel cadru nou în care vrei să te situezi; locul îţi este dinainte pregătit, distribuţia rolurilor — făcută; rămîne doar să-ţi însuşeşti anume rolul care îţi revine — oamenii şi lucrurile se vor rîndui de la sine în jurul tău; nu depinde decît de tine să le foloseşti cît mai convenabil. La noi lucrurile stau cu totul altfel. Cîtă cheltuială de energie, cîtă oboseală pînă să te simţi în largul tău în noua sferă de viaţă pe care ţi-ai ales-o ! Cît timp pierdut, cîte forţe irosite pentru a te orienta, pentru a obişnui oamenii să te privească potrivit cu noua ta situaţie, pentru a reduce proştii la tăcere şi pentru a atenua curiozitatea! Se ştie

oare pe aici ce reprezintă forța gândirii? S-a văzut vreodată pe aici înrădăcinându-se în suflet vreo mare convingere, în răspăr cu mersul obișnuit al lucrurilor, datorată vreunei iluminări neprevăzute, vreunui comandament suprem, punînd stăpînire pe întreaga-ți ființă și înălțînd-o mai presus de ea însăși și de tot ceea ce o înconjoară? Pe aceste meleaguri ce conștiință vie a făcut vreodată să-ți tresalte inima? Unde e omul care să se fi consacrat aici cultului pentru adevăr? Cum ar fi posibil ca cel care s-a dăruit cu înflăcărare crezurilor sale să afle, în mijlocul gloatei acesteia pe care n-a mișcat-o niciodată nimic, altceva decît obstacole și nemulțumire? Trebuie, Doamnă, să vă creați singură totul, pînă și aerul pe care îl respirați, pînă și pămîntul pe care pașiți. Și lucrurile stau literalmente așa. Robii care vă slujesc nu sînt ei aceia care vă creează mediul înconjurător? Acele brazde pe care alți robi le-au tăiat cu sudoarea frunții nu sînt ele pămîntul care vă poartă? Și cîte și mai cîte, cîtă mizerie nu e cuprinsă chiar în acest singur cuvînt — rob. Iată cercul vrăjit în care ne zbatem cu toții, fără a putea scăpa din el; iată situația odioasă de care ne izbim sfărîmîndu-ne toți; iată ce zădărnicește la noi chiar și cele mai nobile eforturi, cele mai generoase elanuri, iată ce ne paralizează voințele și ne spurcă virtuțile. Apăsător de o vină fatală, unde e sufletul acela minunat care să nu se usuce sub această insuportabilă povară? Unde e omul acela atît de puternic care, mereu în contradicție cu sine însuși, mereu gîndind într-un fel și acționînd într-altul, să nu ajungă în cele din urmă la dezgustul de sine?! Iată-mă însă revenit pe negîndite la prima mea teză⁴: permiteți-mi să mai zăbovesc puțin asupra ei și să revin la dumneavoastră doar mai apoi.

În ce ar consta deci cauza acestei îngrozitoare plăgi care ne roade? De unde provine oare faptul că trăsătura cea mai pregnantă a societății creștine este tocmai aceea de care poporul rus s-a lepădat, în chiar sînul creștinătății? De ce se petrece oare în rîndurile noastre acest efect invers al religiei? Nu știu, dar am impresia că numai acest singur lucru și tot ar putea pune sub

---

⁴ Expusă în *Scrisoarea întâi*.

semnul întrebării ortodoxia cu care ne împăunăm. Știți bine că nici un filozof din Antichitate n-a încercat să-și reprezinte societatea fără sclavi și nici măcar să formuleze vreo obiecție la adresa sclavagismului. Aristotel, care poate fi considerat, înaintea venirii lui Hristos, ca reprezentantul a tot ceea ce constituia pe lume înțelepciune, afirma că oamenii se nasc unii pentru a fi liberi, alții pentru a purta lanțuri⁵. Știți de asemenea că și cel mai îndărătnic necredincios e de acord că abolirea robiei în Europa se datorează creștinismului. Mai mult, se știe că primele cazuri de emancipare au luat forma unor acte religioase săvârșite în fața altarului și că în majoritatea cartelor de eliberare se găsește formula *pro redemptione animae*, întru mîntuirea sufletului. În sfîrșit, se știe că pretutindeni clerul a fost acela care a dat exemplul, eliberîndu-și propriii servi, și că pontifi de la Roma au fost primii care au determinat în țările supuse autorității lor spirituale abolirea robiei. Pentru ce, atunci, creștinismul nu a dus la aceleași rezultate și printre noi? De ce, dimpotrivă, poporul rus a căzut în robie după ce a devenit creștin, în speță sub domnia lui Godunov și a lui Șuiski?⁶ Biserica pravoslavnică să explice ea acest fenomen. Să spună ea pentru ce nu și-a ridicat glasul matern împotriva acestei respingătoare uzurpări a unei părți a națiunii în detrimentul celeilalte. Și mai constatați, vă rog, cît de puțin cunoscuți sîntem noi, în ciuda puterii noastre și a întregii noastre măreții! Chiar în zilele acestea salvele tunurilor noastre s-au făcut auzite în același timp în Bosfor și deasupra Eufratului⁷. Și totuși, în timp ce demonstrează tocmai în aceste zile că abolirea sclaviei este opera creștinismului, știința istoriei nici nu

⁵ Aristotel, *Politica*, v. Cartea I, capitolul 2.

⁶ Boris Godunov, țar între anii 1598–1605; Vasili Șuiski, țar între anii 1606–1610. În timpul domniei lor situația țărănimii iobage a cunoscut o accentuată înăsprire. Imaginea Rusiei ca sistem iobăgist ierarhic, avînd o influență malefică, demoralizatoare asupra omului, este caracteristică viziunii lui Ceaadaev, ca și a multora dintre contemporanii lui.

⁷ Referire la blocada instituită de către flota rusă asupra Bosforului și la cucerirea Erzerum-ului de către armatele rusești conduse de Pașkievici — evenimente petrecute în aprilie–mai 1829.

bănuiește măcar că un popor creștin de patruzeci de milioane e ținut în lanțuri. Aceasta din cauză că popoarele sînt considerate ca făcînd parte din genul uman numai în virtutea forței lor intelectuale, iar interesul pe care-l trezesc ele este determinat de influența morală pe care o exercită în lume și nu de zgomotul pe care-l fac ele. Dar să revenim.

După toate cîte vi le-am spus cu privire la modul de viață pe care aș dori să-l adoptați, v-ați putea închipui, poate, că vă îndemn la o viață petrecută în claustrare. De fapt este vorba doar de o existență sobră și bine chibzuită, care nu are nimic a face cu rigoarea tristă a moralei ascetice; este vorba doar de un mod de a trăi care se deosebește de cel al mulțimii numai printr-o idee pozitivă, un sentiment încărcat de convingere, la care se raportează toate celelalte idei, toate celelalte sentimente. Această existență se îmbină perfect cu toate celelalte plăceri legitime ale vieții, ba chiar le și pretinde, iar relațiile cu alți oameni sînt una din condițiile ei necesare. Singurătatea presupune propriile ei pericole, iar uneori află în ea stranii ispite. Concentrat asupra sa însuși, spiritul se hrănește cu imagini deșarte chiar de el făurite și, precum Sfîntul Anton⁸, își populează pustietatea cu fantome, odrasle ale propriei imaginații, care mai apoi îl bîntuie de parcă ar fi oameni. Pe cînd dacă ne mulțumim cu gîndirea religioasă fără patimă, fără violențe, ne putem păstra, chiar în interiorul tumultului omenesc, acea stare interioară în care toate seducțiile, toate ameteștile vieții își pierd puterea. Trebuie descoperită acea predispoziție a spiritului, blîndă și simplă, care să fie în stare să unească, fără vreo efortare deosebită, toate operațiunile rațiunii, toate emoțiile inimii cu ideea adevărului și a binelui. În mod deosebit trebuie să tindem a pătrunde adevărurile Revelației. Marea prerogativă a acestor adevăruri constă în faptul că ele sînt accesibile oricărei creaturi înzestrată cu rațiune, că se adaptează tuturor formelor de inteligență. La aceste adevăruri se

---

⁸ Sfîntul Anton — anahoret născut în Egiptul de Sus (251–356). Încercările diavolului de a-l duce în ispită îi slujesc lui Ceaadaev ca argument împotriva unor forme asociale ale creștinismului.

ajunge pe cele mai diferite căi — printr-o credință supusă și oarbă, profesată fără reflecție de către cei mulți, printr-o cunoaștere profundă, printr-o naivă pioșenie a inimii, printr-o rațiune inspirată, printr-o înălțătoare poezie sufletească; dar calea cea mai simplă este aceea de a reveni mereu la clipele, atât de frecvente în viață, clipele în care resimțim cel mai acut influența sentimentului religios asupra sufletului nostru și avem impresia că, lipsiți de orice putere proprie, sîntem, în ciuda voinței noastre, conduși către bine de către o forță supremă care ne smulge de pe pămînt și ne poartă către ceruri. Atunci anume, avînd conștiința propriei noastre neputințe, sufletul nostru se va deschide cu o nemaiîntîlnită voință gîndurilor cerești și cele mai înalte adevăruri se vor revărsa firesc în inima noastră.

Revenind frecvent la principiul fundamental al activității noastre morale, la mobilurile gîndurilor și acțiunilor noastre, este cu neputință să nu vedem că o mare parte a celor întreprinse de noi este determinată de ceva ce nu ne aparține cîtuși de puțin; nu noi sîntem aceia care producem tocmai ce e mai bun, mai generos, mai util nouă din cîte se petrec în forul nostru interior. Tot binele săvîrșit de noi nu e decît consecința capacității noastre de a ne supune unei forțe necunoscute nouă. Unicul și autenticul principiu ținînd de propria noastră activitate îl constituie ideea interesului nostru, circumscris în limitele unui interval de timp dat, pe care noi îl numim viață; acest principiu nu este altceva decît instinctul nostru de conservare, pe care-l împărtășim laolaltă cu toate viețuitoarele, dar pe care noi îl modificăm potrivit naturii noastre distincte. De aceea, orice am întreprinde noi, oricît dezinteres am inculca sentimentelor și faptelor noastre, în cele din urmă ne va conduce permanent, mai mult sau mai puțin conștientizat, mai mult sau mai puțin ocolit, același interes. Oricît de fierbinte ne-ar fi dorința de a acționa pentru binele general, acest bine abstract, rod al imaginației noastre, nu va fi decît acela pe care noi ni-l dorim, de fapt, nouă înșine, și nu vom reuși niciodată să ne dăm pe noi cu totul la o

parte: în ceea ce noi dorim altora ne vom regăsi întotdeauna pe noi. De aceea, exprimîndu-și legea pe înțelesul oamenilor, binevoitoare față de slăbiciunile naturii noastre, Rațiunea Supremă ne-a prescris să nu facem altuia altceva decît am dori să ni se facă nouă, deosebindu-se și prin aceasta, ca de altfel prin tot restul, de morala acelor filozofi care pretind să conceapă binele absolut, cu alte cuvinte binele universal, ca și cum n-ar depinde decît de noi înșine de a dobîndi noțiunea utilității generale, cînd de fapt noi nu știm nici măcar ceea ce este util pentru noi. Ce este binele absolut? Este legea imuabilă, în virtutea căreia totul tinde spre propria sa menire: iată tot ceea ce știm noi. Dar dacă tocmai ideea acestui bine ar fi aceea care să ne conducă în viață, n-ar trebui oare să știm ceva mai mult despre ea? Fără îndoială că noi acționăm pînă la un anumit punct în conformitate cu legea generală; în caz contrar, am avea propriul principiu al existenței în noi înșine, dar acest lucru este absurd; noi acționăm totuși astfel, fără să știm de ce: împinși de o forță invizibilă, putem să-i surprindem acțiunea, putem să-i studiem efectele, putem uneori să ne identificăm cu ea; dar să deducem de aici legea pozitivă a naturii noastre morale ne este peste puteri. Un sentiment nelămurit, o idee fără corporalitate, fără autoritate — iată tot ce putem dobîndi. Întreaga înțelepciune omenească e cuprinsă în această teribilă ironie a lui Dumnezeu din Vechiul Testament: „*Iată Adam s-a făcut ca unul dintre Noi, cunoscînd binele și răul.*”⁹

Cred că acum puteți resimți necesitatea Revelației. Iată, după părerea mea, ce demonstrează această necesitate. Omul învață să cunoască legea fizică, observînd fenomenele naturii care se succed în fața ochilor săi, potrivit unei legi uniforme și invariabile. Adunînd laolaltă observațiile generațiilor anterioare, el ajunge la un sistem de cunoștințe, confirmat de propria sa experiență și căreia marele instrument al calculului îi conferă forma imuabilă a certitudinii matematice. Deși acest

⁹ *Facerea*, 3, 22.

nivel de cunoștințe este departe de a cuprinde întregul sistem al naturii și de a se ridica pînă la principiul universal al tuturor lucrurilor, el cuprinde totuși cunoștințe pe deplin pozitive, întrucît ele se raportează la ființe a căror întindere și durată pot fi percepute cu ajutorul simțurilor, sau pot fi prevăzute prin anumite analogii. Într-un cuvînt, avem aici de a face cu domeniul experienței și, în măsura în care experiența poate conferi certitudine ideilor pe care ea le introduce în mintea noastră, lumea fizică ne poate fi cunoscută. Știți bine că această certitudine merge pînă acolo încît ne face să prevedem anumite fenomene cu multă vreme înainte ca ele să se petreacă și să putem să acționăm asupra materiei neînsuflețite cu o forță incredibilă.

Acestea sînt, așadar, mijloacele unei cunoașteri veridice aflate la îndemîna omului. Dacă în afara lor rațiunea noastră mai dispune și de o puternică spontaneitate sau de un principiu activ independent de viziunea materială, atunci, în orice caz, și această putere proprie nu se va putea exercita decît asupra materialului pe care i-l furnizează [în plan material — observația; cît privește planul]¹⁰ spiritual însă, la ce-ar putea omul să-și folosească asemenea mijloace? Ce-ar trebui el să observe pentru a descoperi legea de ordin moral? Natura înzestrată cu rațiune, nu-i așa? Dar oare această natură este ea întocmită în același fel cu natura materială? Nu este ea liberă? Nu urmează ea legea pe care singură și-o impune? Ce vom afla noi studiind ca atare inteligența în efectele ei exterioare și interioare? Că este liberă, și cu asta basta. Și dacă, din întîmplare, ajungem vreodată în această cercetare la vreun rezultat absolut, sentimentul libertății noastre nu ne va arunca oare imediat, în mod necesar, îndărăt, în același plan al ideilor din care cu o clipă mai înainte credeam să fi ieșit? Nu ne-am regăsi oare noi, imediat după aceea, în același loc? Cercul acesta este de neevitat. Dar asta nu e încă totul. Să presu-

---

¹⁰ Cuvintele între paranteze drepte sînt destinate a face inteligibilă o frază în care, evident, cîteva cuvinte au fost omise de către copist.

punem că ne-am ridicat într-adevăr pînă la anumite adevăruri demonstrate în asemenea măsură, încît rațiunea este constrînsă a le recunoaște la modul absolut; să presupunem că am descoperit efectiv anumite legi generale cărora ființa rațională trebuie în mod necesar să li se supună. Aceste legi, aceste adevăruri se vor raporta doar la o anumită parte din ansamblul vieții omului, la viața lui terestră; ele nu vor avea, prin urmare, nimic de-a face cu cealaltă parte, care ne este total necunoscută și al cărei mister nu-l putem dezvălui prin nici un fel de analogie. Cum ar fi ele atunci legi autentice ale ființei raționale, de vreme ce nu privesc decît o porțiune a existenței sale, o clipă a vieții ei? Dacă legile de acest fel la care noi ajungem prin intermediul experienței nu vor putea fi decît legile unui anumit segment temporal parcurs de natura morală, cum vor putea ele, în consecință, fi legile acestei naturi? N-ar fi oare același lucru cu a spune că pentru fiecare vîrstă a vieții există o știință medicală deosebită? Că pentru a trata, de exemplu, maladiile din copilărie, ar fi inutil să cunoști care sînt infirmitățile vîrstei mature? Că pentru a prescrie un regim de viață adecvat tinereții nu mai e nevoie să știi care ar fi cel convenabil omului în general? Că starea sănătății noastre nu este determinată nicicum de starea sănătății din fiecare moment al vieții noastre? În sfîrșit, că ne-am putea permite orice abateri și excese în anumite epoci ale existenței noastre, fără urmări negative pentru restul zilelor care ne-au mai rămas? Ce părere v-ați forma dumneavoastră, mă rog, despre un om care ar pretinde că există o morală pentru tinerețe, o alta pentru vîrsta matură, o alta pentru bătrînețe, și că, în educație, nu e vorba deloc despre copil și despre adolescent? Ei bine, tocmai acest lucru îl afirmă morală filozofilor dumneavoastră. Ea ne învață ce avem de făcut astăzi, iar de ceea ce are să se întîmple mîine, nici că-i pasă. Dar ce este oare viața viitoare, dacă nu ziua de mîine a vieții actuale?

Toate acestea ne duc la concluzia că viața ființei raționale în totalitatea ei îmbrățișează două lucruri, dintre care cunoaștem doar unul singur, și că fiecare moment al

vieții este indisolubil legat de întregul șir al momentelor ce o compun: ca atare, este evident că ne e imposibil ca prin propriile noastre puteri să ne ridicăm pînă la înțelegerea acelei legi care trebuie în mod necesar să se raporteze și la una, și la cealaltă dintre lumi. Prin urmare, trebuie ca cineva să ne învețe această lege, și anume o rațiune pentru care să nu existe doar o singură lume și o singură ordine a lucrurilor.

Să nu credeți totuși că etica filozofilor n-ar avea în ochii noștri nici o valoare. Știm bine că ea conține mari și minunate adevăruri care au călăuzit vreme îndelungată oamenii și care, și în momentul de față, mai răsună puternic în inimile și sufletele lor; știm însă, totodată, că înseși aceste adevăruri nu au fost imaginate de rațiunea umană, ci i-au fost transmise de-a lungul diferitelor epoci ale existenței ei universale. Avem aici de-a face cu unul dintre acele adevăruri primare pe care le-am învățat de la rațiunea naturală și pe care Revelația nu face decît să le consacre prin autoritatea ei supremă. Laudă înțelepților pămîntului, dar slavă numai lui Dumnezeu singur! Omul nu a pășit înainte decît sub lucirea făcliei divine; ea este aceea care i-a luminat permanent pașii, numai că el nu vedea izvorul din care pornea raza ce-i lumina drumul. Era Lumina, spune evanghelistul, care luminează pe tot omul care vine pe lume; ea a fost mereu în lume; dar lumea nu a cunoscut-o¹¹.

Deprinderile pe care creștinismul le-a introdus în spiritul omenesc ne fac să nu vedem ideea revelată decît în cele două mari Revelații, ale Vechiului și Noului Testament, și să trecem cu vederea Revelația primară. Fără o concepție clară privind această primă comuniune a Spiritului Divin cu spiritul omenesc este imposibil de a înțelege ceva din creștinism. Nedescoperind în propriile sale învățăături soluții pentru marea problemă a ființei morale, creștinul se limitează firesc la doctrinele filozofilor. Or, acești filozofi nu știu să explice omul decît prin om: ei îl despart în acest fel de Dumnezeu și îi

---

¹¹ Cf. Ioan, 1, 9-10.

insuflă ideea că el își este sieși suficient. Se consideră îndeobște creștinismul ca neexplicînd tot ceea ce s-ar cuveni ca noi să știm; se crede că există adevăruri morale pe care le putem învăța doar din filozofie: este o mare eroare. Nu există nici o știință omenească în stare să înlocuiască știința divină. Pentru creștini orice mișcare a spiritului uman nu reprezintă altceva decît reflectarea acțiunii directe a lui Dumnezeu; cercetarea rezultatelor acestei mișcări nu face decît să-i furnizeze noi dovezi în sprijinul credinței sale; în diferitele sisteme filozofice el nu vede în toate eforturile depuse de om decît o dezvoltare mai mult sau mai puțin fericită a forțelor intelectuale ale lumii, corespunzător diferitelor situații și diferitelor vârste ale societăților; în schimb taina menirii omului el o descoperă nu în oscilațiile neliniștite și lipsite de certitudine ale rațiunii umane, ci în subsolurile și imaginile profunde lăsate drept moștenire umanității de către acele învățături ale căror origini se pierd în sînul lui Dumnezeu. Și dacă răscolește teoriile în care gîndirea pămînteană și-a aflat rînd pe rînd o formă, nu o face decît pentru a căuta urmele, mai mult sau mai puțin șterse, ale primelor învățături dăruite omului chiar de către Creator în ziua în care Acesta îl modela cu mîinile Lui; dacă meditează asupra spiritului uman, el o face pentru a descoperi luminile supranaturale care nu au încetat să lumineze rațiunea omenească, străbătînd toate umbrele, toate tenebrele cu care acesteia îi place atît de mult să se înconjoare. El recunoaște pretutindeni acele idei puternice și de neșters pogorîte din ceruri pe pămînt, în absența cărora umanitatea s-ar fi rătăcit de mult în propria-i libertate. El știe, în sfîrșit, că tot datorită acelorași idei, spiritul omenesc a putut dobîndi luminile cele mai desăvîrșite pe care Dumnezeu a găsit de cuviință să le reverse asupra lui în vremuri mai apropiate.

Departe, așadar, de a căuta să-și însușească toate născocirile ieșite din creierul omenesc, el nu se gîndește decît la felul în care ar putea cel mai bine înțelege căile Domnului în viața universală a umanității. El nu arde decît pentru tradiția cerească; ceea ce au făcut oamenii pentru deformarea ei nu pre-

zintă pentru el decît un interes secundar. În acest fel el ajunge să înțeleagă că există o regulă sigură, cu ajutorul căreia poți descoperi în oceanul părerilor omenești acea corabie a mîntuirii care urmează neabătut steaua ce-i slujește pe bolta cerului drept călăuză: o știe mereu strălucitoare, o stea pe care nici un nor nu a ascuns-o vreodată, o stea văzută de toți ochii în toate anotimpurile, o stea aflată zi și noapte deasupra capetelor noastre. Și o dată demonstrat faptul că întreaga rînduială a universului moral este rezultatul unei admirabile îmbinări a noțiunilor primare, semănate chiar de Dumnezeu în sufletul nostru, cu activitatea rațiunii noastre asupra acestor idei, pentru el va deveni evident și faptul că păstrarea acestor elemente, transmiterea lor din veac în veac, din generație în generație trebuie să fie determinată de anumite legi deosebite și că există cu siguranță anumite semne vizibile după care, printre nenumăratele sanctuare răspîndite pe pămînt, poate fi recunoscută arca sfîntă în care se află zălogul adevărului sacru.

Înainte, Doamnă, ca lumea să fi fost coaptă pentru a primi noile lumini ce aveau să se răspîndească într-o bună zi asupra ei, vremile în care educarea genului uman se desăvîrșea prin dezvoltarea propriilor sale forțe, un sentiment vag dar profund făcea pe unii oameni aleși să întrevadă din timp în timp urma luminoasă a astrului adevărului, pe care acesta o lăsa pe cer parcurgîndu-și orbita. Astfel, Pitagora, Socrate, Zoroastru, în special Platon au cunoscut nebănuite străfulgerări, iar frunțile lor au fost încununate de o nespusă strălucire¹². Privirile lor ațintite spre punctul din care trebuia să răsară soarele cel nou au întrevăzut cumva aurora. Ei nu s-au putut însă înălța pînă la cunoașterea trăsăturilor autentice ale adevărului absolut, pentru că, din clipa în care omul și-a trădat natura, adevărul nu i s-a mai arătat nicăieri în întreaga sa splendoare și n-a mai

---

¹² Referirea la acești gînditori ai Antichității este semnificativă, întrucît Ceaadaev leagă începuturile monoteismului de construcțiile lor filozofice. Potrivit părerii lui, interesul pentru filozofii păgîni precursori ai creștinismului nu e întîmplător. Ceaadaev proiectează epoca trecerii de la păgînism la creștinism în vremurile noi, gîndite de el ca început al unui nou ciclu al istoriei.

fost cu putință ca el să fie recunoscut prin umbrele care îl acopereau. Dar în noua rînduială, dacă omul continuă să nu-i recunoască trăsăturile, acest lucru nu se mai datorează decît unei orbiri cu bună știință; dacă el se abate de la drumul cel bun, el nu o mai face decît din cauza unei vinovate supunerii față de principiul tenebros lăsat în inima sa cu un singur țel — anume de a face mai activă aderarea lui la adevăr. Fără îndoială, Doamnă, că întrevedeți spre ce tinde întreg acest raționament: consecințele ce decurg din el se prezintă minții de la sine. Tocmai de aceste consecințe ne vom ocupa pe viitor: sînt sigur că le veți sesiza fără nici o dificultate. De altfel, nu vom mai avea pentru ce să ne întrerupem prin digresiuni ca cele pe care le-am făcut de rîndul acesta, și vom discuta cu mai multă continuitate și metodă. Rămîneți, Doamnă, cu bine.

SCRISOAREA A TREIA

*Absorpta est mors ad victoriam.*¹

Meditațiile despre religie ne-au condus la cugetări filozofice, iar cugetările filozofice ne-au reîntors la ideea religioasă. Să revenim acum la punctul de vedere filozofic: încă nu l-am epuizat. Atunci cînd se dorește tratarea chestiunii religioase prin raționament pur, ea nu face decît să completeze chestiunea filozofică. De altfel, oricît de puternică ar fi credința, este bine ca spiritul să fie capabil a se sprijini pe forțele aflate chiar în sine. Există suflete la care, la nevoie, credința trebuie să poată apela neapărat la argumentele rațiunii. Cred că dumneavoastră vă aflați tocmai în această situație. Pentru a vă putea călăuzi exclusiv de sentiment ați fost în prea mare măsură familiarizată cu filozofia încă din școală, religia dumneavoastră datează de prea puțină vreme, deprinderile vă sînt mult prea depărtate de acea viață interioară în care simpla pietate se hrănește și se mulțumește cu ea însăși. Inima dumneavoastră nu s-ar putea priva de raționament. Fără îndoială, sentimentul ascunde în sine mari iluminări și inima dispune de forțe însemnate; dar faptele din domeniul sentimentului ni se impun numai cîtă vreme reproduc emoție, iar emoția nu poate dăinui veșnic. Dimpotrivă, ceea ce am dobîndit prin intermediul rațiunii ne însoțește în toate momentele zilei. Indiferent de starea de spirit în care ne-am afla, ideea bine gîndită nu ne părăsește niciodată, în timp ce ideea simțită ne scapă fără încetare și se modifică în fiecare clipă potrivit felului în care inima noastră bate mai tare sau mai încet. Și apoi, nu ne alegem

---

¹ „Moartea a fost înghițită de biruință“, lat. I/Corinteni, 15, 54.

inima pe care ne-am dori-o; așa cum o avem, așa ne-o păstrăm: rațiunea, în schimb, ne-o făurim neîntrerupt.

Îmi spuneiți că sînteți din fire predispuși la o viață religioasă. M-am gîndit deseori la acest lucru. Nu cred să fie așa. Dumnezeu voastră luați drept o cerință a naturii un sentiment nelămurit provocat de anumite întîmplări, o ambiție visătoare a imaginației. Nu este așa; atunci cînd ți-o descoperi în viață, propriei vocații nu i te dăruiești cu această înflăcărare neliniștită: atunci îți accepți destinul cu o siguranță perfectă, cu o hotărîre calmă. Fără îndoială, poți, chiar trebuie să te transformi: încrederea privind o asemenea posibilitate, sentimentul acestei datorii sînt, pentru creștin, elemente ale credinței sale și cea mai importantă dintre convingerile lui. Creștinismul nu se desfășoară în ansamblul său decît pe principiul regenerării posibile și necesare a ființei noastre, și către acest lucru trebuie să tindă toate eforturile noastre. Dar, așteptînd să simțim cum se topește în noi vechea noastră natură și cum se ivește omul cel nou, omul făurit de Hristos, nu trebuie să nesocotim nimic pentru a grăbi clipa acestei fericite revoluții, care de altfel nici nu poate fi înfăptuită înainte de a fi folosit, pentru a o realiza, tot ce se află în noi. De altfel, știți bine, nu avem intenția de a explora aici întregul domeniu al filozofiei: sarcina noastră este mult mai umilă; noi avem de căutat mai degrabă ceea ce nu se află în filozofie, decît ceea ce se află. Sper ca acest lucru să nu ne depășească puterile. Pentru un spirit religios este singura modalitate de a înțelege și de a folosi știința omenească; în același timp, trebuie să cunoaștem ce reprezintă de fapt această știință și, pe cît posibil, să nu lăsăm nimic din ea în urma crezurilor noastre.

Montaigne spunea: *supunerea este datoria unui suflet rațional, care recunoaște un stăpîn și un binefăcător ceresc.*² Știți bine că el nu trece drept un spirit înclinat spre credință; să folosim, așadar, acum acest gînd al scepticului pentru textul nostru: uneori este bine să-ți afli ajutoare în tabăra dușmanului; acest lucru îi diminuează corespunzător forțele.

² Montaigne, *Eseuri*, cartea II, capitolul XII.

Înainte de toate, nu există altfel de rațiune decît rațiunea supusă, acest lucru este întru totul adevărat; dar asta nu e totul. Ia vedeți, face omul toată viața altceva decît să caute un lucru căruia să i se supună? Mai întâi el descoperă chiar în sine o forță pe care o recunoaște a fi distinctă de aceea care determină mișcarea desfășurată în afara lui: și simte că trăiește; în același timp el încearcă sentimentul că această forță nu e nici pe departe nelimitată, și își simte propria nimicnicie; după aceea își dă seama că cea care îl domină este forța exterioară, și că trebuie să i se supună; în aceasta îi constă toată viața. Din momentul în care începe să-și folosească rațiunea, aceste două noțiuni, una a forței interioare, imperfecte, cealaltă a unei forțe exterioare și desăvîrșite, vin să se instaleze de la sine în intelectul său. Și, cu toate că aceste două noțiuni nu ne parvin într-o formă limpede și precisă, ca cele pe care ni le sugerează simțurile sau ca cele transmise prin comunicarea cu semenii noștri, toate ideile noastre despre bine, datorie, virtute, lege, ca și toate ideile opuse lor, nu decurg decît din această nevoie resimțită de noi de a ne subordona unui lucru care nu din natura noastră efemeră provine, nu din frămîntările voinței noastre instabile, nu din atracția pentru dorințele noastre neliniștite. Întreaga noastră activitate nu este decît efectul unei forțe care ne împinge să ne situăm în ordinea generală, în aceea a dependenței. Nu importă dacă sîntem de acord sau dacă ne opunem acestei forțe, ne vom afla oricum sub imperiul ei. Nu ne rămîne, așadar, nimic altceva de făcut decît să căutăm a înțelege cît mai exact acțiunea ei asupra noastră, și, din momentul în care am descoperit ceva în acest sens, să ne lăsăm cu încredere și credință în voia ei: căci această forță acționează asupra noastră fără să ne dăm seama și ea este aceea care nu greșește niciodată, este aceea care face ca universul să se îndrepte către propria sa menire. Care ar fi atunci marea întrebare a vieții? Iată: ce trebuie să facem noi pentru a descoperi acțiunea exercitată de Puterea suverană asupra ființei noastre?

În felul acesta concepem noi principiul lumii spirituale și, după cum vedeți, el corespunde pe deplin celui care ține de

lumea fizică. Numai că unul dintre aceste principii ni se înfățișează sub forma unei forțe irezistibile căreia totul i se supune în mod inevitabil, pe cînd celălalt ne apare ca o putere ce se îmbină cu propria noastră putere și care, într-un anumit sens, poate fi chiar modificată de către aceasta din urmă. Acesta este aspectul logic impus lumii de către rațiunea noastră artificială. Dar această rațiune artificială prin care am substituit cu bună știință acea parte a rațiunii universale repartizată nouă, la începuturi, această rațiune rea în ochii noștri răstoarnă atît de des obiectele, înfățișîndu-ni-le cu totul altfel decît sînt ele de fapt, nu ne ascunde totuși ordinea absolută a lucrurilor într-atît, încît noi să nu ne mai putem recunoaște pasivitatea ca precedînd libertatea și legea pe care ne-o făurim noi înșine ca derivînd din legea generală a lumii. Ea nu ne împiedică, prin urmare, cîtuși de puțin ca, acceptînd libertatea drept realitate dată, să recunoaștem în pasivitate realitatea reală a ordinii morale la fel cum facem în cazul ordinii fizice. Așadar, toate forțele spiritului, toate mijloacele de cunoaștere de care dispune el, nu vor proveni de fapt decît din supunerea sa. El nu e atotputernic decît în virtutea faptului că e subordonat. Problema care se pune în fața rațiunii umane este numai aceea de a ști cui trebuie ea să se supună. Imediat ce te sustragi acestei reguli supreme a oricărei activități intelectuale și morale, te prăbușești în viciul raționamentului sau în cel al voinței. Întreaga misiune a unei filozofii autentice constă, prin urmare, în a demonstra mai întîi această regulă, iar apoi în a ne face să vedem de unde ne vine lumina care trebuie să ne călăuzească viața.

De unde provine, de exemplu, faptul că rațiunea nu se înalță în nici unul dintre procedeele sale la un nivel atît de înalt precum în calculul matematic? Ce este calculul matematic? Activitate intelectuală, muncă mecanică a rațiunii în care nu mai e loc pentru voința rațională. De unde această prodigioasă forță a analizei în matematică? Acest lucru se datorează faptului că ea reprezintă o modalitate de funcționare a rațiunii total subordonată unei reguli date. Din ce cauză observația în fizică

duce la rezultate atît de eficace? Pentru motivul că ea violentează înclinarea naturală a spiritului uman, că supune acest spirit unei activități diametral opuse mersului său obișnuit; pentru că în fața naturii ea îl plasează în umila postură care i se cuvine.* Cum a putut parveni filozofia naturală la marea ei veridicitate? Reducînd rațiunea la o activitate totalmente pasivă, negativă. Și, în sfîrșit, ce anume determină acea logică minunată care a conferit respectivei filozofii o atît de mare forță? Ea pune rațiunea în lanțuri, o supune jugului universal al obedienței și o face la fel de oarbă și de supusă precum este însăși natura, acest obiect al studiului ei. *Singura cale, spune Bacon, deschisă omului pentru a ajunge să domnească asupra naturii este aceeași care-l conduce și în împărăția cerurilor: să pătrunzi acolo poți doar sub înfățișarea umilă a unui copil.***

Mai departe. Ce altceva este analiza logică decît o violență pe care spiritul uman o exercită asupra sa însuși? Lăsați rațiunea în voia ei, ea nu va opera decît exclusiv prin sinteză. Noi nu putem înainta pe calea analitică decît acționînd asupra noastră înșine cu prețul unor eforturi ieșite din comun, căci revenim mereu la calea naturală, aceea a sintezei. Prin sinteză a și început să se manifeste spiritul uman, sinteza este cea care caracterizează știința Anticilor. Dar oricît de naturală, de legitimă ar fi sinteza, deseori chiar de o mai mare legitimitate decît analiza, este totuși sigur că energiile cele mai eficiente ale gîndirii se leagă numai de procedeul supunerii, al analizei.³ Pe de altă parte, dacă privim cu atenție, constatăm că cele mai mari descoperiri ale noastre în domeniul științelor naturale nu sînt niciodată altceva decît pure intuiții cu desăvîrșire spontane: cu alte cuvinte, că ele decurg exclusiv din principiul sintezei. Or, trebuie să recunoașteți că deși

---

* De ce nu știau Anticii să observe? Pentru că nu erau creștini.

** *Novum Organum* [capitolul 68].

³ Ceaadaev folosește termenii de „analiză” și „sinteză” în accepția de „inducție” și „deducție”. În concepția lui, „analiza” și „sinteza” sînt corelate cu opoziția hotărîtoare dintre Apus și Răsărit. Ideea va fi reluată în *Apologia unui nebun*.

intuiția aparține în esență de rațiunea omenească, fiind totodată unul din cele mai active instrumente ale ei, ne este imposibil s-o sesizăm ca pe celelalte facultăți ale noastre. Și aceasta pentru că noi nu o posedăm pur și simplu ca pe celelalte, pentru că în ea sălășluiește ceva dintr-o inteligență superioară, pentru că menirea ei nu este alta decît aceea de a reflecta acea inteligență superioară în propria noastră inteligență. Iată de ce și datorăm noi cele mai strălucite descoperiri ale noastre anume intuiției.

Devine prin urmare limpede faptul că rațiunea umană nu ajunge la cele mai pozitive cunoștințe ale ei datorită unei forțe propriu-zis interioare și că e necesar ca mișcarea ei să fie întotdeauna impulsionată din exterior. Veritabilul principiu al forței noastre intelectuale nu este, așadar, în fond, decît un soi de *abnegație logică*, de aceeași natură cu abnegația morală și provenind din aceeași lege.

De altfel, natura nu ni se oferă exclusiv ca obiect al experienței și al cunoașterii, ci și ca regulă de raționament. Orice fenomen natural este un silogism cu o premisă majoră, una minoră și o concluzie. Prin urmare, natura însăși este cea care impune spiritului metoda pe care acesta trebuie s-o urmeze pentru a învăța să o cunoască; iar rațiunea noastră nu face nici în acest caz altceva decît să se subordoneze unei legi ce i se oferă din însăși mișcarea lucrurilor. Astfel, atunci cînd filozofii antici, de pildă stoicii, cu strălucitele lor presimțiri — mai apropiați decît noi de originea lucrurilor și nespărgînd încă lumea în bucăți, așa cum am făcut noi —, vorbeau despre imitarea naturii, despre nevoia de a-i da ascultare, de a i te conforma, ei nu făceau decît să proclame principiul primar al naturii inteligente, anume faptul că nici o putere, nici o lege nu purcede din noi înșine.

Cît privește principiul care ne face să acționăm și care nu e altceva decît dorința propriului nostru bine, unde oare ar fi ajuns specia umană dacă ideea acestui bine n-ar fi fost decît născocirea propriei noastre rațiuni? Fiecare secol, fiecare popor n-ar fi avut oare, în acest caz, o idee numai a lui? Cum ar mai fi înaintat umani-

tatea, în ansamblul ei, pe drumul progresului indefinit, dacă n-ar fi existat în inima omului o noțiune universală a binelui, noțiune comună tuturor timpurilor, tuturor locurilor și, ca atare, nu de om creată? Ce determină, de fapt, moralitatea acțiunilor noastre? Nu oare sentimentul imperativ care ne poruncește să ne supunem legii, să respectăm adevărul? Dar legea nu e lege decît în măsura în care nu de la noi emană; adevărul nu e adevăr decît în măsura în care nu noi sîntem cei care l-am imaginat. Și dacă se întîmplă uneori să luăm drept regulă de conduită ceea ce n-ar trebui să fie considerat ca atare, acest lucru se datorează faptului că nu avem suficiente forțe pentru a elibera judecata noastră de sub influența înclinațiilor noastre; în acest caz, înclinațiile noastre sînt cele care ne dictează legea urmată de noi, iar noi credem că urmăm legea universală a lumii. Există, fără îndoială, oameni care par a se conforma firesc tuturor preceptelor morale; ca de pildă multe dintre personalitățile eminente pe care le admirăm din istorie. Dar sentimentul datoriei nu s-a dezvoltat nicidecum în aceste suflete alese prin intermediul gîndirii, ci prin acele mijloace tainice care călăuzesc oamenii fără știința lor, prin acele mari învățături pe care le descoperim în viață fără să le căutăm și care, mai puternice decît gîndirea noastră individuală, constituie gîndirea generală a oamenilor: se întîmplă ba ca un oarecare exemplu să uluiască puternic spiritul, ba ca un fericit concurs de împrejurări să pună stăpînire pe noi, avîntîndu-ne mai presus de noi înșine, ba o rînduială favorabilă întregii vieți să ne facă să fim așa cum n-am fi fost fără ea: lecții vii ale timpurilor, destinate excepțional anumitor indivizi, potrivit unei legi necunoscute de noi; și dacă o psihologie vulgară nu ține seama de toate aceste resorturi misterioase ale mișcării intelectuale, o psihologie mai profundă care să considere ereditatea gîndirii umane ca prim element al naturii inteligente, va găsi, în schimb, o dezlegare pentru majoritatea problemelor sale.⁴ Astfel, întotdeauna cînd eroismul

---

⁴ În acest fragment, Ceaadaev începe analiza ideii sale cu privire la continuitatea conștiințelor individuale constituind o singură conștiință universală. El va dezbate pe larg această idee în cea de a cincea scrisoare filozofică.

virtuții sau inspirația geniului nu decurg din gândirea individului, ele se manifestă ca gândire a veacurilor scurse. Și, indiferent dacă noi înșine am cugetat sau nu, altcineva a cugetat în locul nostru înainte ca noi să fi venit pe lume; la temelia fiecărui act moral, oricît de spontan ar fi el, oricît de izolat s-ar manifesta, se află în mod necesar sentimentul datoriei și, pomind de aici, al supunerii.

Dar să vedem ce s-ar întîmpla dacă omul ar reuși să devină într-atît de supus încît să renunțe cu desăvîrșire la propria sa libertate? După toate cele spuse de noi, e limpede că acest lucru ar constitui ultima treaptă a perfecțiunii omenești. Și atunci, n-ar fi oare fiecare mișcare a sufletului său produsă de același principiu care produce și toate celelalte mișcări din lume? În loc să fie despărțit de natură, așa cum este acum, nu s-ar contopi el pe deplin în ea? În locul sentimentului propriei voințe, care îl sustrage din ordinea generală, care face din el o făptură aparte, n-ar descoperi el oare sentimentul voinței universale sau, ceea ce este același lucru, sentimentul intim, conștiința profundă a adevăratei sale relații cu întreaga creațiune? Prin urmare, în locul ideii individuale și solitare de care este omul saturat în momentul de față, în locul personalității sale care îl izolează de tot ceea ce îl înconjoară și îi încețoșează privirile, și care nu este cîtuși de puțin o condiție necesară naturii sale particulare, ci exclusiv efectul separării lui violente de natura generală, dacă s-ar dezice de acest funest *eu* actual, n-ar descoperi oare el și ideea, și personalitatea atotcuprinzătoare, și întreaga forță a rațiunii pure în legătura ei nativă cu restul lucrurilor? Și ar mai fi oare atunci viața trăită de el atît de mărginită, atît de meschină încît să-l forțeze să raporteze toate lucrurile la sine și să vadă totul numai prin prisma rațiunii sale artificiale? Fără îndoială că nu; viața trăită de el ar deveni viața pe care Dumnezeu însuși i-a dăruit-o în ziua în care l-a scos din neființă. Întreaga exercitare a facultăților noastre este menită să redescopere anume această viață primordială. Un mare geniu spunea cîndva că omul are amintirea unei vieți mai bune: o idee mare, a cărei sămînță n-a fost zadarnic

aruncată pe pământ⁵; ceea ce însă n-a spus el, deși ar fi trebuit să fie spus — și aici se află limita pe care n-a putut s-o depășească nici acest geniu și nici vreun altul din respectiva epocă a gândirii umane — este că nu depinde decît de noi să regăsim această existență pierdută, atît de frumoasă, și că putem s-o regăsim fără să părăsim lumea în care ne aflăm.

Timpul și spațiul, iată limitele vieții umane așa cum este ea rînduită acum. Dar, în primul rînd, cine mă împiedică să scap din îmbrățișările sufocante ale timpului? De unde îmi vine mie ideea de timp? Din memoria evenimentelor trecute. Dar ce este amintirea? Nimic mai mult decît un act de voință; dovada o constituie faptul că nu ai niciodată amintiri despre ceea ce nu vrei să ai; altminteri, întregul șir al evenimentelor care s-au succedat în cursul vieții mele ar fi permanent prezent în memoria mea, înghesuindu-se fără încetare în capul meu; departe de o asemenea situație, eu nu receptez însă, chiar și în clipele în care îmi las gîndirea în cea mai mare libertate, decît acele amintiri care coincid cu starea sufletului meu în respectivul moment, cu sentimentul care mă mișcă sau cu ideea care mă preocupă. Imaginile pe care noi ni le făurim despre trecut sînt aidoma cu cele pe care noi ni le facem despre viitor. Și atunci de ce nu aș putea respinge acea fantomă a trecutului care se află nemișcată în spațele meu, tot astfel precum pot nimici, dacă doresc acest lucru, viziunea trecătoare a viitorului, care planează în fața mea, și scăpa de momentul intermediar denumit prezent, un moment atît de scurt încît el a și trecut în clipa în care îi pronunț numele. Ne făurim noi înșine toate timpurile, acest lucru este sigur: nu Dumnezeu a făcut timpul, El i-a îngăduit omului să-l facă. Dar atunci ce s-ar întîmpla cu timpul? Cu acest gînd funest care mă obsedează și mă împresoară din toate părțile? Nu cumva s-ar șterge el în întregime din spiritul meu? Nu s-ar împrăștia în întregime această realitate imaginară a timpului, care mă domină și mă strivește atît de neiertător? Existența mea nu mai

---

⁵ Referire la Platon, la concepția sa cu privire la „reamintirea” de către suflet a existenței sale anterioare, autentice.

are o limită, nu mai există obstacolul care mă împiedică să văd infinitul; privirile mele se cufundă în eternitate; orizontul pămîntean a dispărut, bolta cerului nu mai vrea să întîlnească pămîntul la capătul imensei cîmpii ce se desfășoară în fața ochilor mei; mă percep pe mine însumi într-o durată fără de margini, neîmpărțită în zile, în ore, în clipe fugare, ci într-una unică, în care nu mai există mișcare, schimbare, în care individualitățile distincte s-au contopit unele în altele, în care, în sfîrșit, dăinuie lucrurile veșnice. De cîte ori spiritul nostru reușește să se elibereze din cătușele pe care singur și le-a făurit, această specie de timp îi devine la fel de accesibilă precum specia timpului în care el se află în momentul de față. De ce se avîntă el fără încetare dincolo de limitele succesiunii imediate a evenimentelor, măsurate de bătăile monotone ale pendulului? De ce se aruncă el fără încetare în această altă lume, în care sunetul fatal al orologiului nu se mai aude? Pentru că atmosfera firească a gîndului o constituie infinitul; pentru că numai acolo se află timpul cel adevărat, pe cînd acesta nu este decît timpul pe care, nu se știe de ce, ni-l creăm noi înșine.

Cît privește spațiul, toată lumea știe că gîndirea nu sălășluiește în el: ea acceptă în mod logic condițiile lumii palpabile, dar nu locuiește în această lume. Ca atare, orice realitate am conferi spațiului, el nu rămîne decît un fapt exterior gîndirii și care nu are nici o legătură cu însăși ființarea spiritului; el este, dacă vreți, o formă inevitabilă, dar nimic mai mult decît o formă, în care ni se dezvăluie lumea exterioară. Așadar, în și mai mică măsură decît timpul, spațiul nu poate închide acea nouă existență despre care e vorba aici.

Iată deci viața superioară către care trebuie să tindă omul; o viață a perfecțiunii, a certitudinii, a transparenței, a cunoașterii infinite, dar, mai înainte de orice, a supunerii desăvîrșite; este o viață pe care omul a cunoscut-o cîndva și care îi mai este încă făgăduită. Știți dumneavoastră ce este de fapt această viață? Este Cerul: un alt cer decît acesta nu există. Și ne este îngăduit nouă să pătrundem în el încă de pe acum; de acest lucru nu trebuie să ne îndoim, căci el nu reprezintă decît totala înnoire a

propriei noastre naturi în condițiile date, ultima limită a eforturilor ființei inteligente, destinul final al spiritului în lume. Nu știu dacă fiecare dintre noi este chemat să îndeplinească această misiune, dacă fiecare dintre noi va atinge sau nu finalul ei glorios; ceea ce știu însă e faptul că punctul terminus al progresului nostru nu poate fi altul decît totala contopire a naturii noastre cu natura universală, întrucît numai în felul acesta poate spiritul nostru să se înalțe pînă la desăvîrșirea acelor elemente care constituie însăși expresia Rațiunii supreme*!

Dar pînă cînd n-am ajuns încă la capătul pelerinajului nostru, înaintea realizării acelei mărețe fuziuni a ființei noastre cu ființa universală, n-am putea oare noi măcar să ne contopim cu lumea înzestrată cu rațiune? Nu stă oare în puterea noastră să ne identificăm ilimitat cu ființele asemănătoare nouă? Oare n-avem noi facultatea de a ne apropria nevoile și interesele lor, de a ne transpune în sentimentele lor pînă la punctul de a nu mai trăi decît pentru ele, de a nu mai simți decît prin ele? Cu siguranță că da. Simpatie, dragoste, milă, indiferent cum veți denumi această singulară capacitate a noastră de a ne confunda cu ceea ce se petrece în jurul nostru, cert este că ea e inerentă naturii noastre. Noi sîntem în stare, dacă vrem, să ne cufundăm în asemenea măsură în lumea morală, încît toate cîte se petrec în cadrul ei și de care noi luăm cunoștință să le resimțim exact ca și cum s-ar petrece cu noi înșine; mai mult: nu este nici măcar necesar ca evenimentele din lume să ne preocupe în mod deosebit; chiar numai ideea generală, dar profundă, privind treburile celorlalți oameni, numai conștiința intensă a unei legături reale dintre noi și umanitate sînt suficiente pentru a face inima noastră să bată întru soarta întregului neam omenesc, pentru a pune, în cadrul unui întreg armonios, fiecare

---

* E cazul să remarcăm aici două aspecte: în primul rînd, că nu am vrut să spunem că Cerul se află în întregime în viața aceasta, ci doar că el începe încă din această viață, presupunînd că moartea nu mai există din ziua în care ea a fost biruită de către Mîntuitor; în al doilea rînd, că, evident, nu este vorba aici de o contopire materială în timp și spațiu, ci de o contopire în idee și principiu.

gînd al nostru și fiecare faptă a noastră de acord cu gîndurile și faptele celorlalți oameni. Cultivînd această minunată proprietate a naturii noastre, dezvoltînd-o din ce în ce mai mult în sufletul nostru, vom atinge culmi de unde ni se va arăta tot restul drumului pe care îl avem de parcurs; și preafericiți vor fi acei muritori care, odată ajunși aici, vor fi în stare să ne mențină la această înălțime, vor fi în stare să nu revină pe tărîmurile joase de unde au pornit! Pînă acum, întreaga noastră existență nu era decît o perpetuă oscilație între viață și moarte, o agonie prelungită; din acest moment însă, începe viața autentică, din această clipă nu mai depinde decît de noi să mergem pe căile adevărului și ale binelui, întrucît acum legea lumii morale încetează să mai constituie pentru noi o taină de nepătruns.

Dar oare așa se petrec lucrurile în lume? Nici pe departe. Această lege a naturii inteligente nu ni se poate dezvălui în viață decît tîrziu și nebulos, dar, oricum, se vede că ea, întocmai ca și legea fizică, nu trebuie născocită. Tot ce putem face e să ne deschidem sufletul acestei cunoașteri atunci cînd ea se va oferi gîndurilor noastre. În desfășurarea uzuală a evenimentelor, în preocupărilor cotidiene ale spiritului nostru, în obișnuitul somn al sufletului nostru, legea morală se manifestă pentru noi mult mai puțin limpede decît legea fizică; este adevărat, ea domnește asupra noastră în mod suveran, ea comandă fiecare dintre faptele noastre, fiecare act al rațiunii noastre, lăsîndu-ne, printr-o miraculoasă îngemănare, printr-o minune perpetuă, conștiința propriei noastre activități, ne impune o răspundere înfricoșătoare pentru tot ceea ce făptuim noi, pentru fiecare bătaie a inimii noastre, pentru fiecare gînd al nostru, chiar și atunci cînd acesta ne atinge doar în treacăt mintea; în ciuda acestui fapt, ea scapă totuși inteligenței noastre, ascunzîndu-se într-o beznă adîncă. De ce se întîmplă așa? În absența cunoașterii adevăratului principiu al cărui purtător este fără să o știe, omul își făurește propria sa lege; și această lege pe care el și-o prescrie din proprie inițiativă, o denumeste *legea morală*, sau altfel spus — înțelepciune, bine

suveran, pur și simplu lege, sau mai știu eu cum*? Și tocmai acestei opere fragile a mâinilor sale, pe care el poate, dacă-i vine cheful, s-o sfârșime după bunul său plac, și pe care la tot pasul o și sfârșimă, așadar acestei opere ale sale îi atribuie el, în orbirea sa, tot ceea ce constituie pozitivul, absolutul, imuabilul adevăratei legi a ființei sale; și aceasta în timp ce cu ajutorul exclusiv al propriei rațiuni el nu poate — evident — cunoaște din acest principiu ascuns decît inevitabila sa necesitate, nimic mai mult.

În rest, cu toate că legea morală există, la fel ca și legea fizică, în afara noastră și independent de cunoașterea noastră, există totuși o deosebire esențială între cele două legi. Nenumărați oameni au trăit și mai trăiesc încă fără să aibă nici cea mai mică idee despre forțele materiale care pun în mișcare universul naturii; a fost voia lui Dumnezeu ca mintea omenească să le descopere treptat, ea singură. Dar, oricît de degradată ar fi ființa înzestrată cu inteligență, oricît de limitate ar fi facultățile ei, ea nu ar putea exista fiind cu totul lipsită de o anumită înțelegere a principiului care o îndeamnă la acțiune. Deliberarea, judecata presupun în mod necesar noțiunea de bine și de rău; privați omul de această noțiune, el va înceta să delibereze, să judece, el nu va mai fi o făptură rațională: Dumnezeu nu ne putea lăsa nici o clipă să trăim fără ea; așa ne-a creat El. Și tocmai această idee imperfectă, depusă nu se poate ști cum în sufletul nostru, este cea care face în întregime esența omului rațional. V-am arătat tocmai ceea ce am avea de cîștigat din această idee dacă am reuși să o regăsim în puritatea ei nativă, adică așa cum ne-a fost ea dată inițial; trebuie însă să vedem ce putem face căutînd exclusiv în propria noastră natură principiul tuturor cunoștințelor noastre.

Sokolniki, 1 iunie⁶

---

* Vezi Anticii.

⁶ 1830, potrivit datării operate de Șahovskoi.

SCRISOAREA A PATRA

„Voința nu este decît un mod anumit al gîndirii. În orice chip ar fi concepută, fie finită, fie infinită, voința cere o cauză de către care să fie determinată să acționeze; și de aceea ea nu poate fi numită liberă, ci numai necesară (sau constrînsă).“

SPINOZA. *De Anima*.¹

Am văzut că orice fenomen natural poate fi considerat un silogism; dar el mai poate fi conceput și ca număr. Sau se cifrează natura, privind-o în acțiune — aceasta este observația; sau se cifrează în abstracții — ceea ce este calculul; sau, în sfîrșit, se iau ca unități anumite mărimi aflate în natură și se calculează cu ele; în cazul acesta calculul este aplicat observației, îmbogățindu-se știința. Iată cercul întreg al cunoașterii pozitive. Numai că trebuie avut în vedere faptul că în natură nu există ca atare valori cantitative propriu-zise; dacă ele ar exista, rezultanta analitică s-ar constitui într-un *Fiat* al Creatorului, căci certitudinea ei ar fi totală și deci atotputernică*. Neputința înseamnă greșală; mai presus de adevărul perfect nu există nimic. Valori reale sau, altfel spus, unități absolute nu există decît în intelectul nostru; în univers nu sînt decît aparențe numerice. Tocmai aceste aparențe, sub înfățișarea cărora se oferă privirilor noastre materialitatea, sînt cele care

---

¹ Spinoza nu are nici o lucrare intitulată *De Anima*. Există însă un text echivalent cu cel reprodus de Ceaadaev în prima parte a *Eticii* (propoziția XXXII), din care autorul a folosit o versiune în limba germană. Versiunea românească se conformează traducerii lui Al. Posescu.

* În cazul acesta, nu credința, ci algebra ar fi aceea care să poată urni munții din loc.

ne dau ideea de număr: iată fundamentul concepției matematice. Prin urmare, expresia numerică a lucrurilor nu este decît un mecanism ideologic pe care noi îl construim din datele furnizate de către natură. Mai întîi noi transformăm aceste date în abstracții; apoi le concepem ca mărimi; după care facem cu ele ceea ce vrem. Certitudinea matematică are, în consecință, propriile ei limite: să ne ferim a pierde lucrul acesta din vedere.

Fără îndoială, aplicată fenomenelor din natură, știința numerelor satisface pe deplin și gîndirea empirică, și nevoile materiale ale omului; în ordine abstractă ea nu mai satisface însă în nici un caz, în același fel, exigența spiritului în ceea ce privește certitudinea. O rațiune geometrică fixă, imuabilă, așa cum o concep majoritatea geometrilor, este un lucru pe cît de nerod, pe atît de nelegiut. Dacă ar exista în matematică o certitudine totală, numărul ar fi ceva real. Așa l-au conceput, de pildă, pitagoricienii, cabaliștii și alții asemenea lor, atribuind numerelor tot soiul de virtuți în care descopereau principiul și substanța a tot ce există. Ei erau de o consecvență desăvîrșită atunci cînd concepeau natura ca fiind compusă din valori numerice, nemaînterîndu-se de nimic altceva. Noi, ceilalți, care vedem însă în natură și altceva în afara cifrelor, noi care credem cu tărie în Dumnezeu, devenim absurzi atunci cînd ne hotărîm să înarmăm mîna Creatorului cu un compas; noi uităm că măsura și limita sînt același lucru; că infinitul este cel dintîi atribut al divinității Lui, că el anume și constituie, ca să spunem așa, întreaga Lui divinitate; că, transformînd Ființa Supremă într-un geometru, noi o lipsim de fapt de natura ei eternă, coborînd-o la nivelul nostru.² Ideile păgîne ne mai stăpînesc însă, în continuare, fără ca noi să ne dăm seama: iată ceea ce ne face să cădem pradă acestui soi de erori. Nu este cîtuși de puțin adevărat că numărul ar exista în gîndirea divină; creațiile decurg din Dumnezeu, precum apele unui torent — fără de măsură și fără de sfîrșit; omul are însă nevoie

---

² Potrivit comentariului lui Koyré, Ceaadaev se referă aici la masonerie.

de un punct de contact între mărginita lui inteligență și nemărginita inteligență a lui Dumnezeu, pe care le desparte infinitul: acesta-i motivul pentru care omului îi place atît de mult să încătușeze atotputernicia divină în proporțiile proprii sale naturi. Și iată și adevăratul antropomorfism, de o mie de ori mai nociv decît cel izvorît din inimile simple care, în dorința lor fierbinte de a se apropia de Dumnezeu, și incapabile să-și reprezinte un individ moral altfel alcătuit decît cel accesibil înțelegerii lor, reduc divinitatea la o ființă asemănătoare lor înșile. De fapt nici filozofii nu fac mai bine. „Ei îi atribuie lui Dumnezeu, spune un mare gînditor care se pricepea bine la lucrul acesta, o rațiune asemănătoare celei de care dispun ei înșiși. De ce? Pentru că ei nu cunosc în natura lor nimic mai perfect decît propria lor rațiune. Or, Rațiunea Divină fiind cauza a tot și toate, iar aceea a omului nefiind decît efect, ce poate fi comun acestor două rațiuni? În cel mai bun caz, spune el, ceea ce au comun constelația Cîinelui care strălucește pe bolta cerească și cîinele care aleargă pe stradă — doar numele.“³

Vedeți așadar, că tot ceea ce e pozitiv în științele pe care noi le numim exacte decurge din faptul că obiectele de care se ocupă ele reprezintă *cantități*, prin urmare lucruri limitate. Capabil să cuprindă aceste obiecte în întreaga lor plenitudine, este firesc ca spiritul să atingă în cunoașterea lor cea mai deplină certitudine. Dar mai vedeți și faptul că, oricare ar fi partea ce ne revine direct în producerea acestor adevăruri, noi nu le deducem totuși, cîtuși de puțin, din noi înșine. Primele idei care ni le sugerează ne provin, așadar, din afara noastră. Concluzia logică ce decurge nemijlocit din chiar natura cunoștințelor celor mai susceptibile de certitudine pe care le putem avea este faptul că ele nu se raportează decît la ceva mărginit, că ele nu-și au nemijlocit originea în creierul nostru, că ne exercităm

---

* Spinoza.

³ Textul reprodus de Ceaadaev din *Etica* (Partea I, propoziția XVII, schol.) este prescurtat de autor.

facultățile, în această ordine de idei, doar în raport cu ceea ce este finit, și că, în acest domeniu, noi nu inventăm nimic. Și atunci, ce descoperim noi când vrem să aplicăm celorlalte cunoștințe ale noastre regula bazată pe dobîndirea acestui tip de cunoștințe? Că forma absolută a obiectului cunoscut, oricare ar fi el, trebuie în mod necesar să fie aceea a unui lucru finit; că locul său, în sfera intelectului ⁴, trebuie să se afle în afara noastră. Acestea sînt condițiile naturale ale certitudinii. Or, așa stînd lucrurile, în ce situație ne aflăm noi în raport cu cele din domeniul spiritual? Și, în primul rînd, unde se află limita datelor furnizate psihologiei și moralei⁵? Nu există limită. În al doilea rînd, unde se săvîrșește actul moral? În noi înșine. Așadar, poate oare fi folosită, în acest plan distinct, metoda care ne călăuzește spiritul în planul noțiunilor pozitive? Imposibil. Dar atunci, cum putem atinge evidența? În ceea ce mă privește, nu știu. Este ciudat însă faptul că filozofia nu a întreprins niciodată acest raționament atît de simplu. Ea n-a vrut niciodată să-și pună în mod net această problemă a distincției esențiale dintre cele două sfere ale cunoașterii umane; ea a confundat în permanență finitul cu infinitul, vizibilul cu invizibilul, ceea ce cade sub incidența simțurilor noastre cu ceea ce nu cade sub incidența lor. Și chiar dacă uneori ea și-a schimbat limbajul, în adîncul gîndirii sale ea nu s-a îndoit nici o clipă că universul moral n-ar putea fi cunoscut în același fel ca și cel fizic, studiindu-l cu compasul în mînă, calculînd, măsurînd dimensiunile intelectuale întocmai ca pe cele materiale, supunînd experimentelor ființa înzestrată cu inteligență întocmai ca pe obiectele neînsuflețite. Stranie lene a spiritului omenesc! Pentru a scăpa de efortul presupus de înțelegerea limpede a lumii superioare, el denaturează lumea aceasta, se denaturează pe sine însuși și merge mai departe pe drumul său ca și cum nimic nu s-ar fi întîmplat. Vom mai avea prilejul să vedem de ce procedează el în felul acesta.

---

⁴ În varianta rusă: „în domeniul cunoașterii“.

⁵ În varianta rusă: „datelor cuprinse în domeniul psihologiei și moralei?“

De asemenea, nu trebuie să ne imaginăm că în științele naturale totul se reduce la observație și experiment. Unul dintre secretele strălucitelor lor metode constă în faptul că supus observației nu este decît ceea ce poate într-adevăr face obiectul observației. Dacă vreți, este un principiu negativ, dar el e mai puternic și mai fecund decît principiul pozitiv însuși. Datorită anume acestui principiu a realizat chimia modernă progresele sale; acest principiu e cel care generează în fizica generală acea oroare de metafizică, oroare devenită de la Newton încoace principala sa regulă și fondul metodei sale. Ce vor să spună toate acestea? Nimic altceva decît că perfecțiunea acestor științe, forțele de care ele dispun, provin din faptul că ele știu perfect să-și circumscrie domeniul lor legitim; atîta tot. Cît privește chiar procedeul observației, în ce-ar consta el? Ce facem noi cînd observăm mișcarea aștrilor pe bolta cerească sau pe acea a forțelor vitale din organism; cînd studiem forțele care pun corpurile în mișcare sau pe cele care agită moleculele din care ele sînt alcătuite; cînd studiem chimia, astronomia, fizica, fiziologia? Tragem concluzii din ceea ce a fost privitor la ceea ce va fi, legăm între ele faptele care se succed nemijlocit în natură și deducem de aici rezultatele care urmează. Acesta este drumul obligatoriu al metodei experimentale. În ordinea morală însă, cunoașteți oare ceva care să se producă în virtutea vreunei legi constante, irevocabile, care să permită în aceeași manieră concluzii de la un fapt la altul, prefigurînd astfel cu certitudine un lucru posterior printr-unul anterior? Nici vorbă. Dimpotrivă, aici totul nu se realizează decît în virtutea unor voințe libere, divergente, care nu recunosc drept regulă decît propriul lor capriciu. Aici totul este efectul vrenii și libertății omului. Și atunci la ce-ar mai servi aici metoda experimentală? La absolut nimic.

Iată lecția pe care ne-o oferă mersul firesc al spiritului uman în sfera cunoașterii în care îi este hărăzit acestuia să atingă cele mai înalte certitudini. Să trecem la învățămintele care decurg din însuși acest fel de cunoaștere.

Științele pozitive au fost, bineînțeles, cultivate dintotdeauna, dar știm bine că doar de un secol ele s-au ridicat la nivelul pe care-l vedem în zilele noastre. Trei sînt elementele care le-au imprimat avîntul ce le-a adus atît de rapid la înălțimea la care se prezintă ele astăzi: *analiza* — creație a lui Descartes, *observația* — a lui Bacon, și *geometria cerului* — creată de Newton. Analiza, în totalitatea ei circumscrisă în planul matematic, nu ne privește; să remarcăm doar că ea a introdus în științele morale un element de falsă rigurozitate care a dăunat enorm progresului acestora. Noua manieră de tratare a științelor naturale, concepută de Bacon, este de cea mai mare importanță penru orice filozofie, căci ea este aceea care i-a imprimat tendința empirică ce a determinat pentru un timp atît de îndelungat caracterul gîndirii moderne. În studiul pe care-l întreprindem ne interesează însă în mod deosebit legea potrivit căreia toate corpurile gravitează în jurul unui centru comun: prin urmare această lege trebuie să ne preocupe.

La prima vedere s-ar părea că gravitația universală include în sine toate forțele naturii; și totuși în natură ea nu este singura forță; tocmai de aceea legea căreia aceasta i se supune are, din punctul nostru de vedere, o semnificație atît de profundă. Luată izolat, atracția nu numai că nu explică lumea, ci nu explică absolut nimic. Dacă ar acționa numai ea singură, întreaga materialitate n-ar mai fi decît o masă inertă și inertă. În natură orice mișcare este produsă de două forțe solicitînd mobilul în două direcții diferite, iar în mișcarea cosmică acest principiu este în mod deosebit pus în evidență. Dar, odată ce astronomia a recunoscut faptul că legii gravitației i se supun corpurile cerești și că efectele acestei legi pot fi evaluate cu precizie, orice sistem din univers a devenit o problemă de geometrie și în zilele noastre sub denumirea de Atracție sau Gravitație universală este concepută, printr-un soi de ficțiune matematică, cea mai generală lege a naturii. Dar cealaltă forță, în absența căreia gravitația n-ar mai servi la nimic, este *Impulsul inițial* sau *Proiectarea*. Iată, așadar, care sînt cele două forțe motrice ale naturii: *Gravitația* și *Proiec-*

tarea. În ideea bine conturată a acțiunii simultane a celor două forțe, așa cum ne-o prezintă nouă știința, este cuprinsă întreaga doctrină a *Paralelismului* celor două lumi: nu ne mai rămîne decît să aplicăm această idee combinației celor două forțe pe care anterior le-am recunoscut ca acționînd în planul spiritual, una de care sîntem conștienți, *liberul nostru arbitru*, voința noastră, cealaltă — care ne domină fără știrea noastră, acțiunea unei *puteri exterioare* asupra ființei noastre, pentru a vedea ce va rezulta de aici*.

Noi cunoaștem Atracția într-o infinitate de efecte ale ei; ea se produce permanent sub ochii noștri; noi avem despre ea cunoștințe absolut certe. După cum vedeți acest lucru corespunde de minune ideii pe care o avem despre propria noastră

---

* Fără îndoială, aplicațiile legii descoperite de Newton sînt, în planul lucrurilor perceptibile, excepționale, și ele vor fi tot mai numeroase pe zi ce trece. Nu trebuie uitat însă faptul că legea căderii corpurilor a fost descoperită de Galilei, iar cea a mișcării planetare — de către Kepler. Newton n-a avut, așadar, decît fericita inspirația de a îmbina aceste legi una cu alta. De altfel însă, tot ceea ce privește această celebră descoperire este cît se poate de important. Nu-i de mirare că un ilustru geometru, de pildă, regreta faptul că noi nu cunoaștem anumite formule de care s-a slujit Newton în munca sa: știința ar fi avut, fără îndoială, enorm de mult de cîștigat din descoperirea acestor talismane ale geniului. Dar putem noi oare crede în mod serios că întregul secret al lui Newton, toate forțele sale nu rezidă decît în procedeele sale matematice? Nu știm noi oare că în extraordinara sa inteligență mai sălășluia încă și altceva în afara capacității sale de a calcula? Vă întreb: i-a venit vreodată unei minți necredincioase vreun gînd de proporțiile celui de care a vorba aici? A fost oare vreodată oferit lumii un adevăr de o asemenea măreție de către un spirit care să nu fi fost credincios? Și cum ne-am putea noi imagina că, atunci cînd Newton fugea de la Londra de epidemia care făcea acolo ravagii, la Cambridge, unde i-a sclipit în minte legea materialității destrămînd vîlul care ascundea natura în fața ochilor lui, în sufletul său pios nu existau decît cifre? Straniu lucru: mai sînt încă pe lume oameni care nu-și pot stăpîni un surîs de compasiune cînd se gîndesc că Newton a comentat Apocalipsa. Nu se înțelege că Newton, așa cum a fost el, un geniu pe cît de măreț tot pe atît de supus, pe cît de umil, tot pe atît de puternic, singurul în stare de marile descoperiri care fac mîndria întregii specii umane, n-a fost nici pe departe omul trufaș cum s-ar fi putut ca el să fie. Încă o dată: unde s-a mai văzut — nu spun un ateu, dar un spirit indiferent la religie — care să împingă, așa cum a făcut-o el, granițele științei dincolo de pietrele de hotar ce păreau a-i fi prescrise?

putere. Despre Impuls, noi nu cunoaştem decît necesitatea lui absolută, tot astfel cum nu ştim cu nimic mai mult despre acţiunea divină asupra sufletului nostru. Cu toate acestea sîntem convinşi atît de existenţa uneia, cît şi de a celeilalte. Aşadar, în cele două cazuri avem o cunoaştere limpede şi precisă a uneia, o cunoaştere vagă şi obscură a celeilalte, o *certitudine perfectă* în ceea ce le priveşte pe amîndouă. Aceasta este aplicarea nemijlocită a respectivului fel de a concepe ordinea materială a lumii şi, după cum vedeţi, ea se oferă spiritului întru totul firesc. Dar trebuie să mai luăm în consideraţie şi faptul că analiza astronomică extinde legea sistemului nostru solar asupra tuturor sistemelor siderale care umplu spaţiile cereşti, iar teoria moleculară o ia drept cauză a înseşi alcătuirii corpurilor; şi că sîntem pe deplin în drept să considerăm legea sistemului nostru ca pe o condiţie universală a întregii creaţii sau aproape: în acest caz, respectivul punct de vedere dobîndeşte o importanţă uriaşă.

De altfel, toate liniile demarcatoare pe care le trasăm noi între diferitele fapte, toate distincţiile imaginare pe care — întru comoditatea noastră şi potrivit bunului nostru plac — le stabilim între ele, nu sînt ele de fapt absolut anulate atunci cînd le raportăm la principiul creaţiei? Nu avem noi oare, indiferent de ce-am face, sentimentul intim al unei realităţi superioare comparativ cu aparenta realitate care ne înconjoară? Şi această altă realitate nu este ea oare singura într-adevăr reală, realitatea *obiectivă* care cuprinde fiinţa în întregul ei şi ne topeşte pe noi înşine în atotcuprinzătoarea realitate generală? În această unitate se şterg, prin urmare, toate deosebiri, toate graniţele pe care le trasează raţiunea în virtutea imperfecţiunii şi a caracterului limitat al naturii ei; din acest moment nu mai există în multitudinea infinită a lucrurilor decît o facere unică şi universală. Într-adevăr, atît sentimentul intim al propriei noastre fiiri cît şi receptarea universului nu ne va permite să concepem existenţa creată într-un alt fel decît într-o stare de perpetuă mişcare. Iată faptul universal. Prin urmare, ideea mişcării trebuie în mod firesc să preceadă în filozofie orice

altă idee. Dar această idee trebuie să o pretindem geometriei, întrucît numai aici o putem afla purificată de orice metafizică arbitrară și întrucît numai din mișcarea liniară putem noi extrage noțiunea absolută a oricărui fel de mișcare. Foarte bine! Geometrul nu e capabil să-și imagineze vreo altă mișcare decît mișcarea transmisă. El este, prin umare, constrîns să stabilească înainte de toate că lucrul pus *în mișcare* este în sine inert, și că orice mișcare este efectul unui impuls imprimat din exterior. În cea mai înaltă abstracție, la fel ca și în natură, revenim, așadar, totdeauna la o acțiune primară exterioară, indiferent de obiectul avut în vedere. Ideea unei acțiuni distincte de orice forță, de orice cauză aflată în chiar lucrul în mișcare este deci sub raport logic inseparabilă de însăși ideea mișcării. Iată de asemenea și cauza pentru care spiritul uman înîmpină atît de multe dificultăți în eliberarea sa de vechea eroare că toate ideile îi vin prin intermediul simțurilor. E foarte simplu: pe lume nu există nimic de care să fim mai înclinați a ne îndoi decît de propria noastră putere; ceea ce este așadar hotărît absurd în sistemul senzualist, e numai faptul că el atribuie unui obiect material o acțiune imediată asupra unui imaterial, presupunînd în acest fel ciocnirea corpurilor cu inteligențele, în loc să pună în contact, așa cum se întîmplă în planul fizic, lucruri de aceeași natură, cu alte cuvinte — inteligențe cu inteligențe. În sfîrșit, să ne fie clar: în ideea pură a mișcării, materialitatea nu are absolut nici o semnificație; toată deosebirea dintre mișcarea materială și mișcarea morală constă în faptul că elementele uneia sînt spațiul și timpul, pe cînd elementul celeilalte este numai timpul; or, e incontestabil că ideea de timp, ea singură, este suficientă pentru apariția ideii de mișcare. Decurge de aici că legea mișcării este o lege a universalității și că ceea ce am spus despre mișcarea fizică se aplică perfect mișcării inteligente sau morale.

Ce concluzie trebuie trasă de aici? Că nu reprezintă nici o dificultate să concepi propriile acțiuni ale omului ca pe un principiu *ocazional*, ca pe o forță care nu intră în acțiune decît în temeiul îmbinării ei cu o altă forță, superioară, tot

astfel după cum forța de atracție nu acționează decît în combinație cu forța proiectării. Iată unde voiam să ajungem.

Se va crede, poate, că în acest sistem nu mai e loc pentru filosofia *eului*. Ar fi o eroare. Ea se potrivește, dimpotrivă, foarte bine cu acest sistem; numai că ea e redusă la adevărata ei valoare — atîta tot. Din ceea ce am spus pînă acum privitor la dubla acțiune care guvernează lumile nu rezultă cîtuși de puțin că activitatea noastră ar fi egală cu zero: este, așadar, cît se poate de util să medităm asupra puterii aflate în stăpînirea noastră și să căutăm să o înțelegem cît mai exact cu putință. E adevărat, omul este fără încetare mînat de o putere pe care el nu o simte în sinea sa; dar această putere din exterior se exercită asupra lui prin intermediul conștiinței sale; astfel, indiferent de modul în care mi-ar veni o idee pe care o descopăr în capul meu, acest lucru, faptul că o descopăr acolo, se datorează conștientizării acestei idei. Or, a cunoaște înseamnă a acționa. Acționez, prin urmare, efectiv și fără întrerupere; deși dominat de ceva mai puternic decît mine, *sînt conștient*. Un element nu-l anihilează pe celălalt: ele se succed fără să se nege; și unul și celălalt sînt la fel de bine demonstrate. Dacă voi fi întrebat cum este posibilă o astfel de acțiune din afară asupra mea, acest lucru este cu totul altă chestiune; vă dați bine seama și dumneavoastră că nu aici este momentul ca ea să fie tratată; ei trebuie să-i răspundă o filozofie de un ordin superior. Rațiunii comune nu-i revine decît să atragă atenția asupra existenței acestei acțiuni exterioare și să o ia ca pe unul din crezurile ei fundamentale: restul nu o mai privește. Cine știe însă cum pătrund gîndurile străine în intelectul nostru? Cum ne supunem noi părerilor, opiniilor altora? Unde e omul acela cugetător care să nu conceapă cît se poate de precis mecanismul subordonării unei rațiuni alteia superioare, fără ca acest lucru să-i știrbească ceva din propria sa putere. din facultățile sale? Este, așadar, sigur că marea problemă a liberului arbitru, oricît de încîlcită ar fi, n-ar mai prezenta nici o dificultate dacă ne-am pătrunde de ideea că natura ființei înzestrate cu inteligență nu constă decît în conștiință și că, atîta vreme cît ființa

înzestrată cu inteligență are conștiință, natura ei nu este cu nimic știrbită, indiferent de modalitatea prin care dobîndește ea această conștiință.

De fapt, școala scoțiană⁶ care a deținut vreme atît de îndelungată supremația în lumea filozofică a deplasat toate chestiunile Ideologiei.⁷ Vă este cunoscut că ea pretinde să descopere originea oricărei gîndiri umane și să explice totul urcînd pe firul care leagă reprezentarea actuală de reprezentarea anterioară. Odată ajunși la originea unui anumit număr de idei prin intermediul asocierii lor, s-a conchis că tot ceea ce se petrece în inteligență este produsul respectivului principiu, și din acel moment nu s-a mai voit ține seama de nimic altceva. Prin urmare s-a presupus că totul se reduce la faptul de conștiință, iar pe acest fapt s-a edificat psihologia empirică. Dar, vă întreb eu, există pe lume ceva pe care noi să-l resimțim în mai mare măsură decît neîntreputa producere a ideilor în creierul nostru, la care noi nu luăm în nici un fel parte? Există vreun lucru de care să fim mai siguri decît de acest travaliu continuu al inteligenței noastre, care se produce fără absolut nici o contribuție a noastră? De altfel, problema n-ar fi rezolvată în mai mare măsură nici dacă am reuși să adunăm toate ideile noastre într-un singur mănunchi de idei al căror izvor să ne fie pe deplin cunoscut. Fără îndoială, în mintea noastră nu se petrece nimic care să nu se afle, într-un fel sau altul, în legătură cu ceea ce s-a petrecut în ea mai înainte; de aici însă nu rezultă cîtuși de puțin că fiecare mutație din gîndirea mea, că fiecare dintre formele pe care ea le îmbracă rînd pe rînd, s-ar produce prin propria mea putere: aici mai este încă, așadar, loc pentru o uriașă acțiune, cu desăvîrșire distinctă de a mea. Teoria empirică nu face, în consecință, decît să constate, în cel mai

---

⁶ Ceaadaev se va mai referi la Școala scoțiană de două ori; V. Șahovskoi semnalează existența operelor lui Thomas Reid (1710–1796) și ale lui Dugald Stewart (1753–1828) în biblioteca lui Ceaadaev.

⁷ E vorba de Școala franceză, precursorul căreia a fost Condillac (1715–1780).

bun caz, anumite fenomene specifice naturii noastre; cît privește fenomenul general, de ansamblu, ea nu ne oferă nimic.

În sfîrșit, acțiunea proprie omului nu-i este într-adevăr proprie decît atunci cînd se conformează legii. De fiecare dată cînd acționăm abătîndu-ne de la lege nu ne mai determinăm noi înșine, ci sîntem determinați de lucrurile care ne înconjoară. Atunci cînd ne lăsăm în voia acestor influențe străine, cînd ieșim din cadrul legii, ne distrugem. Pe de altă parte, supunîndu-ne puterii divine, nu avem nici o dată conștiința perfectă a acestei puteri; ea nu ar putea, prin urmare, niciodată leza libertatea noastră. Libertatea noastră nu constă, așadar, decît în faptul că nu avem sentimentul dependenței noastre: nici nu e nevoie de mai mult pentru a ne considera ca fiind cu desăvîrșire liberi și solidari cu fiecare lucru pe care îl întreprindem, cu fiecare idee pe care o gîndim. Din păcate nu astfel își concepe omul libertatea: *el se crede liber*, spune Iov, *precum măgărușul sălbatec*.⁸

Da, eu sînt liber, cum m-aș putea îndoi de lucrul acesta? În momentul în care scriu rîndurile de față nu știu eu oare că stă în puterea mea să nu le scriu? Și dacă vreo providență ar dispune de mine în mod irevocabil, ce-mi pasă mie de ea, de vreme ce nu-i pot în nici un fel recepta puterea? Dar cu ideea libertății mele se mai asociază o altă idee, înspăimîntătoare, consecință teribilă și inexorabilă a ei — abuzul de această libertate și *răul* care decurge din el. Să presupunem că o singură moleculă a materiei și-ar imprima pentru o singură dată o mișcare potrivit voinței ei; că, de pildă, în loc să tindă către centrul sistemului ei, ea ar devia, oricît de puțin, de la raza pe care se situează. Ce s-ar întîmpla atunci? N-ar fi oare tulburată, în ansamblul său, întreaga organizare a lumii? Nu s-ar deplasa de la locul lui fiecare atom din spațiile nemărginite? Mai mult decît atît, nu s-ar ciocni oare la întîmplare toate corpurile, dis-

⁸ Interpretare a cuvintelor din Cartea lui Iov: „Astfel deci un om fără minte cîștigă înțelepciunea, precum puiul de asin ajunge asin mare.“ (Iov, 11, 12.)

trugându-se între ele? Ei bine, puteţi oare concepe că tocmai lucrul acesta îl face fiecare dintre noi în fiecare clipă din zi? Noi nu facem altceva decît să ne imprimăm mişcări samavolnice, şi de fiecare dată zdruncinăm cu acest prilej întregul univers; şi nu doar mişcările noastre exterioare sînt cele care pricinuesc acest îngrozitor ravagiu în sînul creaţiei, ci şi fiecare pulsaţie a sufletului nostru, fiecare dintre gîndurile noastre cele mai intime. Aceasta este priveliştea pe care o oferim noi Fiinţei Supreme. Dar oare de ce suportă Ea această situaţie? De ce nu mătură Ea din spaţii această lume de crea-turi răzvrătite? Şi lucru încă şi mai ciudat, de ce să le fi acordat Ea o putere atît de teribilă? Pentru că aşa l-a fost voia. *Să facem*, a spus Dumnezeu, *om după chipul şi asemănarea noastră*.⁹ Acest chip al lui Dumnezeu, această asemănare cu El şi este libertatea noastră. Dar, făpturi atît de singular alcătuite, noi sîntem făcuţi în aşa fel încît să ne putem şi împotrivi Creatorului nostru. Cum ne-am putea îndoi de faptul că dacă voinţa Lui a fost să ne înzestreze cu această uimitoare forţă, care pare să contrazică întreaga ordine din Univers, El nu a vrut totuşi să o şi orienteze, n-a vrut să ne şi lumineze în privinţa felului în care ar trebui s-o folosim? Cuvîntul lui Dumnezeu l-a auzit la început întreaga umanitate, personificată în cel care purta în sine toate generaţiile viitoare; mai apoi, Dumnezeu a binevoit să ilumineze cîţiva oameni aleşi, pentru ca ei să pătreze adevărul pe pămînt; în sfîrşit, El l-a găsit pe unul dintre noi demn de a fi investit cu întreaga Sa autoritate, de a fi iniţiat în toate tainele Sale, în asemenea măsură încît Acesta să fie *una* cu El¹⁰ şi l-a dat misiunea de a ne face pe noi să cunoaştem tot ceea ce, potrivit puterilor noastre, putem cunoaşte din misterul divin. Iată ce ne învaţă înţelepciunea sacră. Dar raţiunea nu ne spune ea oare acelaşi lucru? Dacă Dumnezeu nu ne-ar învăţa

⁹ *Facerea*, 1, 26.

¹⁰ Referire la unul din citatele evanghelice preferate ale lui Ceaadaev: „... toţi să fie una, după cum Tu, Părinte, întru Mine şi Eu întru Tine, aşa ca şi aceştia în noi să fie una, ca lumea să creadă că Tu M-ai trimis.” (Ioan, 17, 21.)

pe noi, atunci lumea, noi înșine, lucrurile toate ar mai putea oare exista chiar și o singură clipă? N-ar recădea oare toate neîntârziat în haos? Fără îndoială că da; și din momentul în care rațiunea noastră nu se lasă orbită de înșelătoarea încredere în ea însăși, din momentul în care nu se lasă în întregime vătămată de trufie, ea ne va spune cu exactitate ceea ce ne spune credința, anume că Dumnezeu a trebuit necesarmente să-l învețe și să-l conducă pe om încă din prima zi a creației Sale, că El nu a încetat niciodată să-l învețe și să-l conducă, și că nu va înceta niciodată să o facă pînă la sfîrșitul veacurilor.

Sokolniki, 30 iunie.

SCRISOAREA A CINCEA.

„Much of the soul they talk, but all awry.“

MILTON¹

După cum vedeți, totul ne readuce la principiul absolut, potrivit căruia rațiunea omului nu e în stare să-și dea sieși o lege, la fel cum nu poate prescrie legi oricărui alt lucru creat. Ca și legea naturii fizice, legea naturii morale ne este oferită o dată pentru totdeauna: dacă pe una o aflăm gata făcută, nu există nici un motiv pentru a nu o afla și pe cealaltă la fel. Însă, întocmai ca lumina sorilor care străbat alte ceruri, dar ale căror raze ne parvin și nouă chiar dacă atenuate, tot așa strălucește pentru noi și lumina legii morale venind dintr-un ținut îndepărtat și necunoscut: noi sîntem cei care trebuie să ne deschidem ochii pentru a primi lumina îndată ce ea începe să strălucească în fața noastră. Ați văzut că am ajuns la aceste concluzii prin intermediul unor inducții logice care ne-au făcut să descoperim anumite identități între ordinul material și cel spiritual. Deși are întrucîtva același punct de vedere, psihologia de școală² nu ajunge însă la aceleași consecințe. Ea nu-și însușește de la știința naturii decît metoda observației, cu alte cuvinte ceea ce este cel mai puțin aplicabil obiectului ei de studiu. În loc să se ridice pînă la

---

¹ „Vorbesc mult despre suflet, dar totul anapoda“ (engl.) John Milton — *Paradise Regained* IV, vers 313. Textul vizează carențele filozofiei păgîne.

² Referire la pozițiile filozofului și psihologului german H. Wolf (1670–1759), care clasifica psihologia într-una empirică și alta rațională (prima ocupîndu-se de suflet în legăturile lui cu timpul, cea de a doua — de sufletul nemuritor și neschimbător).

autentica unitate a lucrurilor, ea nu face decît să contopească ceea ce trebuie să rămînă veşnic separat; în loc să descopere legea, ea descoperă haosul. Există, fără îndoială, o unitate absolută în ansamblul făpturilor; tocmai acest lucru căutăm şi noi să-l demonstrăm pe măsura puterilor noastre; mai mult decît atît: în aceasta rezidă *credo*-ul oricărei filozofii sănătoase. Dar respectiva unitate este una obiectivă, aflată cu totul în afara realităţii sensibile; fără îndoială avem aici un fapt copleşitor, care împrăştie o lumină inefabilă asupra marelui Tot; conferă o logică cauzelor şi scopurilor, dar n-are nici o tangenţă cu acea specie de panteism profesat de către majoritatea filozofilor din zilele noastre — o doctrină funestă care pune într-o lumină falsă toate sistemele filozofice, făcînd să nu mai existe astăzi nici un sistem care să nu sfîrşească, în ciuda unor frumoase promisiuni de spiritualism, prin a trata faptul spiritual exact ca şi cum ar avea de-a face cu unul material.

Prin însăşi natura sa, spiritul tinde spre unitate. Din păcate nu s-a înţeles însă bine în ce constă unitatea reală a lucrurilor. Pentru a vă convinge, aruncaţi o privire asupra felului în care majoritatea gînditorilor concep durata sufletului. Un Dumnezeu veşnic şi un suflet veşnic la fel cu El, un infinit absolut şi, în prezenţa acestuia, un alt infinit absolut — este oare posibil aşa ceva? Nu este oare infinitul absolut perfecţiunea absolută? Cum ar putea să existe faţă-n faţă două fiinţe eterne, două fiinţe perfecte? Iată însă despre ce e vorba. Cum nu avem nici un motiv întemeiat să admitem în fiinţa constituită din conştiinţă şi materie nimicirea simultană a celor două naturi care îl alcătuiesc, era firesc ca spiritul uman să ajungă la ideea supravieţuirii uneia dintre aceste naturi, celeilalte. Dar tocmai la acest lucru trebuia să ne mărginim. Să admitem că voi trăi o sută de mii de ani după momentul pe care îl denumesc moarte şi care nu e altceva decît un fenomen fizic fără nici o legătură cu fiinţa mea spirituală; de aici însă mai e mult pînă la eternitate. Şi, ca toate celelalte idei instinctive ale omului, ideea imortalităţii sufletului a fost iniţial simplă şi rezonabilă; dar, odată

căzută pe solul foarte fertil al Orientului, ea a crescut peste măsură și, tot crescînd, a ajuns la acea dogmă nelegiuită³ care confundă creatura cu Creatorul, rupînd linia ce-i separă pe vecie, care strivește spiritul prin greutatea imensă a unui viitor fără de margini, care amestecă și încurcă totul. După aceea, pătrunzînd în creștinism, o dată cu multe alte elemente pe care acesta le-a moștenit de la păgîni, ea și-a aflat o forță înnoită care a ajutat-o să cucerească în întregime inima omului. Totodată, nimeni nu ignoră faptul că religia creștină consideră nemurirea ca pe o recompensă pentru o viață cu desăvîrșire sfîntă: dacă viața veșnică trebuie însă meritată, este limpede că nu poți s-o fi posedat anterior! Dacă viața veșnică nu e decît prețul unei vieți perfecte, cum s-ar putea ea afla la capătul unei vieți trăite în păcat? Ciudat fenomen! Iluminat de cea mai înaltă dintre lumini, spiritul uman nu poate, în ciuda acestui lucru, să intre în stăpînirea adevărului total: el continuă să oscileze între adevăr și fals. Trebuie să recunoaștem că orice filozofie e fatal închisă într-un cerc din care îi este peste puteri să iasă. În domeniul moralei inițial ea își prescrie sieși totdeauna o lege căreia începe apoi să i se supună, nu se știe nici cum, nici pentru ce; în domeniul metafizicii ea formulează totdeauna la început un principiu, din care pe urmă deduce întregul univers al lucrurilor chiar de ea creat. Avem de-a face aici cu același *petitio principii*⁴; dar el este inevitabil: altminteri ce rost ar mai avea aici rațiunea? Evident, nici unul.

Iată, de pildă, cum procedează filozofia cea mai pozitivă, cea mai riguroasă din timpurile noastre.⁵ Ea începe prin a

---

³ Ceaadaev are probabil în vedere învățătura Orientului antic privitoare la reîncarnarea sufletului, și înfățișează totodată o imagine generalizată a filozofiei răsăritene, care cuprinde și teoria metempsihozei ca și, probabil, budismul ce șterge granițele dintre creație și Creator, presupunînd cu alte cuvinte posibilitățile neîngrădite ale omului, care întrece astfel zeitatea. Zeul e doar unul din stadiile trecătoare ale existenței fără de sfîrșit.

⁴ Greșeală logică constînd în faptul că pentru demonstrarea unei teze este folosită o altă teză care are ea însăși nevoie de a fi demonstrată.

⁵ Referire la Școala scoțiană, menționată și în Scrisoarea a patra.

stabili faptul că rațiunea este instrumentul cunoașterii și, ca atare, trebuie început prin a cunoaște înainte de orice anume rațiunea; altfel, spune ea, nu e posibilă utilizarea ei eficientă.

Apoi filozofia aceasta începe, așa cum se pricepe ea mai bine, să disce, să desfacă în bucăți rațiunea. Or, ce instrument folosește ea pentru această activitate preliminară și indispensabilă, pentru această anatomie a inteligenței? Oare nu aceeași rațiune? Dar cum va proceda ea oare pentru a ajunge la cunoașterea în a cărei căutare se află, dacă e redusă, chiar de la prima și cea mai importantă operație pe care o întreprinde, la o unealtă de care încă nu știe, potrivit propriei sale recunoașteri, cum să se folosească? E de neînțeles. Dar asta nu e încă totul. Mai sigură pe sine decât toate filozofiile care au precedat-o, ea declară că spiritul trebuie tratat în exact aceeași manieră ca oricare dintre obiectele exterioare. Același ochi care privește lumea va fi capabil să facă să vă vedeți și propria-vă ființă; așa cum puneți în fața voastră lumea, puteți să vă puneți pe voi înșivă în față; așa cum meditați asupra lumii, așa cum experimentați cele lumești, meditați și experimentați și propria voastră ființă. Fiind comună și naturii și rațiunii, legea identității vă permite să acționați în același fel asupra uneia ca și asupra celeilalte: dacă dintr-o serie de fenomene identice în ordin material trageți o concluzie privind un fenomen general, ce vă împiedică să trageți în plan spiritual, ca urmare a unui șir de fapte asemănătoare unui fapt universal, aceeași concluzie privitoare la un fapt spiritual? Și așa după cum faptul fizic vă este dinainte cunoscut, veți putea configura cu aceeași certitudine și faptul moral: n-aveți decât să acționați în domeniul psihologiei întocmai cum acționați în domeniul fizicii. Așa se prezintă filozofia empirică. Din fericire, filozofia aceasta nu mai constituie astăzi decât modul individual de a gândi al câtorva spirite leneșe care se abțin să meargă în continuare pe vechile lor făgașuri.

O lumină nouă începe însă să străpungă beznă noastră și tot ceea ce se petrece astăzi în domeniul filozofiei, pînă la acel eclectism atît de binevoitor și prevenitor care parcă n-ar

dori decît să se pună pe sine în umbră⁶, totul concură în a ne readuce pe căi mai bune. Printre înțelepciunile la ordinea zilei există în special una care trebuie distinsă de toate celelalte. Este o specie de platonism subtil, creație recentă a profunde și visătoare Germanii; este un idealism transcendent⁷, saturat de o sublimă poezie meditativă și, care a și zdruncinat din temelii bătrînul edificiu al superstițiilor filozofice. Dar el nu trăiește încă decît în sferele eterate în care ți se taie respirația. Văzîndu-l plutind în atmosfera sa diafană, cînd luminat de cîte o strălucire blîndă și suavă, cînd furișîndu-se prin amurguri incerte sau sumbre, ai spune că e vorba de unul dintre acele miraje fantastice care străbat uneori cerurile Sudului, dispărînd în clipa următoare fără să lase vreo urmă nici în văzduh, nici în amintire. Să nădăjduim că această gîndire minunată și grandioasă va coborî curînd în spații locuibile: atunci o vom saluta cu cea mai vie simpatie. Pînă atunci să o lăsăm să-și continue drumul ei rătăcitor, iar noi să mergem mai departe pe calea mai sigură ce ne-am propus-o.

Dacă noi am conceput mișcarea universului moral, întocmai ca mișcarea lumii fizice, ca fiind efectul unui impuls primar, nu decurge oare de aici că cele două mișcări, în continuitatea lor, sînt supuse acelorași legi și că, în consecință, toate fenomenele vieții spirituale nu sînt decît rezultatul acestei analogii? La fel, așadar, cum ciocnirea corpurilor continuă în natură prin impuls transmis materiei, ciocnirea intelectelor continuă mișcarea spiritului; la fel cum în natură orice lucru este legat de tot ceea ce îl precede și tot ceea ce îl urmează, tot astfel fiecare individ uman și fiecare gînd al omului sînt legate de toate ființele umane

---

⁶ Rezervele formulate de Ceaadaev la adresa eclecticismului vor fi reluate în Scrisoarea a șasea, privindu-l pe Cousin, unul din reprezentanții de frunte ai acestuia.

⁷ Referire la Schelling (1775–1854). În versiunea rusă a lui Șahovskoi apare termenul de „transcendental“ (accepțiunea kantiană); potrivit lui Falk, în cazul de față formularea cu sens mai larg de idealism transcendent vizează specificul de ansamblu al filozofiei lui Schelling (cf. Heinrich Falk, *Das Weltbild Peter J. Tschaadajews*).

și de toate gândurile omenești care le-au precedat și care le vor urma; cum natura este una, *întreaga succesiune a oamenilor*, potrivit expresiei pitorești a lui Pascal, *este un singur om care există veșnic*⁸, iar fiecare dintre noi participă direct la munca intelectuală care se consumă de-a lungul veacurilor. În sfârșit, tot astfel după cum un anumit travaliu configurator și perpetuu al elementelor materiale sau al atomilor, cu alte cuvinte generarea făpturilor fizice, constituie natura materială, un travaliu asemănător al elementelor sufletului sau al ideilor, cu alte cuvinte generarea spiritelor, constituie natura inteligenței; și dacă eu concep întreaga materie perceptibilă ca pe un singur tot, atunci trebuie să concep la fel ansamblul inteligențelor ca pe o singură și unică inteligență.

Principalul vehicul al procreării sufletelor este, se înțelege, cuvîntul: fără el n-ar fi de imaginat nici originea inteligenței fiecărui individ în parte, nici dezvoltarea ei în cadrul speciei umane. Dar cuvîntul singur nu este suficient pentru a produce marele fenomen al inteligenței universale; el e departe de a epuiza întreaga comunicare dintre oameni și, ca atare, departe de a cuprinde întreaga activitate spirituală exercitată în lume. Mii de fire invizibile unesc gândurile unei ființe raționale cu cele ale alteia; gândurile noastre cele mai intime își găsesc nenumărate modalități de a se exterioriza; și, răspîndindu-se, încrucișîndu-se, ele se contopesc, se combină, trec de la un spirit la altul, germinează, aduc rod și, în cele din urmă, zămislesc rațiunea generală. Uneori o idee manifestîndu-se pare să nu aibă nici o influență asupra lucrurilor înconjurătoare; cu toate acestea mișcarea a fost transmisă, ciocnirea s-a produs; la timpul potrivit ea va întîlni un gînd înrudit, pe care, atingîndu-l îl va zgudui, și atunci o veți vedea reapărînd la lumina zilei și producînd în lumea intelectului cîte un efect

---

⁸ Ceaadaev folosește un pasaj din lucrarea lui Pascal (1623–1662) *Tratat asupra vidului*. În întregime citatul este următorul: „În acest fel întreaga succesiune a oamenilor, de-a lungul trecerii atîtor secole, trebuie considerată ca fiind un singur om care subzistă permanent și învață continuu.” Ceaadaev va mai utiliza formularea lui Pascal și în *Scrisoarea a șaptea*.

surprinzător. Această experiență vă este cunoscută din fizică: câteva bile sînt suspendate pe un fir orizontal; o îndepărtăm pe prima; cea care va porni este ultima, cele intermediare rămînînd în stare de reapos. Iată, așa se transmite ideea prin creierele oamenilor.* Cîte gînduri minunate și mărețe, pomite nu se știe de unde, n-au cuprins mulțimi și generații fără de număr! Cîte adevăruri înălțătoare acționează, dăinuiesc sau strălucesc printre noi, forțe extraordinare sau lumini orbitoare, fără să știm de unde au venit, nici cum au străbătut ele timpurile și spațiile! „Natura — spune Cicero într-un loc — a modelat în așa fel chipul omului încît el să dea la iveală sentimentele ascunse în inima noastră: indiferent de sentimentul resimțit, ochii noștri îl vor transmite totdeauna“.¹⁰ Acest lucru este întrutotul adevărat; totul din ființa înzestrată cu rațiune traduce gîndurile ei intime: omul, în întregime, comunică semenului său și astfel se zămislesc inteligențele. Căci inteligența nu se produce într-un mod mai miraculos decît alte lucruri: și în cazul ei avem de-a face cu o generare ca oricare alta. Una și aceeași lege guvernează orice producere, de orice natură ar fi ea; nimic nu se zămislește decît prin contactul sau contopirea făpturilor; nici o forță, nici o putere nu acționează în mod izolat. Trebuie doar remarcat că însuși actul zămislirii se produce într-o anumită zonă scăpată de sub nemijlocita noastră percepție. Astfel, după cum în lumea fizică în care sesizăm efectele diferitelor forțe ale naturii cum ar fi atracția, asimilația, afinitatea etc, dar la care ajungi ca rezultat, în final, la un fapt insesizabil, anume însuși actul care conferă viața fizică, tot astfel în lumea spirituală sînt la vedere efectele

---

* Se știe că renumita demonstrație a existenței lui Dumnezeu, atribuită lui Descartes, a fost concepută de Sf. Anselm⁹ în secolul al XI-lea. Ea a rămas îngropată undeva într-un colț al spiritului omenesc aproape cinci sute de ani pînă cînd să vină Descartes și să o ofere filozofiei.

⁹ În lucrarea sa *Proslogion* (1077–1078), Anselm de Canterbury face o demonstrație ontologică a existenței lui Dumnezeu. De altfel însă, argumentul ontologic este un loc comun al scolasticii.

¹⁰ Cicero, *De legibus*, I, cap. 9, § 26–27.

diferitelor forțe umane, dar în cele din urmă ajungi la un lucru ce depășește percepția noastră imediată — anume la actul care conferă viață spirituală.

Cît privește conștiința universală care corespunde materiei universale, și în sînul căreia se produc fenomenele morale așa cum se produc fenomenele fizice în sînul materialității, ca este pur și simplu suma tuturor ideilor care trăiesc în memoria omenirii. Pentru a se constitui în patrimoniu al umanității, o idee trebuie să străbată un anumit număr de generații: cu alte cuvinte, ideea nu ajunge pe tărîmul rațiunii generale decît cu statut de tradiție.¹¹ Dar aici nu e nici pe departe vorba numai de tradițiile pe care le furnizează spiritului uman istoria și știința; ele nu constituie decît o parte a memoriei universale. Mai sînt încă multe care n-au fost vreodată nici proclamate în fața popoarelor, nici cîntate de către rapsozi; care n-au fost vreodată înscrise nici pe coloane, nici în pergamente; ale căror date nu au fost niciodată verificate prin calcul sau prin mersul aștrilor; pe care critica nu le-a pus niciodată în balanța ei partinitoare; dar pe care o mîină necunoscută le depune în fundul sufletelor, pe care primul surîs al mamei, prima mîngîiere a tatălui le aduc în inima noului născut. Iată amintirile atotputernice în care este rezumată experiența vremurilor: fiecare individ le asimilează o dată cu aerul pe care îl respiră. Este mediul în care se desăvîrșesc toate miracolele conștiinței. Fără îndoială, această tăinuită experiență a timpurilor nu ajunge în totalitatea ei la fiecare fragment de umanitate; ea constituie însă substanța intelectuală a universului, curge în sîngele tuturor raselor umane, se încorporează în fibra lor, în sfîrșit continuă acele tradiții încă și mai misterioase care nu-și au originea pe pămînt, care au slujit tuturor societăților drept punct de plecare. E un lucru cunoscut faptul că în orice trib, fie el cît de izolat de marea mișcare mondială, descoperim totdeauna un anumit număr de noțiuni, mai mult sau mai puțin

---

¹¹ Fragmentul privitor la Tradiția Divină ca unică posibilitate a progresului se întemeiază pe ideile lui P.S. Ballanche (*Eseuri de palingeneză socială*).

bine conturate, privitoare la Ființa Supremă, la bine și la rău, la drept și nedrept; fără aceste noțiuni tribul n-ar putea supraviețui, la fel cum n-ar supraviețui în absența hranei sau a produselor celor mai grosolane furnizate de pământul pe care îl calcă în picioare, fără arborii care-l adăpostesc. De unde provin aceste noțiuni? Nu o știe nimeni; din tradiție, din datini, asta e totul; nu există nici un mijloc pentru a ajunge la originea lor. Copiii le-au învățat de la părinți — iată întreaga lor genealogie. Apoi peste aceste idei primare pogoară secolele, pe baza lor se acumulează experiențe, pe baza lor se edifică știința, spiritul omenesc crește pe acest fundament invizibil, și iată că pe calea faptelor se ajunge la același punct la care ne-a condus raționamentul: la impulsul inițial, în absența căruia, așa cum am văzut, nu s-ar mai mișca nimic în natură și care este la fel de necesar aici ca și acolo.

Spuneți-mi, vă rog, puteți oare concepe o ființă inteligentă care să nu aibă vreo idee, oricare ar fi ea? Vă puteți reprezenta rațiunea la om înainte ca el să o fi folosit? Puteți să vă imaginați că în capul unui copil ar exista ceva anterior celor învățate de la cei care l-au ajutat să intre în viață? S-au văzut copii găsiți printre animalele pădurii, obiceiurile cărora și le însușiseră și care mai apoi și-au redobândit facultățile mentale; acești copii n-au fost însă abandonați chiar din primele zile ale existenței lor. Puiul de animal, oricât de robust ar fi, ar pieri inevitabil dacă ar fi abandonat de femelă imediat după naștere; cu atât mai mult omul, cel mai plăpând dintre toate animalele, neputînd fi privat de alăptare timp de șase-șapte luni, neavînd cîteva zile după naștere nici măcar craniul bine osificat, n-ar putea să străbată prima perioadă de viață fără brațul unei mame care să-l protejeze. Înseamnă că respectivii copii au primit sămînța intelectuală înainte de a fi fost despărțiți de părinți. Să zicem că un om s-ar pomeni despărțit de cei care i-au dat viață și de orice altă ființă omenască încă din clipa în care ar deschide ochii spre lumină, că el n-ar zări nici măcar o singură dată privirea unui seamăn al său și nici n-ar auzi vreun sunet al vocii omenești, trăind

astfel pînă la vîrsta conștiinței; vă garantez că în aceste condiții n-ar mai fi nici o deosebire între respectivul mamifer și cele pe care naturaliștii le încadrează în aceeași specie. Poate fi ceva mai absurd decît să consideri fiecare individ uman ca reîncepîndu-și specia, întocmai precum fiarele? Și totuși aceasta este ipoteza ce slujește drept fundament întregului edificiu ideologic. Se presupune că această mărunță creatură informă, pe care cordonul ombilical o mai ține încă legată de măruntaiele mamei sale, este o ființă înzestrată cu rațiune. Dar de unde să știm acest lucru? Să fie oare acel galvanic dat din picioare semnul după care s-ar recunoaște darul ceresc ce i-a fost hărăzit? Poate fi descoperită în acea privire prostească, în acele lacrimi și acele țipete stridente ființa creată după chipul lui Dumnezeu? Vă întreb, ar putea el cîndva avea vreo idee care să nu-i fi venit din rîndul acelor cîteva noțiuni pe care mama, doica sau oricare altă creatură omenească să nu i le fi introdus în creier, încă din primele zile ale existenței sale? Primul om nu a fost un copilăș urlător, ci un om gata făcut; prin urmare, el putea foarte bine fi asemănător lui Dumnezeu și chiar îi și semăna; dar desigur, nu embrionul uman e făcut după chipul lui Dumnezeu. Ceea ce constituie veritabila natură umană este faptul că, dintre toate viețuitoarele, omul este singurul care poate primi o instruire infinită: în aceasta și constă măreția lui, superioritatea lui în raport cu orice alt lucru creat. Dar, pentru a se ridica la nivelul condiției unei ființe inteligente, e necesar ca o rază a Rațiunii Supreme să-i lumineze fruntea. În ziua în care a fost creat omul, Dumnezeu i-a vorbit, iar omul l-a ascultat și l-a auzit. Aceasta este adevărata geneză a rațiunii omenești; psihologia nu va descoperi niciodată o alta, mai profundă. Ulterior omul a pierdut în parte facultatea de a auzi vocea lui Dumnezeu, și acest lucru a fost efectul firesc al darului libertății nelimitate pe care el l-a primit; dar el nu a pierdut și amintirea primelor cuvinte divine care i-au răsunat în urechi. Acest cuvînt al Domnului adresat primului om, transmis din veac în veac, este deci cel care atinge copilul încă din leagăn,

care îl face să intre în lumea conștiinței și care face din el o ființă gînditoare. Procedul de care s-a slujit Dumnezeu pentru a scoate omul din neant este, prin urmare, același pe care-l folosește și azi pentru a crea fiecare nouă conștiință. Tot Dumnezeu este cel care-i vorbește omului, chiar dacă prin intermediul semenilor săi.

Ideea privitoare la o ființă omenească venind pe lume cu o inteligență gata formată nu are așadar, vedeți și dumneavoastră, vreo bază nici în experiență, nici în argumente abstracte. Marea lege a acțiunii constante și directe a unui principiu suprem nu face decît să se reproducă în viața generală a omului, așa cum se reproduce în orice creațiune. Acolo este vorba despre o forță pe care o conține *cantitatea*, aici — un principiu conținut în *datini*; dar, în ambele cazuri avem de-a face cu o forță exterioră, exercitată asupra făpturii, oricare ar fi ea, o acțiune inițial instantanee, iar mai apoi — prelungită și permanentă.

Putem mult și bine să ne închipuim în noi înșine, putem mult și bine fora în adîncurile inimii noastre, nu vom afla niciodată altceva decît gîndul pe care l-am moștenit de la cei care ne-au premers pe pămînt. Acest mod de a înțelege lucrurile, oricum l-am descompune, oricum l-am îmbucătăți, nu va reprezenta altceva decît modul de înțelegere pe care l-au împărtășit toate generațiile ce s-au succedat începînd cu primul om și pînă la noi; și atunci cînd medităm asupra facultăților spiritului nostru, nu facem decît, de bine de rău, să ne slujim de aceeași rațiune universală, pentru a observa acea parte a ei pe care am dobîndit-o de-a lungul experienței noastre personale. Ce reprezintă de fapt o facultate a sufletului? O idee, o idee pe care o regăsim în spiritul nostru, fără să știm cum a ajuns ea acolo și care determină apariția unei alteia. Dar ideea primă, de unde vreți să ne parvină dacă nu din acel ocean de idei în care înotăm? Privăți de contactul cu alte inteligențe, noi am paște iarbă în loc să facem speculații privitoare la natura noastră. Dacă nu vrem să acceptăm că gîndirea omului este gîndirea speciei umane, ne e imposibil să înțelegem ce este ea de fapt. Întocmai ca restul lumii create, nimic din lumea conștiinței

nu poate fi conceput ca total izolat, ca subzistînd doar prin sine însuși. În sfîrșit, dacă este adevărat că în realitatea supremă sau *obiectivă* rațiunea omului nu este decît perpetua reproducere a gîndirii lui Dumnezeu, atunci este sigur și faptul că rațiunea lui actuală sau *subiectivă* nu e decît rațiunea pe care el singur și-a făurit-o în virtutea liberului său arbitru. Este adevărat că școala nu ține seama de toate acestea: pentru ea nu există decît o singură și unică rațiune; pentru ea omul dat este omul așa cum a ieșit el din mîinile Creatorului; creat să fie liber, el nu a abuzat de libertatea sa; ființă voluntară, el a rămas totuși același, întocmai ca lucrurile inerte ce ascultă de o forță irezistibilă. Nenumăratele erori comise de el, superstițiile grosolane pe care le-a zămislit, crimele care l-au mînjit, nimic din toate acestea n-au lăsat vreo urmă în spiritul său: iată-l, el este același cu cel din ziua în care suflul divin i-a trezit la viață învelișul pămîntesc, la fel de pur, la fel de cast ca atunci cînd încă nimic nu-i maculase tînăra natură; pentru respectiva școală omul rămîne mereu unul și același; el a fost același în toate timpurile, este același în toate locurile; așa cum sîntem, așa și trebuie să fim; și, potrivit ei, această grămadă de idei neterminate, fantasmagorice, incoerente, pe care le denumim spirit omenesc, constituie inteligența pură: emanația celestă derivînd de la însuși Dumnezeu; nimic n-a alterat-o, nimic n-a atins-o. Iată cum arată înțelepciunea omenească.

Și totuși spiritul omului a resimțit totdeauna nevoia de a se reconstitui potrivit unui model ideal. Pînă în momentul apariției creștinismului el n-a făcut altceva decît să elaboreze acest model care îi scăpa permanent și pe care îl relua fără încetare: aceasta a și fost marea întreprindere a Antichității. Pe vremea aceea omul se limita firesc la a-l căuta în sine însuși. Dar, încă mai de mirare este faptul că filozoful se mai încapățînează uneori, chiar și în zilele noastre, chiar și avînd în față înaltele învățături pe care i le oferă creștinismul, să rămînă în cercul în care l-a surghiunit Antichitatea; că el nici nu se gîndește să caute în altă parte decît în natura umană exemplul rațiunii perfecte; că, de pildă, nu-i trece prin minte să se adre-

seze sublimei doctrine destinate să păstreze printre oameni cele mai vechi datini din lume, să se adreseze acelei cărți minunate ce poartă atât de evident pecetea rațiunii absolute, cu alte cuvinte, chiar ale acelei rațiuni pe care el o caută și nu o află. Oricît de puțin ați medita cu bună credință la învățătura revelată, și tot veți fi uluit de marea expresie a perfecțiunii intelectuale ce o domină în întregime, veți constata că toate inteligențele eminente pe care le întîlniți nu sînt decît fracțiuni ale unei singure și vaste inteligențe care saturează acea lume în care trecutul, prezentul și viitorul nu constituie decît un singur tot indivizibil; veți simți cum fiecare lucru aici tinde să vă facă a înțelege natura unei rațiuni care nu se supune cîtuși de puțin condițiilor impuse de spațiu și timp, anume acea pe care omul a deținut-o cîndva, pe care a pierdut-o, pe care o va regăsi într-o bună zi și care ne-a fost nouă înfățișată în persoana lui Hristos. Remarcați că în această problemă spiritualismul filozofic nu se deosebește prin nimic de sistemul opus lui; căci, fie că mintea omenească e considerată ca o tabula rasa ținîndu-se la vechea formulă a școlii senzualiste: *nimic nu e în intelect care să nu fi fost mai întîi în simțuri*, fie că e considerată ca acționînd prin propria ei putere, repetîndu-se odată cu Descartes: *îmi astup toate simțurile și trăiesc*,¹² vom avea oricum de a face cu rațiunea așa cum se prezintă ea astăzi și nu cu rațiunea care ne-a fost atribuită originar; de aceea în nici un caz nu va fi supus analizei autenticul principiu spiritual, ci unul denaturat, mutilat, viciat prin samavolnicia oamenilor.

De altfel, dintre toate sistemele cunoscute, cel care, pentru a se dumiri asupra fenomenului intelectual, se străduiește cu bună credință să construiască o rațiune cu desăvîrșire abstractă, o natură pur și simplu înzestrată cu inteligență, chiar fără să urce pînă la izvorul principului spiritual, este cu siguranță cel mai profund și, prin consecințele lui, cel mai rodnic.¹³ Dar, cum materialul din care își construiește modelul i-l furnizează același om dat, respectivul sistem filozofic ne dezvăluie și el

¹² Cf. *Méditations métaphisiques*, Meditația a treia.

¹³ Referire la Kant.

tot rațiunea artificială, și nu rațiunea primară. Gînditorul profund, autor al acestei filozofii, n-a văzut că era vorba doar de a-ți reprezenta o rațiune care să nu fi avut decît o voință, aceea de a căuta și de a evoca Rațiunea Supremă, dar o rațiune care, asemenea cu tot ceea ce există, să aibă un mod de mișcare perfect supus legii și a cărei forță să nu constea decît într-o infinită tendință de a se confunda cu cealaltă rațiune. Dacă ar fi pornit de aici, el ar fi ajuns fără îndoială la ideea unei rațiuni într-adevăr pure, pentru că ea n-ar fi fost decît un reflex al rațiunii absolute; iar analiza aceste rațiuni l-ar fi condus indubitabil la concluzii de o imensă însemnătate; mai mult, el n-ar mai fi ajuns la doctrina păcătoasă a *autonomiei* spiritului uman, a nu știu cărei legi imperative ce s-ar afla chiar în rațiunea noastră și care i-ar conferi acesteia puterea de a se înălța, prin propriul ei elan, pînă la totala perfecțiune ce-i este accesibilă; în sfîrșit, o altă filozofie încă și mai arogantă, filozofia *omnipotenței eului uman* nu i-ar mai fi datorat apariția.¹⁴ În același timp trebuie să-i acordăm ceea ce i se cuvine: opera lui, așa cum se prezintă ea, merită întregul nostru respect. Noi datorăm toate ideile sănătoase existînd astăzi în lume mersului imprimat de el științei filozofice; noi înșine nu sîntem decît o consecință logică a gîndirii lui. El a stabilit cu o mîină sigură limitele rațiunii umane; el a scos la iveală faptul că rațiunea aceasta era constrînsă să accepte două dintre cele mai profunde convingeri ale ei, fără să le și poată demonstra, și anume: existența lui Dumnezeu și durata indefinită a propriei sale ființe; el ne-a învățat că există o Logică Supremă care nu ne este nouă pe măsură, dar care ne este impusă independent de voința noastră, și că există o lume deosebită și totuși contemporană cu lumea în care noi ne zbatem, că rațiunea noastră este obligată sub amenințarea de a se prăbuși în neant să recunoască această lume, și că de aici anume trebuie să ne culegem toate cunoștințele pentru a le aplica apoi lumii reale. Dar, după toate acestea, trebuie să fim de acord și cu faptul că misiunea lui n-a constatat decît în a croi filozofiei un făgaș nou și că, dacă a

---

¹⁴ Referire la Fichte.

avut într-adevăr merite mari față de spiritul uman, acesta a constatat de fapt în a-l fi determinat a face cale întoarsă.

Iata, aşadar, ceea ce rezultă pe scurt din studiul pe care l-am întreprins. Tot ceea ce există în lumea ideilor nu provine decît dintr-un anumit număr de noţiuni transmise prin tradiţie, ce nu aparţin individului înzestrat cu intelect în mai mare măsură decît îi aparţin forţele naturii individului fizic. *Arhetipurile* lui Platon, *Ideile înăscute* ale lui Descartes, *A priori*-ul lui Kant, toate aceste diferite elemente ale gîndirii care au impus tuturor gînditorilor profunzi recunoaşterea lor ca precedînd orice specie de operaţiuni sufleteşti, ca fiind anterioare oricărei experienţe, oricărei acţiuni proprii spiritului, toţi aceşti germeni preexistenţi ai raţiunii, în absenţa cărora omul n-ar mai fi nici mai mult nici mai puţin decît un mamifer biped sau biman, în ciuda deschiderii largi a unghiului lui facial, în ciuda volumului mare al organului său encefalic, în ciuda poziţiei sale verticale etc., se rezumă în ideile care ne parvin de la conştiinţele care ne-au precedat în viaţă şi de la cele care au fost desemnate a ne face să pătrundem în existenţa noastră personală. Infiltrate în mod miraculos în spiritul primei fiinţe omeneşti încă din ziua creării ei de către aceeaşi mîină care a proiectat planeta pe orbita ei eliptică şi a imprimat materiei inerte mişcarea, care a dat viaţă făpturii organizate, ele sînt anume ideile care au transmis naturii mişcarea ce-i este proprie şi au împins omul în cercul uriaş pe care el este destinat să-l parcurgă. Reproducîndu-se prin contactul mutual al spiritelor şi potrivit unui tainic principiu care perpetuează în conştiinţa creată acţiunea Conştiinţei Supreme, ele fac să dăinuie natura intelectuală în acelaşi fel în care un principiu analog face să dăinuie natura materială. Astfel se continuă în toate lucrurile impulsul iniţial, astfel se dizolvă el în mod definitiv într-o directă şi constantă Providenţă care se extinde universal asupra tuturor făpturilor.

Odată pusă problema în felul acesta, studiul ce ne rămîne de făcut e simplu: nu mai avem decît să cercetăm drumul acestor tradiţii sau datini de-a lungul istoriei speciei umane, pentru a descoperi cum şi de unde s-a conservat întreagă şi imaculată ideea iniţial sădită în inima omului.

SCRISOAREA A ȘASEA

„On peut demander comment, au milieu de tant de secousses, de guerres intestines, de conspirations, de crimes et de folies, il y a eu tant d'hommes qui aient cultivé les arts utiles et les arts agréables en Italie, et ensuite dans les autres Etats chrétiens; c'est ce qui nous ne voyons pas sous la domination des Turcs.“

VOLTAIRE, *Essai sur les Moeurs*.¹

Doamnă,

În scrisorile mele precedente ați putut vedea cât este de importantă o bună înțelegere a mișcării gândirii în succesiunea generațiilor. Dar a trebuit să mai constatați și faptul că dacă ești pătruns de ideea fundamentală potrivit căreia în spiritul uman nu se află nici un adevăr în afara celui sădit chiar cu mîna Sa de către Dumnezeu atunci cînd l-a scos pe om din neființă, nu mai poți cîtuși de puțin privi mișcarea veacurilor într-o manieră similară cu cea practică de istoria vulgară. Vom descoperi în acest caz nu numai faptul că o Providență sau o rațiune perfect înțeleaptă guvernează cursul evenimentelor, ci și acțiunea directă și constantă a acestei Providențe sau rațiuni asupra spiritului uman. Odată admis faptul că, pentru a se pune în mișcare, rațiunii ființei create i-a fost necesar un impuls primar ce nu provenea din propria

---

¹„Ne putem întreba cum de au existat în Italia și mai apoi în celelalte state creștine oameni care să cultive artele utile și artele frumoase în vîltoarea atîtor zguduiri, lupte intestine, conspirații, crime și demențialități; sub dominația turcilor nu constatăm așa ceva.“ Voltaire, *Eseu asupra moravurilor* (capitolul CXCVII).

sa natură, că primele idei ale acesteia, primele ei cunoștințe n-au putut fi decât transmițeri miraculoase ale Rațiunii Supreme, decurge de aici că de-a lungul progresului rațiunii omenești, forța care a alcătuit-o în acest fel a trebuit să-și continue asupra ei exercitarea aceleiași acțiuni pe care a folosit-o atunci când îi imprima prima mișcare.

Acest mod de a concepe ființa inteligentă în timp și în progresul pe care ea îl înregistrează trebuie să vă fi devenit familiar, Doamnă, dacă ați sesizat așa cum trebuie lucrurile pe care le-am convenit anterior. Ați văzut că raționamentul pur metafizic demonstrează perfect perpetuitatea unei acțiuni exterioare asupra spiritului omenesc. De altfel însă nici nu e nevoie să recurgi la metafizică; concluzia rămîne riguroasă și în absența ei: ea nu poate fi negată fără a nega totodată și premisele din care ea decurge. Dacă, dimpotrivă, ne gândim anume la felul în care se realizează această continuă acțiune a Rațiunii Divine asupra lumii morale, vom descoperi că ea mai trebuie să se manifeste, dincolo de ceea ce trebuie să fie, așa cum am văzut, în conformitate cu acțiunea ei inițială și în așa fel încât să nu anihileze libertatea rațiunii omenești, nici să facă inutilă propria activitate a acestei rațiuni. Prin urmare, nu e deloc ciudat faptul că a existat un popor în mijlocul căruia tradiția primelor legături cu Dumnezeu să se fi păstrat mai pură, mai bine definită decât în rîndul altora, și că, din timp în timp, au apărut oameni în care să se fi reînnoit primordiala acțiune de ordin moral. Dacă înlăturăm poporul acesta, dacă înlăturăm respectivii oameni aleși, vom fi nevoiți să presupunem că la toate popoarele, în toate epocile vieții universale a omului, în fiecare individ, Gîndirea Divină s-a păstrat la fel de vie, la fel de substanțială. Acest lucru ar însemna, vedeți și dumneavoastră, să distrugi în lume orice personalitate și orice libertate: ar fi anihilarea faptului dat. Or, este evident că nici personalitatea, nici libertatea nu există decât în măsura în care se manifestă o diversitate a inteligențelor, o diversitate a forțelor morale, o diversitate în cunoaștere. Și din contra, presupunînd numai în cazul unei singure nații sau al

unui număr restrîns de indivizi, special desemnați pentru a păzi această moștenire, un grad de supunere ieșit din comun față de tradițiile primare, sau o capacitate particulară de a discerne adevărul primordial transmis spiritului omenesc, n-am face decît să stabilim un fapt moral absolut asemănător cu ceea ce se petrece neîncetat sub ochii noștri: anume că există popoare și indivizi aflați în posesia unor lumini de care alte popoare și alți indivizi sînt privați.

În rîstul speciei umane, aceste mari tradiții s-au menținut de asemenea mai mult sau mai puțin pure, potrivit condițiilor diferite de care s-au bucurat respectivele popoare; și omul nu a pășit pe calea ce i-a fost hărăzită decît la lumina torței acelor adevăruri atotputernice pe care o altă rațiune decît a sa le-a generat în mintea lui. Pe pămînt nu exista însă decît un singur focar luminos. E adevărat, focarul acela strălucea într-alt fel decît lumea omenească; el nu răspîndea în depărtări sclipiri înșelătoare; concentrat asupra unui singur punct, luminos și totodată invizibil, precum toate marile mistere din lume; fierbinte dar disimulat, precum focul vieții, totul era luminat de această inefabilă lumină și totul tindea către acel centru comun, în timp ce totul părea că strălucește de sine stătător și că urmărește țeluri opuse.* Cînd a venit însă clipa marii catastrofe a lumii spirituale, toate forțele zadarnice pe care le-a creat omul s-au risipit dintr-odată și în mijlocul conflagrației generale n-a mai rămas în picioare decît tabernacolul adevărului etern. Iată cum trebuie concepută unitatea istoriei; și iată cum această idee se înalță pînă la o veritabilă filozofie a timpurilor care ne arată ființa înzestrată cu rațiune ca fiind subordonată unei legi generale și absolute în aceeași măsură cu toate celelalte lucruri create.

Aș dori foarte mult, Doamnă, să puteți ajunge la această modalitate abstractă și religioasă de receptare a istoriei; căci nimic nu ne lărgeste gîndirea și nu ne purifică sufletul ca

---

* Nu e necesar să încercăm a determina geografic punctul de pe pămînt în care se află acest focar; un lucru sigur este însă faptul că datinile tuturor popoarelor din lume coincid în desemnarea aceluiași regiuni de pe glob din care ar proveni primele noastre cunoștințe.

această viziune, chiar dacă nebuloasă, a unei Providențe care domină vremurile și călăuzește specia umană spre atingerea destinului ei final. Dar, deocamdată, să încercăm să ne făurim o filozofie a istoriei care să împrăștie pentru noi măcar pe vastul teritoriu al amintirilor omenesci o lumină ca cea a zorilor prevestind limpezimea vie a zilei. Vom culege cu atît mai mult rod de pe urma acestui studiu premergător, cu cît el constituie în sine un sistem care la nevoie ne-ar putea satisface, chiar dacă, din împlinire, ne-ar opri în înaintarea noastră ulterioară. În rest, Doamnă, vă rog să vă amintiți că nici mie nu-mi este totul clar, și că aceste scrisori nu sînt decît continuarea convorbirilor noastre întrerupte, convorbiri care mi-au prilejuit atîtea clipe de bucurie și care, îmi place s-o repet, au fost pentru mine o reală consolare într-o vreme în care aveam atîta nevoie de ea. Nu așteptați, așadar, de la mine să mă prezint, cu prilejul de față, mai didactic decît sînt de obicei; iar dumneavoastră, tot ca de obicei, pregătiți-vă pentru a transmite acestei meditații ceva din propria-vă personalitate.

V-ați dat, fără îndoială, seama că tendința actuală a spiritului omenesc o constituie evidenta strădanie de a înveșmînta orice știință într-o formă istorică. Meditînd asupra bazelor filozofice ale gîndirii istorice, nu poți să nu recunoști că ea este chemată în zilele noastre să se ridice pe înălțimi infinite mai mari decît cele atinse pînă în prezent. Am putea spune că astăzi spiritul nu se simte bine decît în istorie; că el nu mai face altceva decît să se reîntoarcă neîncetat asupra timpurilor trecute, căutîndu-și noile forțe exclusiv în amintirile sale, în contemplarea drumului parcurs, în studiul forțelor ce i-au reglementat și determinat desfășurarea de-a lungul veacurilor. Este, neîndoielnic, o orientare fericită luată de știința modernă. E momentul să înțelegem că forța pe care rațiunea umană și-o află în prezentul îngust nu-i constituie în întregime esența și că mai există în ea o altă forță care, adunînd într-un singur gînd și vremurile scurse și vremurile făgăduite, conferă autenticitate ființei sale și o situează în adevărata ei sferă de activitate.

Dar nu găsiți oare, Doamnă, că în general istoria descriptivă sau povestită este inevitabil incompletă? Că, nu-i așa, din aceasta nu va rămîne decît ceea ce se conservă în memoria oamenilor? Or, nu tot ceea ce se întîmplă în lume rămîne în memorie. Așadar, actualul punct de vedere istoric nu e în măsură să satisfacă rațiunea. În ciuda spiritului filozofic de care s-a pătruns istoria în zilele noastre, în ciuda utililor lucrări ale criticii, în ciuda ajutorului pe care în ultimul timp științelor naturale — astronomia, geologia, chiar și fizica propriu-zisă — le-a plăcut să i-l acorde, vedeți că ea n-a putut atinge încă nici *unitatea*, nici acea înaltă moralitate ce ar decurge dintr-o viziune precisă asupra legii generale care guvernează mișcarea morală a veacurilor. Contemplînd timpurile trecute, spiritul uman a aspirat dintotdeauna la acest măreț rezultat; dar învățătura extrasă din istorie pe căi diferite, aceste lecții de filozofie banală, aceste exemple de mai știu eu ce virtuți — ca și cum virtutea s-ar expune în marele teatru al lumii și caracteristica ei esențială n-ar fi aceea de a rămîne ascunsă —, această deșartă morală psihologică a istoriei, care n-a generat niciodată vreun om cinstit ci doar o mulțime de scelerați și nebuni de tot soiul, și care nu slujește decît la perpetuarea jalnicei comedii lumești — așadar toate acestea au abătut rațiunea de la adevăratele învățăminte pe care datinile omenești sînt chemate să i le ofere. Cîtă vreme știința a fost dominată de spiritul religiei creștine, o gîndire profundă, chiar dacă încă prost articulată, răspîndea în respectivele studii ceva din sfînta inspirație din care provenea ea însăși. Dar pe atunci critica istorică mai era încă atît de puțin dezvoltată, nenumărate fapte, în special din vremurile primitive, se păstrau atît de denaturate în amintirile speciei umane, încît întreaga lumină adusă de religie nu putea destrăma acea beznă adîncă; și istoria, deși iluminată de o lumină superioară, nu-și depășea platitudinile, nu se ridica la înălțimea cuvenită. În ziua de azi, o manieră întru totul rațională de a concepe istoria ar duce, fără nici o îndoială, la un rezultat perfect pozitiv. O filozofie a istoriei total înnoită — iată ce pretinde rațiunea secolului nostru; o

filozofie care să nu semene cu vechea filozofie a istoriei mai mult decît seamănă analizele savante ale astronomiei zilelor noastre cu şirul de observaţii gnomonice² întreprinse de Hipparchos³ şi de ceilalţi astronomi ai Antichităţii. Trebuie numai avut în vedere că nu vom demonstra totul, dar că încă de pe vremea lui Moise şi a lui Herodot au fost totuşi suficient de multe pentru a face posibilă presimţirea multor lucruri. Faptele ca atare, indiferent în ce măsură le-am acumula, nu ne vor furniza niciodată certitudinea; ea nu poate decurge decît din felul în care ele vor fi înţelese. Aşa s-au petrecut lucrurile atunci cînd experienţa de veacuri l-a învăţat pe Kepler legile mişcării planetare, fără să-i fie însă acestuia suficientă pentru a-i dezvălui şi legea generală a naturii: această descoperire era rezervată unui gen de revelaţie extraordinară, unei cucernice meditaţii.⁴ Iată, Doamnă, cum e istoria pe care trebuie să căutăm a o înţelege.

Dar mai întîi, ce semnificaţie au acele comparaţii între secole şi popoare pe care le îngrămădeşte o deşartă erudiţie? Toate acele origini ale limbilor, popoarelor şi ideilor? O filozofie oarbă sau îndărătnică n-ar putea oare oricînd să se eschiveze de la un răspuns aducînd vechiul argument al uniformităţii generale a naturii umane? Să scape de această miraculoasă înlanţuire a timpurilor, din care să lipsească orice urmă de Providenţă, prin teoria ei privitoare la dezvoltarea naturală a spiritului omenesc, fără vreo altă cauză decît forţa mecanică a naturii umane? Pentru ea spiritul uman este în cel mai bun caz asemenea unui bulgăre de zăpadă care se măreşte tot rostogolindu-se — nimic mai mult⁵. În rest, fie că vede pretutindeni un progres şi o dezvoltare naturale

---

² Este vorba de observaţiile întreprinse cu ajutorul gnomonului, unul dintre cele mai vechi instrumente astronomice folosit pentru determinarea înălţimii soarelui şi orientarea adevăratului meridian.

³ Hipparchos (c. 190 – 125 î.H.) — învăţat grec, unul dintre întemeietorii astronomiei.

⁴ Vezi nota amplă a lui Ceaadaev despre Newton din Scrisoarea a patra, p. 81.

⁵ Referire polemică la filozofia materialismului francez din secolul al XVIII-lea; motto-ul din Voltaire întăreşte caracterul polemic al acestei scrisori.

care, potrivit concepției ei, sînt inerente ființei umane, fie că nu descoperă decît o mișcare fără motivație și fără rațiune. Potrivit diferitelor tipuri sufletești, întunecat și deznădăjduit sau plin de speranță și încrezător în răsplată, ea nu vede omul decît fie zbătîndu-se neghiob ca o muscă la soare, fie înălțîndu-se și tot înălțîndu-se prin forța sublimiei lui naturi; totdeauna însă pentru ea contează omul, nimic altceva decît omul. De bună voie ignorantă, ea nu învață nimic de la lumea fizică pe care crede că o cunoaște, decît poate ceea ce aceasta oferă curiozității deșarte a spiritului sau simțurilor; marile lumini pe care această lume le răspîndește fără încetare din sînul ei nu ajung pînă la ea; și dacă în cele din urmă, ea se decide să recunoască în ansamblul tuturor lucrurilor existența unui plan, a unui sens, și să le supună acestora inteligența umană, acceptînd toate consecințele care ar decurge de aici în ceea ce privește ordinea morală universală, acest lucru îi rămîne inaccesibil atîta timp cît ea este așa cum este. Nu va servi prin urmare la nimic nici să stabilești legături între diferitele vremuri, nici să prelucreezi fără încetare materialul pe care îl oferă faptele: trebuie încercată caracterizarea profundă a marilor epoci istorice, trebuie riguros și cu desăvîrșită imparțialitate determinate trăsăturile fiecărei ere potrivit legii unei înalte rațiuni practice. De altfel, dacă privim bine lucrurile, vom vedea că materialul istoric a fost epuizat; că popoarele și-au povestit toate tradițiile; că dacă epocile trecute vor fi într-o bună zi mai bine explicate — evident nu datorită criticii aceleia care nu-i în stare decît să răscolească vechea cenușă a popoarelor, ci prin procedee strict raționale —, în cea ce privește propriu-zis faptele nu va mai fi nimic de descoperit. *Prin urmare, istoriei nu i-a mai rămas astăzi altceva de făcut decît să mediteze.*

Odată înțeles lucrul acesta, istoria se va situa firesc în sistemul general al filozofiei, va deveni un element integrant al ei. Se înțelege, atunci se vor desprinde din ea numeroase elemente care vor rămîne în seama romancierilor și a poezilor preocupați de legendă. Dar mult mai multe vor fi elementele

care să țîșnească din cețurile în care zăcuseră, pentru a se situa pe piscurile cele mai la vedere ale noului sistem. Aceste elemente nu-și vor mai dobîndi veridicitatea exclusiv din cronici; de-acum înainte rațiunea morală va fi aceea care le va pune pecetea certitudinii, în același fel în care au fost concentrate de către rațiunea geometrică în formule descoperite de experiență și observație. Așa este, de pildă, acea apocă încă atît de puțin înțeleasă — și nu din cauza lipsei datelor și a monumentelor, ci din cauza carențelor gîndirii —, epoca la care ajung toate timpurile, în care totul se sfîrșește și totul începe, despre care se poate spune fără exagerare că în ea întreg trecutul speciei umane se unește în viitorul ei: am în vedere primele secole ale erei noastre. Într-o bună zi meditația istorică nu se va putea desprinde de spectacolul impunător al tuturor mărețiilor primare ale omului devenite praf și pulbere, al tuturor mărețiilor lui viitoare începînd să înflorească. Tot astfel este și lunga perioadă care a urmat și a continuat acea eră a reînnoirii ființei umane; perioadă pe care prejudecata și fanatismul filozofic o înfățișau odinioară într-un mod atît de fals, perioadă în care lumini atît de strălucitoare erau ascunse de bezna cea mai adîncă, în care forțe morale atît de prodigioase se conservau și se alimentau în mijlocul unei aparente imobilități a spiritului și pe care n-am început s-o pătrundem decît o dată cu noua orientare pe care a luat-o spiritul omenesc. Atunci însă ea se va înfățișa în întreaga sa minunată realitate și cu toate marile ei învățăminte. Apoi vor ieși din umbra care le învăluie figuri uriașe actualmente pierdute în mulțimea personajelor istorice, iar nenumărate glorii, față de care oamenii au nutrit vreme îndelungată o vinovată sau imbecilă venerație, se vor pierde pentru totdeauna în neant. Între altele acestea vor fi noile destine ale unor personaje biblice, necunoscute sau neglijate de rațiunea umană, sau ale cîtorva păgîni înțelepți pe care tot ea i-a încărcat cu mult mai multă slavă decît meritau ei de fapt!

De exemplu, destinul lui Moise și al lui Socrate; se va afla o dată pentru totdeauna că unul a dat oamenilor pe Dumnezeu

cel adevărat, iar celălalt nu le-a lăsat moștenire decît o îndoială descurajantă și neliniștitoare. Al lui David și Marc Aureliu; se va vedea că unul este modelul perfect al celui mai sfînt eroism, iar celălalt e doar un exemplar ciudat al unei măreții artificiale și al unei virtuți de paradă. La fel după cum nu ne vom mai aminti de Cato, sfîșindu-și cu furie măruntaiele, decît pentru a aprecia, la adevărata valoare, și filozofia care inspira o virtute atît de îndîrjită, și măreția jalnică pe care omul și-a făurit-o el singur. Dintre gloriile păgînismului cred că numele lui Epicur va fi eliberat de prejudecata care îl vestește și că amintirea lui va stîmni un nou interes. Alte mari celebrități vor fi și ele supuse, la fel, unei noi aprecieri. De pildă, numele Stagiritului⁶ nu va mai fi pronunțat decît cu un fel de oroare, numele lui Mahomed — cu un profund respect: primul va fi considerat un fel de înger al tenebrei care a înăbușit printre oameni, de-a lungul multor secole, toate forțele binelui; cel de-al doilea — ca o ființă binefăcătoare, ca unul dintre cei care au contribuit în cea mai mare măsură la realizarea planului conceput de Înțelepciunea Divină pentru mîntuirea speciei umane. În sfîrșit, să mă încumet oare să o spun? — un soi de ticăloșie va fi asociată cu marele nume al lui Homer. Judecata pe care instinctul religios al lui Platon l-a determinat pe el să se pronunțe contra acestui corupător de oameni nu va mai fi considerată ca una dintre faimoasele sale pomiri utopice, ci ca una dintre cele mai remarcabile anticipări ale gîndirii viitorului. Trebuie ca odată și odată oamenii să ajungă să roșească la amintirea acestui seducător vinovat care a contribuit în mod înspăimîntător la degradarea naturii umane; trebuie ca ei să se căiască pentru risipa de tămîie închinată acestui adulator al pasiunilor lor care, pentru a le fi pe plac, a pîngărit sfînta tradiție a adevărului și le-a umplut inimile cu lături. Toate aceste idei care pînă în prezent n-au atins decît superficial gîndirea omenească sau care, în cel mai bun caz, au zăcut neînsuflețite în cîteva minți indepen-

---

⁶În manuscris: „Stagyrite“.

dente, se vor situa irevocabil de acum înainte în sentimentul moral al speciei umane, devenind tot atâtea axiome ale bunului simț.

Dar unul din învățămintele cele mai importante ale istoriei concepute în acest sens ar fi consolidarea în amintirile spiritului uman a rangurilor avute de către diverse popoare dispărute de pe scena lumii și saturarea conștiinței popoarelor în viață cu sentimentul propriilor lor destine pe care ele sînt chemate a le îndeplini. Receptînd limpede diferitele epoci ale vieții sale trecute, fiecare popor își va vedea prezentul așa cum este el de fapt și va fi în stare să-și presimtă drumul viitor. S-ar constitui astfel, la toate popoarele o conștiință națională autentică, alcătuită dintr-un anumit număr de idei pozitive, din adevăruri evidente deduse din propria lor amintire, din convingeri solide care le-ar guverna în mai mare sau mai mică măsură spiritele și le-ar orienta spre atingerea aceleiași țel. Și atunci, naționalitățile care pînă la ora actuală n-au făcut decît să despartă oamenii între ei, eliberate de orbirea lor și de interesele lor împătimită, se vor îmbina unele cu altele pentru a ajunge la un rezultat armonios și universal; atunci își vor da mîna toate popoarele și se vor îndrepta împreună către țelul comun. Știu că această fuziune a inteligențelor ne e nouă făgăduită prin filozofie și în general prin progresul cunoașterii de către înțelepții noștri; dar, dacă stăm să ne gîndim că popoarele, deși fapte colective, sînt de fapt ființe morale întocmai precum indivizii, că, în consecință, aceeași lege guvernează viața spirituală și a unora și a celorlalți, vom constata că activitatea marilor familii umane depinde în mod necesar de acest sentiment al personalității care face ca ele să se conceapă pe sine distincte de restul speciei umane, avînd o existență proprie și interese deosebite. Acest sentiment este un element necesar al conștiinței universale și constituie, dacă putem spune așa, *eul* ființei umane colective. Ca atare, în nădejdlile noastre privind fericirea viitoare și perfecțiunea ilimitată nu vom putea dintr-o dată face abstracție de marile personalități ale umanității, tot așa cum

nu putem face abstracție nici de cele mai mărunte din care ea se compune. Ele trebuiesc acceptate ca principii și mijloace date pentru a atinge o treaptă mai înaltă a desăvîrșirii. Așadar, viitorul cosmopolitic al filozofiei nu este decît o himeră. Trebuie ca în primul rînd să se constituie o anumită morală domestică a popoarelor, distinctă de morala lor politică; trebuie ca ele să învețe mai întîi a se cunoaște și aprecia, întocmai ca și indivizii; să știe care le sînt viciile și virtuțile, să învețe să se căiască pentru greșelile lor, pentru crimele comise, să răscumpere răul pe care l-au făcut, să stăruie pe calea binelui pe care o urmează. Iată care sînt condițiile inevitabile ale unei adevărate perfectabilități, atît în cazul popoarelor cît și în cazul indivizilor; pentru a-și îndeplini menirea pe lume, și unii și ceilalți trebuie să se aplece asupra vieții lor trecute și să-și afle viitorul în propriul trecut.

În acest caz, vedeți și dumneavoastră, critica istorică ar înceta să mai fie o deșartă curiozitate, devenind una dintre cele mai înalte magistraturi. Ea și-ar exersa justiția implacabilă în raport cu faptele și măreția tuturor veacurilor; ar scruta cu minuțiozitate toate renumele, toate gloriile; ar înlătura fantomele și faimele istorice; ea nu s-ar mai preocupa decît de anihilarea falselor imagini care încarcă în măsură atît de mare memoria oamenilor, pentru ca, trecutul oferindu-se rațiunii în adevărata sa lumină, aceasta să poată deduce din el concluzii certe în raport cu prezentul și să-și poată, cu o anumită siguranță de sine, arunca privirile spre spațiile nemăsurate ale viitorului.

Cred că atunci ar pieri cu totul o glorie uriașă, gloria Greciei; cred că va veni ziua în care gîndirea morală nu se va mai opri decît cînd va fi pătrunsă de o sfîntă tristețe, pe acest teritoriu al nădejdlor înșelate și al iluziilor, de pe care geniul imposturii a revărsat pe restul pămîntului, vreme atît de îndelungată, seducția și minciuna. Atunci n-am mai fi martorii felului în care sufletul pur al unui Fénelon se adapă fără grijă din născocirile voluptuoase generate de cea mai înspăimîntătoare depravare a spiritului uman, și nici al faptu-

lui că multe inteligențe viguroase se lasă invadate de inspirațiile senzuale ale lui Platon*; și dimpotrivă, își vor afla neîndoielnic aplicarea, pe cât de admirabilă tot pe atât de neașteptată, vechile cugetări aproape uitate ale spiritelor religioase (în speță ale unora dintre cei mai renumiți gânditori, autentici eroi ai gândirii, care în zorii noii societăți cu o mînă trasau calea pe care aceasta trebuia să o parcurgă, în timp ce cu cealaltă respingeau monstrul agonizant al politeismului)⁷ și concepțiile prodigioase ale acelor înțelepți cărora Dumnezeu le-a încredințat păstrarea primelor cuvinte rostite de El în fața Creației Sale. În viziunile singulare ale viitorului de care cîndva cîțiva oameni au avut favoarea să se bucure, se va vedea, probabil, în primul rînd expresia unei cunoașteri intime a legăturii absolute dintre diferitele vremuri, descoperindu-se că prezicerile acestea nu se raportează, de fapt, la nici o epocă determinată, ci că ele sînt povește care privesc fără deosebire toate timpurile, ba mai mult, că este suficient să privești în jurul tău pentru a vedea împlinirea lor perfectă în succesivele schimbări ale societății, ca manifestare cotidiană și luminoasă a legii eterne a lumii morale, în așa fel încît profeția să ne fie la fel de accesibilă precum ne sînt evenimentele de care sîntem mînați.**

Iată, în sfîrșit, cea mai importantă lecție pe care ne-ar da-o un asemenea fel de a înțelege istoria; în sistemul nostru această lecție, făcîndu-ne să înțelegem viața universală a ființei înzestrate cu rațiune, singură în măsură să dezlege enigma omenească, rezumă întreaga filozofie a timpurilor: în

---

* Schleiermacher, Schelling, Cousin etc.

⁷ Parantezele nu figurează în manuscris; ele au fost introduse de ediția franceză pentru facilitarea lecturii.

** Între altele, nu vom mai căuta ca odinioară marele Babilon în cutare sau cutare putere a lumii, ci vom simți că trăim în miezul vuietului prăbușirii sale; cu alte cuvinte, vom ști că istoricul sublim al epocilor viitoare, care ne-a povestit această înspăimîntătoare cădere, nu are în vedere un anume imperiu, ci toate societățile materiale existente pînă acum sau care vor exista de-acum înainte.

loc să ne complacem în sistemul absurd al perfectibilității *automate* a naturii noastre, perfectibilitate atît de vădit dezmințită de experiența tuturor veacurilor, vom înțelege că omul, lăsat în voia lui, nu s-a îndreptat, dimpotrivă, decît spre o degradare indefinită; că dacă la toate pooarele au existat și epoci de progres, și momente de mare luciditate în viața universală a omului, elanuri sublime ale rațiunii sale, și eforturi prodigioase întreprinse de natura sa — ceea ce e adevărat —, nimic nu atestă o înaintare permanentă și continuă a societății în general; și că nu remarcăm o mișcare într-adevăr ascendentă și un principiu al unei progresivități reale și de durată infinită decît realmente în societatea ai cărei membri sîntem, în societatea creștină care nu de mîna omului a fost făcută. Noi am cules, fără îndoială, ceea ce spiritul celor din vechime a imaginat sau a descoperit; am profitat de pe urma acestui lucru și am refăcut astfel veriga sfărîmată din lanțul vremurilor; de aici nu rezultă însă că popoarele ar fi ajuns la stadiul la care se află astăzi, în absența fenomenului istoric întru totul spontan, total izolat de orice antecedent, total în afara genezei obișnuite a ideilor umane și a înlănțuirii firești a lucrurilor, așadar în absența acelui fenomen istoric ce desparte lumea veche de lumea nouă.

Și atunci, Doamnă, cînd privirile înțeleptului se vor îndrepta spre trecut, din momentul în care o putere supranaturală a imprimat spiritului uman o nouă orientare, lumea se va reconstitui în imaginația sa în lumina ei adevărată — coruptă, sîngeroasă, mincinoasă. El va recunoaște că progresul popoarelor și al generațiilor pe care le-a admirat atîta, de fapt nu le-a condus pe acestea decît spre o abrutizare situată mult mai jos decît aceea a popoarelor pe care le numim sălbatice; și va vedea exact că societățile lumii vechi nu dispuneau de nici un principiu al duratei și al permanenței, ceea ce ne demonstrează foarte bine cît erau de imperfecte aceste societăți. Înțelepciune profundă a Egiptului, grație fermecătoare a Ioniei, virtuți ale Romei, strălucire a Alexandriei — ce s-a ales de voi? se va întreba el. Civilizații strălucite vechi cît lumea,

hrănite de toate forțele, asociate tuturor gloriilor, tuturor mărețiilor, tuturor dominațiilor și, în sfârșit, puterii celei mai mari care să fi strivit cîndva pămîntul, cum de-ați putut fi voi nimicite*? La ce bun întreg acest travaliu de veacuri, la ce bun eforturile semețe ale naturii înzestrate cu inteligență, dacă într-o bună zi niște popoare noi, care nu participaseră deloc la realizarea lor, aveau să distrugă totul, să transforme acest splendid edificiu în fărîme, pentru a trece apoi cu plugul peste ruine? Să nu fi construit omul decît pentru a vedea lucrarea propriilor sale mîini prefăcută în praf și pulbere? Să nu fi acumulat el atîta decît pentru a pierde într-o bună zi totul? Să nu se fi înălțat el atît de sus decît pentru a cădea și mai jos?

Nu vă lăsați înșelată, Doamnă. Nu barbarii sînt cei care să fi distrus lumea veche; aceasta era un cadavru în descompunere, iar barbarii n-au făcut decît să-i împrăstie pulberea în vînt. Aceiași barbari atacaseră și mai înainte societățile antice fără să fi reușit să le zdruncine; istoria de-abia își mai amintește de primele lor invazii. Cauza constă în faptul că principiul de viață care determinase subzistența societății umane pînă în respectivul moment se epuizase; că interesul material sau, dacă vreți, interesul real care pînă atunci determinase el singur mișcarea socială își îndeplinisese, ca să spunem așa, misiunea și realizase educarea preliminară a genului uman: cu toată dorința ei arzătoare de a ieși din sfera ei terestră, gîndirea omenească nu se poate înălța decît din timp în timp spre regiunile în care se află adevăratul principiu al tuturor lucrurilor, ca atare, ea nu va putea niciodată conferi societății o totală statomnicie. În acest adevăr este inclusă întreaga istorie despre care vă vorbesc eu.

Din păcate, ne-am obișnuit de multă vreme să nu vedem în Europa decît state dispartate. Statomnicia societății noi și imensa ei superioritate față de societatea veche nu puteau fi, în consecință, înțelese. Nimeni nu se gîndea că, de-a lungul unui șir de secole, ea construise un veritabil sistem federal

---

* Alexandru, Seleucizii, Marc Aureliu, Iulian, Lagizii etc.

sau, mai degrabă, un singur popor; că acest sistem nu s-a destrămat decît în urma Reformei. Cînd s-a produs însă Reforma, societatea fusese deja în întregime și pentru eternitate edificată. Înainte acestui eveniment nefast, popoarele Europei nu se considerau decît ca alcătuiind un singur corp social, divizat din punct de vedere geografic în diferite state, dar formînd unul singur din punct de vedere moral. Multă vreme n-a existat în rîndurile lor vreun alt drept public decît cel al Bisericii; războaiele care se întreprindeau pe vremea aceea erau considerate ca fiind lupte intestinale; un singur și unic interes însuflețea întreaga lume; o singură idee o inspira. Iată ceea ce face ca istoria Evului Mediu să fie atît de profund filozofică; ea este literalmente istoria spiritului uman; totul este realizat de către mișcarea morală, mișcarea gîndirii; în tabloul general evenimentele pur politice se situează totdeauna doar în planul al doilea; și ceea ce demonstrează acest lucru sînt tocmai războaiele de opinie, pentru care filozofia secolului trecut a avut o atît de mare aversiune. Voltaire remarcă foarte bine că opinia nu a generat războaie decît la creștini⁸; mai departe el începe să divagheze în maniera sa caracteristică. [Cînd descoperi însă în istorie un fapt unic, merită, cred, pe deplin să înțelegi înainte de toate ce l-a produs și la ce rezultate duce.⁹] Dar, vă întreb eu, s-ar fi putut oare instaura domnia gîndirii altfel decît acordînd principiului gîndirii întreaga sa realitate, întreaga sa intensitate? Dacă aparențele s-au schimbat, acest lucru este rezultatul schismei: spărgînd unitatea ideii, ea a spart totodată unitatea societății; esența lucrurilor este însă, fără îndoială, aceeași:

---

⁸ „Opinia nu a generat războaie civile decît la creștini, căci schisma dintre osmanlîi și persani n-a fost niciodată altceva decît o chestiune politică. Războaiele interne religioase care au devastat o mare parte a Europei sînt mai dezgustătoare decît celelalte pentru că sînt născute din însuși principiul care trebuie să prevină orice fel de război.” Voltaire, *Remarques pour servir de supplément à l'Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*, observația a VII-a.

⁹ Traducătorul rus inițial a tăiat și pe urmă a reintrodus acest pasaj, care figurează în versiunea franceză, ca și în edițiile ruse ulterioare.

Europa este în continuare Creștinătatea, orice ar face. Desigur, ea nu va mai reveni la starea în care se afla la vârsta tinereții și maturizării ei; nici nu încapă vreo îndoială că într-o bună zi granițele ce despart popoarele creștine se vor șterge din nou și că, într-o formă nouă, principiul primar al societății noi se va manifesta mai puternic decît oricînd. Pentru creștin lucrul acesta e o chestiune de credință: lui nu-i este îngăduit să se îndoiască de acest viitor, în aceeași măsură în care nu-i este îngăduit să se îndoiască de trecutul pe care se întemeiază crezurile sale; pentru orice spirit cît de cît profund lucrul acesta este, cred, un fapt dovedit. Cine știe dacă ziua aceea nu este mai puțin îndepărtată decît s-ar crede? În zilele noastre se desfășoară neîndoielnic o muncă religioasă în adîncul spiritelor; ca și anumite întoarceri în mersul științei, această supremă putere a secolului; din cînd în cînd, în suflete — ceva solemn și recules; cine știe dacă nu avem în aceste cazuri de-a face cu anumiți precursori ai unor mari fenomene morale și sociale ce vor determina o revoluție generală în întreaga natură rațională, în măsură să transforme destinul făgăduit omului din fapt de credință, așa cum este acum, în probabilități și chiar certitudini ale rațiunii generale?

Caracterul specific al noii societăți trebuie interpretat, Doamnă, pe temeiul marii familii a popoarelor creștine; aici anume se află elementul de stabilitate și de adevărat progres care o distinge de orice alt sistem social ce a existat vreodată pe lume; și tot aici sînt ascunse toate marile lumini ale istoriei. Vedem astfel că, în ciuda tuturor revoluțiilor prin care a trecut, noua societate nu a pierdut nimic din vitalitatea caracteristică ei, ci, dimpotrivă, puterea ei crește pe zi ce trece și în sînul ei se manifestă cu fiecare zi puteri noi, mai viguroase decît cele inițial dezvoltate de ea. Mai constatăm și faptul că arabii, tătarii, turcii nu numai că nu au putut s-o distrugă, dar, dimpotrivă, n-au făcut decît s-o fortifice. Știți bine că primele două popoare amintite au atacat-o înainte ca praful de pușcă să fi fost descoperit, ceea ce demonstrează că nu armele de foc au fost cele care să o fi salvat de la pieire; iar unul dintre aceste

popoare invade concomitent cele două societăți rămase din lumea antică — India și China. Datorită uriașei populații de care dispuneau — mase, deși inerte, capabile totuși să reacționeze —, e adevărat, nu au pierit nici aceste două societăți; dar s-a pierdut specificitatea lor indigenă, iar vechiul lor principiu vital a fost, în cadrul corpului social, marginalizat; în felul acesta s-a pronunțat totuși condamnarea lor la moarte. De altfel, aceste două țări erau destinate a ne da o mare lecție de care noi trebuie să ne folosim. Contemplându-le astăzi, noi ne simțim într-un anume sens contemporanii acelei lumi din care actualmente nu mai aflăm în jurul nostru decît praful; din acest lucru anume putem trage noi învățăminte privitoare la ceea ce s-ar fi întîmplat cu specia umană în absența impulsului înnoitor imprimat ei de către o mîină atotputernică. Și țineți seama de faptul că din vremuri imemorabile China pare să fie în posesia celor trei instrumente despre care se spune că ar fi accelerat printre noi în cea mai mare măsură progresul spiritului uman: busola, tiparul și praful de pușcă. Ei bine, la ce i-au servit ele Chinei? Au realizat chinezii ocolul pămîntului? Au descoperit ei o nouă emisferă? Au ei o literatură mai vastă decît cea pe care o aveam noi înaintea descoperirii tiparului? În funesta artă a războiului au avut ei frederici și bonaparte, așa cum am avut noi? Cît privește Industanul, există oare pe lume ceva care să ateste mai convingător neputința și trista condiție a oricărei societăți care nu se întemeiază pe adevărul nemijlocit emanat de la Rațiunea Supremă, decît starea abjectă la care țara aceasta a fost redusă în urma cuceririi tătare și apoi a celei engleze?! Nu am nici o îndoială că acest stupid imobilism al Chinei și această extraordinară înjosire a poporului indian, depozitarul celor mai vechi lumini naturale și al embrioanelor tuturor cunoștințelor omenești, presupun o uriașă lecție pentru noi și că Dumnezeu le-a conservat tocmai de aceea pe pămînt*?!

---

* Nu avem oare aici de-a face cu acțiunea acestei legi în domeniul inteligenței colective a popoarelor, acțiune ale cărei efecte le constatăm

Ați auzit deseori că prăbușirea imperiului roman este atribuită pierderii moravurilor și despotismului care i-a urmat. În această revoluție universală nu este însă vorba de Roma, nu Roma este cea care a pierit, ci întreaga civilizație antică. Egiptul faraonilor, Grecia lui Pericle, cel de-al doilea Egipt al Lagizilor și întreaga Grecie a lui Alexandru care se întindea pînă dincolo de Indii; în sfîrșit, însuși iudaismul din momentul în care s-a elenizat — toate se contopesc în masa romană și nu mai constituie decît un singur tot, o societate unică reprezentînd toate generațiile anterioare încă de la originea lucrurilor, și care conținea tot ceea ce fusese forță morală și intelectuală dezvoltată în natura omenească pînă în momentul respectiv. Prin urmare, n-a fost anihilat un imperiu, ci societatea umană, care a luat-o de la început. Din momentul în care globul pămîntesc a fost cumva încercuit de Europa și o lume nouă, ieșită din ocean, a fost remodelată de ea, iar restul populațiilor i s-au supus în asemenea măsură încît se poate spune că, într-un fel, ele nici nu mai existau decît după bunul ei plac, este mai ușor de înțeles ce se petrecea pe pămînt atunci cînd se prăbușea vechiul edificiu și cel nou îi lua în mod miraculos locul: era elementul moral al universului care dobîndea o lege nouă, o nouă alcătuire.

Fără îndoială, materialele vechii lumi au fost folosite la edificarea lumii noi; trebuia ca baza materială a ordinii morale să rămînă aceeași; în plus, alte materiale cu desăvîrșire noi,

zilnic în capul omului? Anume că o rațiune care cine știe din ce motive n-a extras nimic din masa ideilor răspîndite în întreg genul uman și prin aceasta nu s-a supus cîtuși de puțin acțiunii unei legi generale, ci a rămas izolată de familia omenească și s-a retras în ea însăși, va fi supusă inevitabil unei degradări cu afit mai profunde, cu cît propria ei acțiune a dat dovadă de o mai mare insubordonare? Într-adevăr, niciodată o națiune n-a fost redusă la un asemenea nivel de abjecție încît să devină pradă, nu a unui alt popor, ci a unei mîini de traficanți, ei înșiși supuși ai țărilor lor, dar potenți absoluți în rîndurile ei. Mai mult, în afara acestei nemaiîntîlnite degradări a hindușilor ca rezultat al cuceririi lor, începutul dispariției societății indiene datează de mult mai multă vreme. Literatura, filozofia, pînă și limba în care au fost toate acestea expuse țin de o ordine a lucrurilor care nu mai există de foarte mult timp.

extrase dintr-o carieră pe care civilizația antică nu apucase să o exploateze, au fost furnizate de către Providență; capacitățile active și concentrate din Nord s-au îmbinat cu forțele expansive ale Sudului și Orientului; gîndirea rece și serioasă a zonelor cu climă aspră s-a contopit cu gîndirea caldă și zîmbitoare a climei temperate; s-ar putea spune că toate forțele intelectuale diseminate în lume au venit în aceeași zi să se contopească, pentru a zămisli generații de idei ale căror elemente fuseseră pînă atunci îngropate în adîncurile cele mai misterioase ale inimii omenești. Dar nici planul edificiului și nici cimentul care a legat între ele aceste materiale diverse nu erau o lucrare omenească: gîndul pogorît din ceruri a făcut totul. Iată ceea ce este important de înțeles și iată ceea ce simplul raționament istoric, chiar cînd apelează la toate resorturile umane pe care le află în epoca respectivă, nu e în stare să le explice. Iată care este pivotul în jurul căruia se rotește sfera întregii istorii, iată ceea ce explică și demonstrează fenomenul educației genului uman.

Nimic altceva decît însăși măreția acestui eveniment, legătura sa intimă, necesară, pe deplin providențială, cu tot ceea ce i-a premers și tot ceea ce i-a urmat ar fi, cred, suficiente pentru a-l situa dincolo de cursul obișnuit al faptelor omenești; dar acțiunea sa decisivă asupra rațiunii, forțele cu desăvîrșire noi pe care le-a implantat în ea, nevoile noi cu care a îmbogățit-o și, mai presus de toate, acea nivelare a spiritelor pe care a operat-o și care a făcut ca omul să fie în toate împrejurările, în toate înclinațiile sale și în toate situațiile însetat de adevăr și apt de a-l cunoaște — iată ce conferă acestei epoci pecetea Rațiunii Supreme și a unui ulterior caracter providențial. Mai constatați și faptul că, în ciuda frecventelor ei reîntoarceri la lucruri care nu mai sînt, care nu mai trebuie și nu mai pot să fie, orice ar face, rațiunea umană s-a simțit de atunci încoace totdeauna și cu totul legată de acest moment. Această parte a inteligenței universale care domină și antrenează actualmente tot restul ei nu datează oare din ziua întîi a erei noastre? Spiritul lumii nu este oare astăzi spiritul creștin?

Nu știu, s-ar putea ca nu toți ochii să poată vedea linia ce ne desparte pe noi de lumea veche. În ceea ce mă privește, întreaga mea filozofie, întreaga mea morală, întreaga mea religie rezidă în aceasta. Nădăjduiesc că va veni o vreme cînd toate reîntoarcerile la păgînism, cu tot cortegiul consecințelor lor, și în special aceea efectuată în secolul al cincisprezecelea și denumită — cred — renașterea literelor, nu vor mai fi privite decît ca o vinovată amăgire, a cărei amintire trebuie ștearsă prin orice mijloace posibile din memoria lumii.

Trebue să mai observăm că, dintr-un soi de iluzie optică, ne imaginăm Antichitatea ca pe o succesiune de vremuri fără de sfîrșit, în timp ce epoca modernă pare să nu fi început decît de ieri. Or, istoria lumii antice, mergînd de exemplu pînă la stabilirea pelasgilor¹⁰ în Grecia, îmbrățișează un interval de timp depășind doar cu un secol durata erei noastre. Iar timpurile propriu-zis istorice nu au nici măcar o asemenea întindere. În acest interval de timp, cîte societăți n-au dispărut din lumea antică! În schimb, în istoria popoarelor moderne nu se disting ca deplasîndu-se decît granițele geografice ale statelor, societățile și popoarele rămîn intacte. Nu trebuie să vă mai spun că evenimente de genul expulzării maurilor din Spania, exterminarea populațiilor americane, nimicirea tătarilor din Rusia nu fac decît să ne confirme principiul. În felul acesta, căderea Imperiului otoman, al cărei ecou ne mai vibrează în urechi, ne va mai oferi încă spectacolul uneia dintre acele mari catastrofe pe care popoarele creștinătății nu sînt menite a le încerca. Va veni apoi rîndul altor popoare necreștine, care se află la cele mai îndepărtate extremități ale sistemului nostru. Iată care este cercul acțiunii atotputernice a sacralui adevăr: aci îndepărtînd diferitele populații, aci prinzîndu-le în circumferința sa, el se lărgeste fără încetare și ne apropie de vremurile prorocite. Așa se desăvîrșesc destinele speciei umane.

E nemaipomenită indiferența cu care a fost, timp îndelungat, considerată civilizația modernă. Și totuși, vedeți și

---

¹⁰ Denumire a populației care a locuit în Grecia în perioada preelenică.

dumneavoastră, că a o concepe concret, a o explica bine înseamnă într-un anume fel rezolvarea problemei sociale. Tocmai de aceea, în considerațiile cele mai vaste și generale ale filozofiei istoriei trebuie să revii mereu, fie că îți este sau nu pe plac, la această civilizație. Și într-adevăr, nu include ea oare tot ceea ce au produs epocile trecute? Și fi-vor oare epocile viitoare altceva decît consecința acestei anume civilizații? Or, ființa morală nu e altceva decît ființa plămădită de timpuri și pe care tot timpurile trebuie să o desăvîrșească. A mai fost oare vreodată în societatea omenească întreaga masă a ideilor, risipite pe suprafața intelectuală a lumii, concentrată în asemenea măsură ca în societatea actuală? O singură idee a mai îmbrățișat oare, în vreuna din epocile vieții universale ale ființei omenești întreaga activitate a naturii sale, așa cum se întîmplă în zilele noastre? Noi sîntem, prin urmare, efectiv moștenitorii a tot ceea ce cîndva au făurit oamenii, și pe pămînt nu există nici un punct care să se poată sustrage influenței ideilor noastre; în univers nu mai există, așadar, decît o unică putere spirituală. În acest fel toate problemele fundamentale ale filozofiei istoriei sînt în mod necesar conținute în problema civilizației europene.

Cînd însă se proferează perfectibilitatea omenească, progresul spiritului uman, se crede că s-a spus totul, că s-a explicat totul. S-ar zice că omul n-a făcut de-a lungul vremurilor decît să meargă înainte, fără să se oprească vreodată, fără să mai dea și înapoi; că în mișcarea naturii înzestrate cu rațiune n-au existat niciodată nici ciocniri, nici întoarceri, nimic altceva decît dezvoltare și progres. Și atunci, de ce popoarele despre care tocmai am vorbit nu se umesc din loc de cînd le cunoaștem? Vi se spune că națiunile Asiei sînt stagnante. Dar de ce sînt ele stagnante? Pentru a ajunge la starea în care se află în zilele noastre ar trebui și ele, după toate aparențele, să facă la fel ca noi, să caute, să nascocoască, să descopere. De unde decurge atunci faptul că, odată ajunse la un anumit punct, ele s-au oprit pur și simplu și de atunci n-au mai fost în stare să nascocoască și să creeze

nimic*? Răspunsul e cît se poate de simplu: pentru motivul că progresul naturii umane nu este cîtuși de puțin nelimitat, așa cum ni-l imaginăm; există o limită pe care el nu o poate depăși. Din această cauză societățile lumii antice nu s-au aflat tot timpul în mers; din această cauză, din momentul în care l-a vizitat Herodot și pînă la instaurarea dominației grecești, Egiptul nu s-a mai mișcat din loc; din această cauză, lumea romană atît de frumoasă, atît de strălucită, în care, de la coloanele lui Hercule¹¹ pînă la Gange, se contopise tot ceea ce reprezenta în vremea aceea luminile, a atins, în momentul în care o nouă lumină a venit să lumineze spiritul uman, acea stare de imobilism care pune în mod necesar capăt oricărui progres uman. Dacă reflectăm oricît de puțin — fără plaga istorică a prejudecăților școlarești — asupra acestui moment atît de fecund în privința rezultatelor sale, vom constata că dincolo de depravarea excesivă a moravurilor, de pierderea oricărui simț al virtuții, al libertății, al dragostei de patrie, dincolo de decăderea tuturor ramurilor cunoștințelor omenești, se mai manifesta pe atunci o totală imobilitate în toate lucrurile și că spiritele ajunseseră să nu se mai miște decît într-un cerc îngust și păcătos din care nu ieșeau decît pentru a se precipita într-o viață dezordonată, lipsită de orice sens. Odată satisfăcut interesul material, omul nu mai pășește înainte, și încă e bine dacă nu dă înapoi! Așa este. Nu trebuie să te lași înșelat: în Grecia, ca și în Industan, la Roma ca și în Japonia, în Mexic ca și în China întreaga activitate a spiritului, indiferent cît de prodigioasă a fost sau a rămas ea, nu a tins și nu tinde decît spre unul și același lucru. Iar ceea ce este mai exaltat și mai exuberant în doctrinele și obiceiurile Orientului, departe de a contrazice situația generală, nu face decît să o confirme. Cine nu vede

---

* Cînd se spune despre o națiune că stagnează trebuie să se arate și de cînd. Altminteri nu poți trage nici o concluzie din acest fapt.

¹¹ Veche denumire dată celor două stînci aflate față în față, de o parte și de alta a strîmtorii Gibraltar. Potrivit mitului, Hercule plasase acești „stîlpi“ pe cele două maluri, în amintirea peregrinărilor sale.

că toate aceste revărsări ale gândirii nu provin decît din iluziile și amăgirile omului material? Singurul lucru care trebuie înțeles este că acest interes terestru, acest mobil etern al oricărei activități omenești, nu e cîtuși de puțin limitat la poftele simțurilor, ci este o nevoie generală de bunăstare, care se manifestă diversificat, potrivit stadiului mai mult sau mai puțin înaintat al societății, potrivit deosebirilor locale, luînd cele mai variate forme, fără să se înalțe însă nici o dată pînă la necesitățile ființei pur morale.

Societatea creștină este singura care s-a condus într-adevăr după interesele gândirii și sufletului. Iată ceea ce constituie perfectibilitatea popoarelor moderne, iată unde se ascunde misterul civilizației lor. Indiferent de felul în care s-ar manifesta celălalt interes, îl veți afla totdeauna subordonat acestei forțe atotputernice care pune stăpînire pe toate facultățile omului, care obligă toate capacitățile rațiunii sale, nelăsînd nimic la o parte, să contribuie la desăvîrșirea menirii ei, să-i slujească acesteia. Acest anume interes nu va putea niciodată fi pe deplin satisfăcut: el este infinit; ca atare, popoarele creștine sînt constrînse să meargă tot timpul înainte. Și cu toate că țelul către care tind ele nu are nimic comun cu celălaltă bunăstare — singura pe care popoarele necreștine sînt în măsură să o propună —, această bunăstare la care ne referim se află și în calea lor, și ele pot trage folos de pe urma ei; iar bucuriile vieții, pe care le caută în exclusivitate celelalte popoare, le pot obține și ele, popoarele creștine, numai că pe o altă cale, potrivit cuvîntului Mîntuitorului: *Căutați mai întîi Împărăția lui Dumnezeu și dreptatea Lui și toate acestea se vor adăuga vouă*¹². În felul acesta, uriașa desfășurare a forțelor intelectuale pe care o suscită spiritul ce le domină va fi îndesulată cu toate bunurile. Desigur însă, noi nu vom cunoaște niciodată nici imobilitatea chineză, nici decadența greacă și, cu atît mai puțin, totala distrugere a civilizației. N-avem decît

---

¹² Matei, 6, 33.

să privim în jurul nostru pentru a ne convinge de acest lucru. Ca să se întâmple așa ceva ar trebui ca întregul glob pămîntesc să se cutremure pînă în temelii, ar trebui să se reproducă o a doua revoluție, asemănătoare celei care i-a conferit actuala formă; în absența unui alt cataclism universal, un asemenea lucru este de neînchipuit; chiar dacă una din emisferele lui ar dispărea cu totul, ceea ce ar rămîne din ideile noastre în cealaltă ar fi suficient pentru a reînnoi spiritul uman. Niciodată, nu, niciodată nu se va opri și nici nu va pieri gîndul care trebuie să-și supună lumea: pentru aceasta ar trebui ca de sus ea să fie lovită de o poruncă specială emanînd chiar de la Cel care l-a sădit în sufletul omului. Sper, Doamnă, în sfîrșit, că veți considera această concluzie filozofică a meditației cu privire la istorie mai pozitivă, mai evidentă, în special mai instructivă decît concluziile pe care în maniera ei specifică le trage istoria contemplînd tabloul secolelor, invocînd condițiile de sol, climă, rase ale oamenilor și faimoasa *perfectibilitate* umană.

Știți dumneavoastră, Doamnă, cine poartă vina faptului că influența creștinismului asupra societății și asupra spiritului uman nu este deocamdată nici înțeleasă, nici apreciată cum trebuie? Vina o poartă acei oameni care au spart unitatea morală; acei oameni care datează apariția creștinismului doar din momentul venirii lor pe lume; acei oameni care se numesc pe sine reformatori! E limpede faptul că ei nu sînt prin nimic interesați să urmărească drumul creștinismului de-a lungul Evului Mediu. Așadar, această imensă perioadă este considerată de ei ca un soi de vid în timp. Și atunci, cum vreți să conceapă ei educarea popoarelor moderne? Credeți-mă, nimic nu a contribuit în asemenea măsură la denaturarea imaginii istoriei moderne ca acest fals punct de vedere al protestanților. De aici decurge exagerarea peste măsură a importanței renașterii literelor care, la drept vorbind, nici nu a avut loc, de vreme ce ele nici nu muriseră vreodată cu totul; de aici și faptul că s-au născocit o multitudine de diferite cauze ale progresului, care de fapt n-au acționat decît cu

totul secundar sau au provenit exclusiv din cauza unică de la care porced toate; aici rezidă motivul pentru care cauzele progresului popoarelor moderne au fost căutate pretutindeni, exceptînd numai locul în care ele sălăşluiau de fapt, renegîndu-se în felul acesta creştinismul.

Dar, de cînd o filozofie mai puţin îngustă, cu o viziune mai elevată, şi-a orientat studiul, printr-o fericită întoarcere în timp, asupra acestei perioade interesante, nenumărate lucruri pînă acum ignorate s-au dezvoltat dintr-o dată gîndirii noastre, astfel încît nici cea mai îndărătnică rea credinţă n-ar mai putea de-acum înainte ţine piept acestor noi descoperiri. Şi dacă în planul Providenţei este prevăzut ca oamenii să fie anume pe această cale luminaţi, cu siguranţă nu mai e departe clipa în care o mare strălucire va destrăma bezna ce învăluie încă istoria societăţii moderne, şi această nouă filozofie a istoriei, pe care doresc să v-o înfăţişez, nu va întîrzia, cu siguranţă, să fie însuşită de către oamenii de ştiinţă.*¹³

Trebuie să recunoaştem că această îndărătnicie a reformatîilor este cît se poate de ciudată. Potrivit părerii lor, începînd cu secolul al II-lea sau al III-lea n-a mai existat propriu-zis creştinism decît atît cît a fost necesar pentru a nu fi cu desăvîrşire nimicit. Superstiţia sau ignoranţa celor unsprezece sau douăsprezece secole următoare li se par atît de mari, încît ei nu mai văd în aceste secole decît o idolatrie generalizată, la fel de jalnică precum cea a popoarelor păgîne; dacă ar fi să le dai crezare, firul tradiţiei sacre ar fi fost cu desăvîrşire rupt şi religia lui Hristos — definitiv terminată,

---

* De cînd a fost scrisă această scrisoare, Dl. Guizot a împlinit în mare măsură nădejile noastre.

¹³ Întreg pasajul începînd cu „Dar, de cînd o filozofie...” pînă la „...oamenii de ştiinţă”, inclusiv nota de subsol, sînt tăiate din manuscris. Ceaadaev dădea o înaltă preţuire filozofiei lui François Guizot (1787–1874), ale cărui cărţi se aflau în biblioteca sa. Cea la care se referă în acest pasaj este *Cours d'histoire moderne. Histoire générale de la civilisation en Europe, depuis la chute de l'Empire romain jusqu'à la révolution française*. Paris, 1828.

dacă nu ar fi existat valdezii¹⁴ și dacă Luther și-ar mai fi întârziat câteva zile venirea. Cum să mai recunoști însă în această doctrină fără vigoare, fără perpetuitate, fără viață, în care au transformat ei creștinismul, pecetea divină? Cum să descoperi opera lui Dumnezeu în această religie mincinoasă care, în loc să regenereze specia umană și să-i confere o viață nouă, după cum îi făgăduise, n-a apărut pe pământ timp de o clipă decît pentru a se stinge, nu s-a născut decît pentru a muri imediat sau pentru a sluji numai ca unealtă a patimilor omenеști?! Să nu fi atînat soarta religiei decît de dorința lui Leon al X-lea de a termina Bazilica Sfîntului Petru¹⁵? Să nu mai fi existat în zilele noastre nici urmă de creștinism, de n-ar fi pornit el, în acest scop, vînzarea de indulgențe în Germania? Nu cred să existe ceva care să scoată mai bine în evidență viciul fundamental al Reformei, decît acest mod îngust și meschin de a concepe religia revelată. N-ar însemna acest lucru dezmințirea tuturor făgăduințelor lui Hristos, renegarea întregii Sale gîndiri? Dacă este adevărat că Cuvîntul Lui trebuie să supraviețuiască cerului și pămîntului, că El însuși se află fără încetare printre noi, cum ar fi posibil ca templul zidit de mîinile Lui să fie, chiar și pentru o singură clipă, pe punctul de a se prăbuși? Cum să fi rămas templul acesta părăsit, asemenea unei case hărăzite ruinei?

Cu ceva trebuie însă să fim de acord, anume că reformații au fost consecvenți. Dacă mai întîi ei au aruncat în foc întreaga Europă, dacă mai apoi au rupt toate legăturile care uneau popoa-

---

¹⁴ Membrii unei secte creștine, fondată la Lyon prin anul 1179 de către Pierre Valdot sau Valdes (1140–1217). Doctrina lor, fondată pe „biblicismul” integral, s-a contopit parțial, în secolul al XVI-lea, cu doctrina calvină.

¹⁵ Papa Leon al X-lea (1475–1521) a început în primii ani ai secolului al XVI-lea construirea Bazilicii Sf. Petru din Roma. În scopul strîngerii fondurilor necesare, el a inițiat vînderea indulgențelor, stîrnind prin aceasta indignarea multor categorii de credincioși din Germania. În 1517 Martin Luther a luat oficial poziție împotriva acestei activități a Papei. Această dată e considerată ca fiind începutul Reformei luterane.

rele într-o singură familie, dacă au răspîndit pe pămînt atîta suferință și sînge, ei n-au făcut-o decît pentru că creștinismul se afla în pericol de moarte. Oare nu trebuia sacrificat totul pentru a-l salva? Iată însă despre ce e vorba de fapt. Nimic nu demonstrează mai bine caracterul divin al religiei noastre, decît acțiunea ei perpetuă și neîntreruptă asupra spiritului uman: o acțiune care, pentru a se fi modificat potrivit vremurilor, pentru a se îmbina cu diversitatea de nevoi ale popoarelor și secolelor, nu și-a încetinit nici o singură clipă desfășurarea și cu atît mai puțin s-a oprit cu totul. Anume acest spectacol al puterii sale suverane, acționînd totdeauna printre piedici fără de număr neîncetat provocate de păcătoșenia naturii noastre și de trista moștenire a păgînismului, îl îndreptățește cel mai bine din punctul de vedere al rațiunii.

Ce semnificație are afirmația că Biserica a degenerat comparativ cu Biserica primară? Oare Părinții Bisericii n-au deplîns încă din secolul al III-lea corupția de care s-au lăsat copleșiți creștinii? Și n-au fost reluate permanent, în fiecare secol, la fiecare conciliu, plîngerile lor? Nu și-a ridicat totdeauna pioșenia adevărată glasul împotriva abuzurilor și viciilor de care dădea dovadă clerul și, cînd era cazul, împotriva uzurpării puterii ierarhice? Nimic nu e mai demn de admirația noastră decît luminile strălucitoare care izbucneau din timp în timp din miezul nopții întunecate ce învăluia lumea: aci exemple de cea mai sublimă virtute, aci efecte miraculoase ale credinței asupra sufletului popoarelor și al indivizilor; Biserica le înmănunchea pe toate sporindu-și prin ele forța și bogăția; în felul acesta se construia veșnicul edificiu în maniera ce putea cel mai bine să-i confere forma de care avea nevoie. Puritatea primară a creștinismului nu se putea, evident, conserva pentru totdeauna; trebuia ca creștinismul să străbată toate fazele posibile ale corupției, să poarte toate stigmatele pe care rațiunea omenească avea să i le imprime. În plus, perfecțiunea Bisericii apostolice era aceea a unei comunități puțin numeroase, pierdute în marea comunitate a lumii păgîne; ea nu putea, ca atare, fi caracteristică societății universale a genului uman. Era de aur a Bisericii, se știe, a fost era celor

mai mari suferințe îndurate de ea, aceea a muceniciei care trebuia să ducă la o nouă ordine, aceea în care încă mai curgea sângele Mântuitorului: este absurd să visezi revenirea unei stări de lucruri produsă numai de uriașele nenorociri ce-i copleșeau pe primii creștini.¹⁶

Or, vreți dumneavoastră să știți ce a făcut această reformare care se laudă de a fi redescoperit creștinismul? Vedeți bine, de altfel, că aceasta este una din cele mai importante probleme pe care și le poate pune știința istorică. Ea, Reforma, a readus omenirea la starea de dezbinare a păgânismului; ea a restabilit individualitatea națională, izolarea sufletelor și a spiritelor; ea a azvîrlit din nou omul în singurătatea propriei sale persoane; ea a încercat să priveze din nou omenirea de simpatii, de armonia pe care Mântuitorul le adusese în lume. Dacă a accelerat mișcarea spiritului uman, a și răpit totodată din conștiința ființei inteligente fertila și nobila idee a universalității și unității, acest unic izvor al autenticului progres al omenirii, cu alte cuvinte, al unui progres infinit. Elementul caracteristic oricărei schisme din lumea creștină este ruperea acelei unități tainice în care este cuprinsă întreaga gândire divină a creștinismului și întreaga sa forță. Tocmai de aceea Biserica antică, în care s-a pîrguit creștinismul, nu se va împăca niciodată cu noile comunități. Nenorocire ei, nenorocire lumii dacă ea ar recunoaște cîndva actul despărțirii! Curînd totul n-ar mai fi din nou decît haos al ideilor umane, înmulțirea minciunii, praf și pulbere. Singură neschimbarea

---

¹⁶ Pasajul acesta a produs indignarea cenzurii bisericești (cu prilejul încercării lui A. Semion de a publica unele fragmente din lucrările lui Ceaadaev). În hotărîrea respectivă a cenzurii se spune: „Sângele Mântuitorului, în sensul propriu al cuvîntului, a curs în timpul Patimilor îndurate de El și atunci cînd unul dintre ostași l-a străpuns cu lancea coastele. În sensul tainei, el nu încetează să curgă nici în zilele noastre, nici în toate vremurile existenței Bisericii creștine, prin taina Euharistiei. Prin urmare, curgerea sîngelui Mîntuitorului nu poate fi considerată ca trăsătură a Bisericii apostolice din secolele I și II după nașterea lui Hristos, așa cum afirmă autorul.” (A. P. Kirpiciñikov, *I. Ceaadaev în lumina unor documente noi*, în revista *Russkaia Misl* nr.4, 1896, p. 149.)

vizibilă, palpabilă, plastică a adevărului poate conserva împărăția spiritului pe pământ. Iar împărăția spiritului își află permanență și durată numai dacă se realizează în formele furnizate de natura umană. Ce s-ar întâmpla cu taina sfintei împărtășanii, această miraculoasă descoperire a rațiunii creștine care — dacă putem spune așa — conferă sufletelor trup, tocmai pentru ca ele să se poată mai lesne uni, dacă nu se mai dorește o unire vizibilă, dacă te mulțumești numai cu o interioară comunitate de opinii, fără vreo întrupare exterioară?! La ce bun să ne mai unim cu Mîntuitorul de vreme ce ne-am despărțit noi unii de alții? Nu mă miră că ferocele Calvin, asasinul lui Servet, că spadasinul Zwingli, că tiranul Henric al VIII-lea împreună cu ipocritul său Cranmer au nesocotit puterea iubirii și a unirii pe care o conține această mare taină; ceea ce nu pot concepe e faptul că niște spirite profunde, sincer religioase, așa cum aflăm printre mulți dintre luterani — pentru care, de altfel, această spoliere a Euharistiei nu este de natură dogmatică —, dar pe care întemeietorul lor a combătut-o cu atîta înflăcărare, așadar că asemenea spirite vor greși în mod atît de straniu în raport cu ideea acestei mari instituții și că se lasă la cheremul jalnicei învățături calviniste! Trebuie să fim de acord că în toate Bisericile protestante aflăm strania predilecție pentru distrugere. S-ar zice că ele nu tind decît spre propria lor anihilare; că se tem să devină prea vii; că nu doresc nimic din ceea ce le-ar putea face să existe vreme prea îndelungată. Să fie oare aceasta învățătura Celui care a venit să aducă viața pe pământ, a Celui care a învins moartea? Ne aflăm noi oare încă de pe acum în ceruri, pentru a ne putea permite să respingem nepedepsit condițiile impuse de ordinea pămîntească? Și această ordine este ea oare altceva decît îmbinarea gîndurilor curate ale ființei inteligente cu nevoile existenței sale? Or, cea dintîi dintre aceste necesități este societatea, contactul dintre spirite, fuziunea ideilor și a sentimentelor. Numai satisfăcîndu-le devine adevărul viu; numai așa coboară el din domeniul speculației în cel al realității; numai astfel se transformă el din gînd în *faptă* și dobîndește în

cele din urmă caracterul unei forțe a naturii, iar acțiunea lui devine la fel de sigură precum cea a oricărei alte forțe naturale. Cum s-ar putea însă realiza toate acestea într-o societate ideală, care n-ar exista decît în dorințele noastre și în imaginația oamenilor? Iată cum se prezintă invizibila Biserică a protestanților: efectiv invizibilă, precum neantul.

Ziua în care se vor reunifica toate comunitățile creștine va fi ziua în care Bisericile schismatice se vor decide, în penitență și umilință, cu cenușă pe cap, să recunoască faptul că, despărțindu-se de Biserica mamă, ele s-au lepădat de efectele sublimiei rugăciuni a Mîntuitorului: *Părinte Sfinte, păzește-i în numele Tău, în care Mi i-ai dat, ca să fie una precum sîntem și Noi.*¹⁷ Cît privește papalitatea, fie ea așa cum se spune, o instituție lumească — de parcă lucrurile de acest fel ar putea fi făcute de mîna omului — ce importanță are? Sigur e faptul că, la vremea ei, ea a apărut în esență din adevăratul spirit al creștinismului, iar în zilele noastre, prin același semn vizibil al unității, ea mai este încă și semnul reunificării. În virtutea acestui fapt, de ce nu i-am acorda înțîietatea asupra tuturor societăților creștine? De altfel, cine ar fi cel care să nu-i admire destinul ieșit din comun? Cine n-ar fi uimit văzînd-o stînd drept în picioare, mai neclintită decît oricînd, în ciuda tuturor vicisitudinilor, tuturor dezastrelor suferite, în ciuda propriilor ei greșeli și culpe, în ciuda tuturor atacurilor înfruntate și a triumfului nemaiîntîlnit al necredinței? Despuiată de strălucirea ei omenească, ea este cu atît mai puternică; iar indiferența manifestată la adresa ei nu face decît să-i sporească forța și să-i asigure cu atît mai bine durabilitatea. Odinioară ceea ce o făcea să supraviețuiască era venerația nutrită pentru ea de lumea creștină și un soi de instinct al națiunilor care le făcea să vadă în ea temeiul mîntuirii lor, și temporale și veșnice; acum, același lucru îl determină condiția ei umilă printre mai marii lumii acesteia; dar ea își îndeplinește în continuare, la fel de bine, menirea;

---

¹⁷ Ioan, 17, 11.

ea centralizează și astăzi gândurile creștinești, le mai atrage și astăzi, chiar în ciuda voinței lor, unele către altele, ea reamintește oamenilor care au renegat unitatea principiului suprem al credinței lor; și, tot datorită trăsăturilor vocației ei celeste, de care este în întregime pătrunsă, ea planează maiestuos peste lumea intereselor pămîntești. Oricît de puțin ar părea că nu preocupă la ora actuală faptul că, prin absurd, ea ar putea dispărea dintr-o dată de pe fața pămîntului, ați putea constata deruta ce-ar cuprinde toate comunitățile religioase în momentul în care n-ar mai avea în fața ochilor acest monument viu al istoriei marii comunități. Regăsirea acestei unități vizibile ar fi dorită la tot pasul de către toți cei care fac actualmente atît de puțin caz de ea; și nicăieri ea nu ar fi găsită; și nu încapă nici cea mai mică îndoială că prețioasa conștiință a propriului viitor de care rațiunea creștină este acum îmbibată, care asigură acea viață superioară ce o distinge de rațiunea comună, s-ar destrăma în asemenea condiții în mod inevitabil, la fel ca acele speranțe întemeiate pe amintirea unei existențe active, care se pierd în clipa în care descoperi că respectiva activitate se dovedește vană și că, prin urmare, și amintirea trecutului ne scapă, fiindu-ne inutilă.

Vă salut, Doamnă. Vă făgăduiesc că, de rîndul acesta, scrisoarea următoare nu se va lăsa multă vreme așteptată.¹⁸

---

¹⁸ Ultimul pasaj, de la „Vă salut, Doamnă...“, este tăiat în manuscris.

SCRISOAREA A ȘAPTEA

Doamnă,

Cu cît veți reflecta mai mult asupra celor spuse de mine mai deunăzi, cu atît veți descoperi că toate au mai fost de nenumărate ori spuse de către persoane de cele mai diferite opinii și din toate partidele, și că noi nu facem decît să le acordăm o importanță de care pînă acum ele nu s-au mai bucurat. În același timp, n-am nici o îndoială că, dacă din întîmplare ar vedea lumina zilei, ele n-ar întîrzia să fie acuzate de paradox. Imediat ce sprijini cu un anumit grad de convingere chiar și cele mai comune idei, constați că ele încep să fie considerate ca niște noutăți bizare. Eu sînt de părere că vremea paradoxurilor și a sistemelor lipsite de o bază reală e definitiv depășită, așa că nu se poate reveni la vechile rătăcirii ale spiritului uman fără să te cufunzi în stupiditate. Dacă rațiunea omenească nu mai e în zilele noastre, cu certitudine, nici atît de cuprinzătoare, nici atît de elevată, nici atît de fecundă ca pe timpul marilor secole de inspirație și de descoperiri, ea este în schimb infinit mai strictă, mai sobră, mai riguroasă, mai metodică, în sfîrșit, mai echitabilă decît a fost vreodată; și aș mai adăuga, cu sentimentul unei veritabile fericiri, că de cîtva timp ea mai este în plus și mai impersonală decît oricînd, ceea ce constituie garanția cea mai sigură împotriva aroganței unor opinii particulare.¹

Dacă, meditănd asupra amintirilor omenești, am ajuns la anumite puncte de vedere pe care le susținem și care vin în contradicție cu prejudecata, acest lucru se datorează convin-

---

¹ Acest pasaj introductiv este tăiat în manuscris.

gerii la care am ajuns, că a sosit momentul să ni le susținem deschis în acest domeniu, la fel cu ce s-a petrecut în secolul trecut în raport cu științele naturale. M-am gândit că e momentul să concepem istoria în întreaga ei idealitate rațională, așa cum au fost respectivele științe concepute în întreaga lor realitate empirică. Subiectul istoriei și mijloacele sale de cunoaștere fiind în permanență aceleași, e limpede că cercul experienței istorice trebuie într-o bună zi să se închidă. Aplicațiile nu se vor termina nicicând, dar regula, odată aflată, nu va mai fi nimic de adăugat. În fizică fiecare nouă descoperire deschide spiritului perspective noi și îi descoperă un nou câmp de observație: ca să nu mergem prea departe, singur microscopul, n-a dus el oare la cunoașterea unei lumi întregi neștiute de naturaliștii din Antichitate? În studierea naturii progresul este, prin urmare, necesarmente infinit; în istorie, în schimb, obiectul studiului este mereu omul și mereu același instrument e cel care ne ajută în acest studiu. Așadar, dacă istoria ascunde niște mari învățăminte, va trebui într-o bună zi să ajungem la ceva bine determinat, ceva care va încheia o dată pentru totdeauna orice experiență, cu alte cuvinte la ceva cu desăvârșire rațional. Acest minunat gând al lui Pascal pe care vi l-am mai citat, cred, și potrivit căruia *întreg șirul oamenilor nu este decît un singur om care subzistă permanent*², trebuie să nu mai fie, într-o zi, enunțul figurat al unui principiu abstract, ci să devină un fapt real al spiritului uman care, din acel moment, va fi, ca să spunem așa, constrîns să nu mai opereze decît zdruncinînd de fiecare dată lanțul de idei omenești care străbate toate veacurile.

Dar se pune întrebarea: va fi oare omul vreodată în stare să-și dobîndească, în locul conștiinței sale actuale total personale, total solitare, acea conștiință cu totul și cu totul generală, care să-l facă în felul acesta să se simtă constant o parte a marelui întreg moral? Fără îndoială că da. Să ne gândim la faptul că, în afara sentimentului propriei noastre

---

² Vezi Scrisoarea a cincea, p. 94 .

individualități, noi purtăm în inimă și sentimentul relației noastre cu patria, cu familia, cu acea comunitate de convin-geri din a cărei obște facem parte; că anume acest sentiment este deseori chiar mai ascuțit decît celălalt; să ne gîndim că germenul unei conștiințe superioare sălășluiește cu adevărat în noi, că el constituie însăși esența naturii noastre; și că *eu* actual nu ne e nouă impus de vreo lege imuabilă, ci că noi înșine l-am sădit în sufletul nostru: atunci va fi limpede că întregul destin al omului constă anume în această muncă de anihilare a ființei sale personale căreia să-i substituie o ființă cu desăvîrșire socială sau impersonală. Ați văzut că acesta este unicul fundament al filozofiei morale*; vedeți acum că ea este în același timp acela al sensului istoriei. Din această perspectivă, toate iluziile care valorează sau denaturează dife-ritele epoci din viața generală a speciei umane nu pot fi apre-ciate cu răceala interesului științific, ci trebuie cercetate cu sentimentul profund al adevărului moral. Cum să te identifi-ci cu ceva ce nu a avut niciodată loc? Cum să stabilești legătura cu neantul? Numai în adevăr se produc forțele de atracție ale uneia și ale celeilalte naturi. Trebuie să ne obișnuim ca, atunci cînd studiem istoria, să nu ne tîrguim nici cu reveriile imaginației, nici cu deprinderile memoriei, ci să fim la fel de înflăcărați în căutarea pozitivului și a certitudinii, precum am fost întotdeauna cînd am încercat să descoperim pitorescul și amuzantul. Nu mai e vorba acum de a ne încărca memoria cu fapte: ele sînt oricum prea multe în memorie. Este o mare eroare să-ți închipui că masa faptelor asigură necesarmente certitudinea în istorie. Lipsa de fapte nu este nici pe departe aceea care să facă istoria ipotetică și nici necunoașterea fap-telor nu este aceea care să ducă la necunoașterea istoriei, ci carențele de reflexie și viciul de raționament. Dacă în acest domeniu al științei nu s-ar urmări certitudinea și nici cunoașterea pozitivă decît pe temeiul faptelor, acestea s-ar dovedi totdeauna insuficient de multe. Deseori o singură

---

* Vezi Scrisoarea a doua.

trăsătură, dacă a bine surprinsă, aduce mai multă lumină și demonstrează mai convingător decât o întreagă cronică. Iată, prin urmare, regula noastră: să medităm asupra faptelor pe care le cunoaștem și să ne străduim să avem în minte mai multe imagini vii decât materii moarte. Las' pe alții să se obosească rascolind în praful vechi al popoarelor, noi avem altceva de făcut. Noi concepem materialul istoric ca fiind cu desăvârșire complet; dar avem prea puțină încredere în logica istoriei. Și dacă, asemenea celorlalți, nu vom descoperi în suvoiul vremurilor nimic altceva decât rațiune a oamenilor, decât voințe absolut libere, vom putea mult și bine îndesa fapte în mintea noastră, făcându-le să decurgă miraculos unele din celelalte, căci istoria tot nu ne-ar oferi nimic din ceea ce căutăm noi; în această manieră nu vom ajunge niciodată să vedem altceva decât același joc uman pe care l-a văzut dintotdeauna toată lumea.* Aceasta ar fi aceeași istorie dinamică și psihologică despre care vă vorbeam puțin mai înainte și care vrea să explice totul prin acțiunea individuală și printr-o imăginară înlănțuire a cauzelor și efectelor, prin bunul plac al oamenilor și consecințelor presupus inevitabile ale acestui bun plac, abandonînd astfel inteligența umană propriei ei legi și neînțelegînd că tocmai datorită superiorității nemărginite a acestei părți din întreaga natură, comparativ cu cealaltă, acțiunea unei legi supreme trebuie să se manifeste în mod necesar cu și mai mare evidență aici decât în rest.**

---

* Nu le putem reproșa nici lui Herodot, nici lui Titus Livius, nici lui Grégoire de Tours că n-au făcut Providența să intervină în afacerile oamenilor; trebuie oare să mai spunem încă o dată că nu la ideea acestei intervenții superstițioase și cotidiene a lui Dumnezeu am dori noi să vedem revenind spiritul uman?

** În acea Romă despre care se vorbește atît, pe care toată lumea se duce să o vadă și care este atît de puțin înțeleasă, există un monument unic despre care se poate spune că e un fapt antic care încă mai dăinuiește, un eveniment dintr-o altă eră care s-a oprit în mijlocul timpului: este Coliseul. După părerea mea, în istorie nu mai există ceva care să sugereze atîtea idei profunde, precum contemplarea acestor ruine, care să scoată mai bine în evidență caracteristicile celor două ere ale umanității și care să demonstreze mai bine acea mare axiomă a istoriei, anume că în societate

Iată, să vă dau unul dintre exemplele cele mai semnificative, cred eu, ale caracterului fals al unor concepții asupra istoriei, așa cum e ea făcută în zilele noastre. După cum știți, grecii sînt cei care au făcut din artă o vastă idee a spiritului uman. Să vedem, așadar, în ce constă această minunată creație a geniului elen.⁵ Latura materială din om a fost idealizată, hipertrofiată, divinizată; ordinea firească și legitimă a lucrurilor a fost intervertită; ceea ce trebuia să rămînă pentru totdeauna în spațiile inferioare ale lumii intelectuale a fost ridicat în cele mai înalte sfere ale gândirii; acțiunea simțurilor asupra spiritului a fost pînă la nesfîrșit augmentată; marea linie

---

n-a existat vreodată nici un progres autentic, nici o veritabilă permanență înaintea epocii creștinismului. Această arenă în care poporul roman venea în masă pentru a se adăpa cu sînge, în care se concentra atît de bine întreaga lume păgînă în jocul ei înspăimîntător, în care viața vremurilor respective își desfășura plăcerile cele mai vii, fastul cel mai răsunător, nu se află oare aici, în picioare în fața noastră, pentru a ne spune unde a ajuns lumea atunci cînd tot ceea ce reprezintă forță în natura umană fusese deja furnizat construcției edificiului social și totodată într-un moment în care prăbușirea acestuia amenința din toate părțile și o nouă eră a barbariei era pe punctul de a începe? Și tot în acest loc a curs pentru prima oară și sîngele care trebuia să ude temeliiile noului edificiu. Așadar, nu valorează oare singur acest monument cît o carte întreagă? Dar, lucru ciudat, niciodată monumentul respectiv nu a stimulat o gîndire istorică conținînd ideile acestor mari adevăruri! Printre mulțimile de călători ce inundă Roma, s-a găsit totuși unul care, aflat pe o renumită colină din vecinătate, de unde putea în voie să-l contemple în cadrul său uimitor, a crezut — spune el — că vede înaintea ochilor cum se deapănă secolele, dezvăluindu-i enigma mișcării lor.³ Ei bine, omul acesta n-a văzut acolo decît triumfători și capucini! Ca și cum în afara triumfurilor și a procesiunilor, nu s-ar mai fi întîmplat acolo nimic altceva. Măruntă și meschină idee căreia i se datorează producția mincinoasă cunoscută de către toată lumea: o veritabilă prostituare a uneia dintre cele mai importante genii istorice care au existat vreodată!

³ Vezi Edward Gibbon, (*History of Decline and Fall of the Roman Empire*, 1776–1788). Ideea acestei cărți i-a venit autorului, după propria sa mărturisire, în timp ce de pe ruinele Capitoliului asculta cîntecele călugărilor catolici.

⁴ Întreaga această notă, ca și finalul frazei din textul de bază (de la „și neînțelegînd că tocmai datorită superiorității...”) fac parte dintr-o primă redactare și sînt șterse din manuscris.

⁵ Ceaadaev se referă din nou la Homer.

demarcatoare, care desparte în domeniul sentimentului divinul de omenesc, a fost ruptă. De aici, amestecul haotic al tuturor elementelor morale. Inteligența s-a lansat cu pasiune în domeniile cele mai puțin demne de a o preocupa; a început să se răspîndească o nemaiîntîlnită atracție pentru cele mai vicioase elemente din natura omului; în locul poeziei primare a adevărului, a pătruns în imaginație poezia minciunii; acea facultate atotputernică făcută pentru a ne imagina inimaginabilul și pentru a vedea invizibilul n-a mai fost din acel moment folosită decît pentru a face perceptibilul și mai perceptibil, terestrul — și mai terestru; în felul acesta s-a ajuns la situația în care ființa noastră fizică a crescut tot pe atît cît s-a diminuat ființa noastră morală. Și, dacă înțelepți ca Pitagora sau Platon au luptat împotriva acestei funeste tendințe a timpului lor, eforturile lor nu au slujit la nimic întrucît ei înșiși erau mai mult sau mai puțin captivii acestui spirit; doctrinele lor au dobîndit o influență reală numai după ce creștinismul a reînnoit spiritul uman. Iată ceea ce a realizat arta grecilor. Ea este o apoteoză a materiei: acest lucru nu are cum fi negat. Privim monumentele rămase de la ei, fără să le înțelegem semnificația; inspirația admirabilă a unui geniu⁶, care din fericire nu mai există, ne îmbată privirile, fără ca nici măcar să bănuim cîtă impuritate ni se naște în inimă, cîtă minciună — în minte; avem de a face cu un cult, cu o beție, cu o fascinație, în care sentimentul moral se pierde în întregime. Și totuși, nu trebuie decît să ne dăm seama cu sînge rece asupra sentimentului ce ne covîrșește în mijlocul acestei admirații neroade, pentru a ne da seama că el, acest sentiment, este produs de partea cea mai josnică a ființei noastre, că de fapt, ca să spunem așa, trupurile ne sînt cele care percep acele trupuri de marmoră și de bronz. Și observați, vă rog, că toată frumusețea, toată perfecțiunea acestor sculpturi nu provine decît din totala stupiditate ce le pecetluiește; dacă cel mai slab semn al rațiunii ar îndrăzni să se manifeste la ele, idealul care ne farmecă ar dis-

---

⁶ Ceaadaev are în vedere sculpturile lui Fidias.

pare instantaneu. În acest fel, noi nu contemplăm în ele nici măcar întruparea ființei înzestrate cu rațiune, ci contemplăm înfățișarea a mai știu eu cărei făpturi imagine, un soi de monstru produs de revărsarea cea mai dezordonată a spiritului uman, imaginea căruia, departe a ne umple de plăcere, ar trebui mai degrabă să ne respingă. Iată cum prejudecata, deprinderile din școală, rutina spiritului denaturează, prin farmecul produs de înșelătoare iluzii care constituie ideea actuală a istoriei, preocupările cele mai grave ale filozofiei timpurilor.

Mă veți întreba, poate, dacă mie însumi mi-a fost totdeauna străină seducția artei. Nu, Doamnă, dimpotrivă; înainte chiar de a o fi cunoscut, nu știu ce instinct m-a făcut să o presimt ca pe o dulce încântare menită să-mi umple viața. Atunci când unul dintre marile evenimente ale secolului m-a adus în capitala în care cuceririle adunaseră în acel moment toate aceste minuni⁷, am făcut și eu ca toți ceilalți, tămîind, poate chiar cu și mai multă osîrdie decît ei, altarele idolilor. Pe urmă, când le-am revăzut pentru a doua oară, luminate de soarele lor de baștină, m-au bucurat și desfătăt din nou.⁸ Trebuie însă să spun totodată că în străfundurile acestei bucurii s-a ascuns tot timpul ceva amar, asemănător unei remușcări: de aceea, când a apărut gîndul adevărului, nu m-am împotrivit nici uneia dintre consecințele derivate din el și le-am acceptat hotărît pe toate fără amîinare.⁹

Să revenim acum la acele mari personalități ale istoriei pe care ea nu le-a recunoscut sau le-a șters din amintirea oamenilor. Să începem cu Moise, cea mai măreață și impunătoare dintre toate figurile istorice.

Slavă Domnului, nu mai trăim în vremurile în care marele legiuitor al evreilor nu era chiar și pentru cei ce se

---

⁷ Ceaadaev a intrat o dată cu armatele rusești în Paris, pe data de 1 aprilie 1814.

⁸ Aluzie la voiajul pe care l-a făcut Ceaadaev în Italia în 1825.

⁹ Ceaadaev se referă la întîlnirea sa de la Florența cu misionarul metodist englez Charles Cook de pe data de 31 ianuarie 1825. Această dată e considerată de el ca momentul convertirii sale religioase.

apucau să reflecteze în mod serios, decît una dintre ființele unei lumi a ficțiunii, asemenea tuturor reprezentărilor supra-naturale — eroi, semizei, profeți —, pe care le regăsim în primele pagini ale tuturor istoriilor popoarelor antice, un personaj poetic, în care gîndirea istoriei nu urmărește decît să descopere învățămintele pe care el le conține ca tip, simbol sau expresie a epocii în care îl situează datinile oamenilor. Astăzi nu se mai îndoiește nimeni, cred, de realitatea istorică a lui Moise. Totuși, e sigur că atmosfera de sacralitate care îl învăluie nu-i este deloc favorabilă și că el nu e așezat în istorie la locul ce i se cuvine. Influența pe care acest mare om a exercitat-o asupra speciei umane e departe de a fi înțeleasă și apreciată așa cum s-ar cuveni. Datorită luminii misterioase care-l înconjoară, figura lui a rămas nebuloasă. Nefiind suficient studiat, chipul lui Moise nu ne oferă lecția care decurge din contemplarea marilor oameni ai istoriei. Nici omul public, nici omul privat, nici cel care gîndește, nici cel care acționează nu descoperă în istoria vieții lui toate învățămintele pe care le-ar putea afla acolo. Este efectul deprinderilor introduse în spirit de către religie: imprimînd personajelor din *Biblie* un aer supraomenesc, ea le face să apară cu totul altele decît sînt ele de fapt.*

În persoana lui Moise descoperim un soi de amestec singular de măreție și simplitate, de forță și de bonomie, de asprime și de blîndețe, care ne oferă un nesfîrșit prilej de meditații. Nu mai există, cred, în istorie nici un alt caracter care să dezvăluie îmbinarea unor trăsături și forțe atît de contradictorii. Și cînd mă gîndesc la această ființă prodigioasă și la

---

* Observați că în fond personajele biblice ar trebui să ne fie cel mai bine cunoscute, întrucît trăsăturile lor sînt cel mai bine redată. Acesta este unul din marile resorturi ale Scripturii. Cum trebuia să te poți identifica într-afît cu oamenii care să exercite o influență directă asupra sentimentului nostru celui mai intim, pentru ca sufletele să fie astfel pregătite în vederea supunerii față de o influență, încă și mai necesară, în persoana lui Hristos, ea a descoperit secretul de a le contura afît de bine trăsăturile, încît imaginea lor ni se imprimă în spirit, producînd asupra noastră impresia unor oameni cu desăvîrșire familiari nouă.

influența pe care a exercitat-o asupra oamenilor, nu știu ce trebuie să admir în mai mare măsură: fenomenul istoric a cărui cauză a fost el, sau fenomenul moral pe care-l descopăr în persoana lui! Pe de o parte această grandioasă concepție a unui popor ales, cu alte cuvinte a unui popor investit cu misiunea supremă de a păstra pe pământ ideea unui singur Dumnezeu, și priveliștea mijloacelor încă nemaiîntâlnite pe care le-a folosit pentru a modela acest popor astfel, încât această idee să se păstreze în sânul său nu doar intactă, ci în așa fel încât într-o bună zi ea să se poată manifesta atotputernic, irezistibil, ca o forță a naturii, în prezența căreia vor trebui să dispară toate forțele umane, în fața căreia va trebui să se încline întreaga lume inteligentă. Pe de altă parte, omul simplu pînă la slăbiciune, omul care nu știe să-și arate mînia decît prin propria neputință, care nu știe să poruncească decît istovindu-se pentru a convinge, care se lasă învățat de către primul venit, Geniu straniu, în același timp cel mai puternic și cel mai docil dintre oameni! El făurește timpurile ce vor să vie și se supune cu umilință tuturor lucrurilor ce i se înfățișează sub aparența adevărului; el le vorbește oamenilor din mijlocul unor amenințătoare fenomene ale naturii, vocea lui răsună prin veacuri, el lovește popoarele precum destinul, și se înduplecă în fața primului argument întemeiat care i se aduce! Nu avem oare aici de a face cu o uluitoare măreție, cu o lecție fără precedent?

S-a încercat diminuarea acestei măreții, afirmîndu-se că el nu s-a gîndit inițial decît la eliberarea poporului său de sub un jug insuportabil, făcîndu-i-se totuși onoarea de a i se recunoaște eroismul manifestat cu acest prilej. S-a mințit afirmîndu-se că s-ar recunoaște în el doar un mare legislator și eu chiar cred că se descoperă și în zilele noastre în legile date de el un liberalism demn de admirație. S-a mai spus și că Dumnezeuul său nu era decît un dumnezeu național și că întreaga sa teosofie și-a însușit-o de la egipteni. Era, fără îndoială, un patriot: cum ar fi putut să nu fie astfel un suflet mare, indiferent de misiunea ce-i revenea pe pământ? Aici este, de altfel, o lege generală: pentru a acționa asupra oamenilor, trebuie să acționezi în

cadrul cercului domestic în care te afli, asupra familiei sociale în care te-ai născut; pentru a-i vorbi deslușit genului uman, trebuie să te adresezi propriei națiuni, altminteri nu vei fi auzit, nu vei realiza nimic. Cu cît este mai practică și mai nemijlocită acțiunea morală a omului asupra semenilor săi, cu atît mai sigură și mai puternică este ea; cu cît este mai personală ținta cuvîntului, cu atît este cuvîntul mai puternic. Nimic nu pune mai bine în evidență principiul suprem de care era mînat acest mare om, decît perfecta eficacitate și îndreptățire a mijloacelor de care s-a folosit pentru a-și realiza opera propusă. Este, desigur, posibil să fi descoperit la națiunea sa, sau la alte pooare, ideea unui Dumnezeu național și să fi folosit acest dat, ca și multe altele pe care le-ar fi putut afla la predecesorii săi firești, pentru a introduce în gîndirea umană sublimul său monoteism. De aici nu decurge însă că Iehova n-ar fi fost pentru el așa cum este pentru creștini Dumnezeuul întregului pămînt. Cu cît a încercat el mai mult să izoleze și să închidă această mare dogmă în cadrul națiunii sale, cu cît a folosit mai multe mijloace ieșite din comun pentru a atinge acest scop, cu atît mai multe descoperim, ca străbătînd această rațiune superioară, gîndul întru totul universal de a păstra pentru lumea întreagă, pentru toate generațiile ce aveau să vină, noțiunea Dumnezeului unic. De ce alt mijloc mai sigur dispunea el pentru a înălța adevăratului Dumnezeu un altar inviolabil, în mijlocul unui politeism ce invadea pe atunci întregul pămînt, decît de acela de a inspira poporului păzitor al acestui sfînt monument inimiția de sînge pentru orice popor idolatru, decît acela de a lega întreagă ființă socială a acestui popor, toate destinele, toate speranțele sale anume de acest singur principiu? Citiți Deuteronomul din această perspectivă și veți fi uluită de lumina ce se va răsfrînge din rîndurile sale nu numai asupra sistemului mozaic, ci asupra întregii filozofii revelate. Fiecare cuvînt din această carte fără pereche pune în evidență ideea supraomenească ce stăpînea spiritul autorului ei. De aici decurg și înspăimîntătoarele prigoane poruncite de Moise, contrastînd atît de straniu cu blîndețea lui firească, și

care au revoltat atîta o filozofie în mai mare măsură neghioabă decît nelegiuită. Ea, această filozofie, nu concepea ca omul care fusese un instrument atît de prodigios în mîna Providenței, confidentul tuturor secretelor Ei, nu putuse acționa decît întocmai ca și Ea, ca și natura; că vremurile și generațiile nu puteau avea pentru el nici un fel de valoare; că misiunea lui nu fusese aceea de a oferi un model de dreptate și perfecțiune umană, ci aceea de a sădi în spiritul uman o idee uriașă pe care spiritul uman nu putuse să o producă prin propriile sale puteri. Se poate oare crede că atunci cînd își înăbușea țipătul inimii sale afectuoase, cînd porunceă masacrul altor națiuni, cînd lovea cu paloșul justiției divine alte populații, el nu se gîndea la nimic altceva decît să colonizeze populația obtuză și nesupusă pe care o conducea? Într-adevăr, excelentă psihologie! Pentru a nu se înălța pînă la cauza veritabilă a fenomenului luat în discuție, ce se apucă ea să facă? Se descotorosește de dificultate, îmbinînd în același suflet trăsăturile cele mai contradictorii, trăsături pe care nici o experiență n-a îndreptățit-o să le vadă reunite într-un singur individ! Și ce importă, la urma urmelor, faptul că Moise s-a inspirat din unele învățături ale înțelepciunii egiptene? Ce importă faptul că nu s-a gîndit la început decît să-și scape poporul din jugul sclaviei? Ar fi oare pentru acest motiv mai puțin adevărat că, sădind în poporul său un gînd, pe care fie l-a cules de undeva, fie l-a scos din străfundul sufletului său, și că înconjurîndu-l cu tot ceea ce din natura umană îl putea apăra și perpetua —, el a dăruit tocmai în felul acesta oamenilor pe adevăratul Dumnezeu, că, prin urmare, întreaga dezvoltare spirituală a speciei umane care derivă din acest principiu i se datorează, incontestabil, lui anume?

David este unul dintre personajele istorice ale cărui trăsături ne-au fost cel mai bine transmise. Nimic mai viu, mai dramatic, mai adevărat decît povestea lui, nimic mai bine caracterizat decît fizionomia sa. Povestirea vieții sale, cîntările lui sublime, în care prezentul se pierde atît de minunat în viitor, ne schițează atît de bine interiorul sufletului său, încît nimic din ființa sa nu ne mai rămîne ascuns. Și totuși, în ciuda acestui

fapt, el produce numai asupra spiritelor profund religioase impresia pe care o lasă eroii Greciei și ai Romei. Aceasta pentru că, s-o mai spunem încă o dată, toți acești mari oameni ai *Bibliei* țin de o lume aparte: nimbul care le strălucește pe frunte îi împinge, din păcate, pe toți într-o regiune în care spiritului nu-i place să se transpună, regiunea unor forțe nedorite care pretind inflexibil supunere, în care te afli permanent în fața legii implacabile, în care nu-ți mai rămîne de făcut nimic altceva decît să te prosternezi și să adori. Și atunci, cum să înțelegi mișcarea evurilor dacă nu o cercetezi chiar acolo unde principiul care i-a dat naștere e cel mai bine pus în evidență?

Punîndu-i față în față pe Socrate și Marc Aureliu cu acești doi giganți ai Scripturii, am vrut să vă determin să apreciați, prin prisma contrastului acestor măreții atît de diferite, cele două lumi din care ele se trag. Citiți mai întîi la Xenofon povestirile sale despre Socrate, dacă puteți fără prejudecățile legate de amintirea despre el; gîndiți-vă la felul în care moartea i-a sporit renumele; gîndiți-vă la faimosul său daimon; gîndiți-vă la îngăduința ce o nutrea față de viciu și pe care, trebuie s-o mărturisim, o împingea uneori pînă la un punct cît se poate de bizar*; gîndiți-vă la nenumăratele acuze pe care i le-au adus contemporanii; gîndiți-vă la cuvîntul pronunțat de el chiar în momentul dinaintea morții, care a lăsat posterității ca moștenire întreaga nesiguranță a gîndirii sale; mai gîndiți-vă, în sfîrșit, la toate opiniile divergente, absurde, contradictorii, izvorîte din școala sa. În ceea ce-l privește pe Marc Aureliu — nici în cazul lui nu e loc pentru prejudecăți; meditați temeinic la cartea lui; amintiți-vă de masacrul de la Lyon, amintiți-vă de omul înspăimîntător căruia i-a dat universul pe mînă¹⁰, de timpurile în care a trăit el, de înalta sferă

---

* Dacă nu unei femei i-aș scrie, l-aș invita pe lector să citească *Banchetul* lui Platon pentru a-și face o idee despre aceasta.

¹⁰ În timpul domniei lui Marc Aureliu, la Lyon s-au întesit în mod deosebit persecuțiile împotriva creștinilor. Fiul lui Marc Aureliu, Commodus (imperator roman între anii 180 și 192), s-a evidențiat în acest sens printr-o cruzime ieșită din comun.

a societății în care se situa, de posibilitățile măreției pe care i le oferea poziția sa socială. Comparați, vă rog, după aceea, rezultatele filozofiei lui sociale cu cele ale religiei lui Moise, comparați persoana împăratului roman cu aceea a omului care din păstor a ajuns rege, poet, înțelept, întruchipînd vasta și încărcata de taină concepție a profetului legiuitor, devenind centrul acestei lumi a minunilor în care urmau să se împlinească destinele genului uman; care a determinat pentru totdeauna în poporul său acea tendință religioasă deosebită și profundă, menită să absoarbă întreaga existență a poporului, și a făurit astfel singura orînduială a lucrurilor capabilă să genereze aici jos, pe pămînt, adevărul. Nu am nici o îndoială că atunci veți fi de acord cu mine că, dacă gîndirea poetică ne-a înfățișat oameni ca Moise și David ca pe niște ființe supraomenești, aureolîndu-i cu o strălucire fără egal, bunul simț, cu răceala lui, a fost la rîndul său constrîns să vadă în ei ceva mai mult decît niște oameni mari sau chiar extraordinari; va fi pentru dumneavoastră o evidență, cred, că acești oameni au fost în dezvoltarea lumii morale manifestări nemijlocite ale Legii Supreme ce guvernează această lume, că apariția lor corespunde marilor epoci de ordin fizic, care, din timp în timp, refac sau reînnoiesc natura*.

Urmează în continuare Epicur. Vă dați seama că nu acord o importanță deosebită renumelui acestui personaj. Trebuie totuși să știți din capul locului că materialismul său nu se deosebea cîtuși de puțin de ideile altor filozofi antici; numai că, avînd o judecată mai francă, mai consecventă decît majoritatea acelorora, Epicur nu se încurca așa ca ei în contradicții fără de sfîrșit. Deismul păgîn îi apărea ca o absurditate, ceea ce și era de fapt, iar spiritualismul — o înșelăciune. Fizica lui, care

---

* De altfel nimic nu e mai simplu de înțeles decît marea faimă a lui Socrate, singurul om pe care lumea antică l-a văzut murind pentru o convingere. Acest unic exemplu de eroism al opiniei trebuia efectiv să zăpăcească în mod straniu respectivele popoare. N-ar fi însă o nebunie ca noi, care am văzut populații întregi dîndu-și viața pentru cauza adevărului, să comitem în raport cu Socrate aceeași greșeală ca și ele?

de altfel nu era deosebită de cea a lui Democrit — despre care Bacon spunea undeva că a fost singurul fizician rezonabil dintre cei antici —, nu era inferioară celei elaborate de către alți naturaliști contemporani cu el. Cît privește atomii săi, dacă îi separăm de metafizică, în zilele noastre cînd filozofia moleculară a devenit atît de pozitivă, nu mai sînt nici ei așa de ridicoli precum se spunea. Dar, după cum știți, numele lui se leagă în primul rînd de morala preconizată de el, și ea anume este aceea care l-a stigmatizat. Or, această morală este judecată de noi numai în temeiul deșănțării manifestate de secta lui și a interpretărilor mai mult sau mai puțin arbitrar făcute după el; propriile sale scrieri, știți și dumneavoastră, nu le mai avem. Lui Cicero îi este, fără îndoială, permis să se înfioare la simpla denumire de voluptate¹¹: comparați însă, vă rog, această morală atît de incriminată, în felul în care ar trebui ea concepută, în primul rînd anume după ceea ce știm noi cu privire la însuși autorul ei și făcînd abstracție de rezultatele pe care ea le-a avut în lumea păgînă, pentru că aceste rezultate decurg mai degrabă din ordinea generală a spiritului uman din vremurile acelea decît din doctrina propriu-zisă; comparați-o, așadar, cu celelalte sisteme morale ale antichității și veți descoperi că ea nu era nici atît de arogantă, nici atît de aspră și de impracticabilă precum cea a stoicilor, nici atît de vagă, vapoasă și neputincioasă, precum cea a platonicienilor; morala lui era una afectuoasă, binevoitoare, omenească și, într-un anumit sens, conținea ceva din principiul moralei creștine. Imposibil să nu recunoști în această filozofie un element esențial care lipsea cu desăvîrșire din gîndirea practică a antichității, anume elementul unirii, al legăturii, al bunăvoinței între oameni. În primul rînd, ea presupune un bun simț și o absență a orgoliului pe care nu le regăsim în nici una dintre filozofiile contemporane ei. În rest, ea consideră că binele suprem constă în pacea sufletească și în acea dulce bucurie care încercau să reproducă pe pămîntul acesta fericirea celestă

¹¹ Aluzie posibilă la opera lui Cicero *De legibus*, I, cap. XIX.

a zeilor. Epicur dăduse el însuși exemplul acestui fel de existență calmă, netulburată; el a trăit aproape necunoscut în sînul celor mai tandre afecțiuni și cufundat în studiu. Dacă morala sa s-ar fi putut consolida în sufletul popoarelor fără să se lase denaturată de principiul vicios care domina pe atunci lumea, nu încapă îndoială că ea ar fi răspîndit în inimi o blîndețe și o omenie pe care nici morala lăudăroasă a Porticului¹², nici speculația visătoare a Academicienilor¹³ n-ar fi fost în măsură să o răspîndească. Mai observați, vă rog, și faptul că Epicur este singurul dintre înțelepții Antichității ale cărui moravuri au fost fără de pată și singurul a cărui amintire se confundă la discipolii săi cu o dragoste, cu o venerație asemănătoare unui cult.* Înțelegeți acum de ce ne-am simțit obligați să încercăm cît de cît corectarea amintirii noastre privitoare la acest om.

Nu vom mai reveni la Aristotel. El constituie totuși unul dintre cele mai importante capitole ale istoriei moderne; dar este un subiect prea vast pentru a fi tratat în treacăt. Remarcați, vă rog, doar faptul că Aristotel este, într-un anumit sens, creația spiritului cel nou. Era firesc ca în tinerețea ei noua rațiune, chinuită de uriașa ei nevoie de cunoaștere, să se fi legat din toate puterile de acest mecanism al inteligenței, care, cu ajutorul manivelor, pîrghiilor, scripetilor, puneă cu o prodigioasă rapiditate în mișcare înțelegerea lucrurilor. La fel de simplu de înțeles este și faptul că arabii, primii care l-au dezgropat, l-au găsit întru totul pe placul lor. Acest popor improvizat nu avea nimic al său pe care să se sprijine: o înțelepciune gata făcută trebuia în mod firesc să-i convină. În sfîrșit, toate acestea au trecut: arabii, scolastici și învățătorul lor comun; toți și-au îndeplinit

---

¹² Portic — școala stoică ai cărei membri se adunau sub unul din porticurile Atenei.

¹³ Academia — denumire dată școlii filozofice a lui Platon, ai cărei membri se întâlneau pentru a discuta în aleile umbroase dintr-o mică localitate în apropierea Atenei, numită astfel după Academos, un erou mitic atenian.

* Pitagora nu face excepție. Era un personaj fabulos căruia i se atribuia orice cu putință.

misiunile ce le reveneau. Spiritul a dobândit un plus de consistență, un plus de cutezanță; mersul dezvoltării sale a devenit mai sigur de sine; el și-a făurit o ținută care să-i ușureze mișcările, care să-i accelereze activitățile. Toate, precum vedeți, s-au orînduit spre mai bine; răul s-a convertit în bine, grație forțelor și luminilor ascunse ale noii rațiuni. Astăzi trebuie să facem cale întoarsă, să ne reangajăm pe căile largi ale vremurilor în care inteligența n-avea alte unelte la dispoziția ei decît aripile de aur și azur ale naturii sale îngerești.

Să trecem la Mahomed. Dacă ne gîndim la binele care a decurs pentru umanitate din religia întemeiată de el, vom constata în primul rînd că, alături de alte cauze mai puternice, ea a contribuit la distrugerea politeismului, că a răspîndit pe o imensă suprafață a globului, pînă în regiuni ce păreau inaccesibile mișcării generale a inteligenței, ideea unui singur Dumnezeu și a unei credințe universale; că ea a pregătît în felul acesta nenumărate populații pentru destinul final al speciei umane: nu vom putea de aceea să nu recunoaștem că, în ciuda tributului pe care, fără doar și poate, acest om l-a plătit vremurilor sale, locurilor sale de baștină, el merită incomparabil mai multe omagii din partea oamenilor, decît acea gloată de înțelepți inutili, care n-au fost niciodată în stare să confere celor imaginate de ei nici trup, nici viață, nici să sădească măcar într-o singură inimă o convingere solidă, care n-au făcut decît să dezbine ființa umană, în loc să încerce să reunească elementele dispartate ale naturii ei. Islamismul este una dintre manifestările cele mai remarcabile ale unei legi generale; a-l judeca altfel înseamnă să tăgăduiești influența universală a creștinismului din care acesta a derivat. Calitatea cea mai importantă, esențială, a religiei noastre constă în aceea că ea poate îmbrăca formele cele mai diverse ale raționamentului religios, în aceea că știe să se îmbine chiar, atunci cînd trebuie, cu eroarea pentru a putea ajunge la rezultatul ei final.¹⁴ În

---

¹⁴ Primul editor al lui Ceaadaev, I. S. Gagarin, a însoțit acest pasaj cu următoarea observație: „In extremis mahomedanismul poate fi considerat o sectă creștină la fel, de pildă, cu arianismul; este însă imposibil să admiți că adevărul s-ar putea vreodată uni cu minciuna.” (Euvres choisies, p. 111)

cadrul marii dezvoltări istorice a religiei revelate, cea a lui Mahomed trebuie obligatoriu considerată ca fiind una dintre ramurile ei. Cel mai exclusivist dogmatism ar trebui să admită și el, fără să pună piedici, acest fapt important; și el ar face fără îndoială acest lucru dacă și-ar da, măcar pentru o dată, bine seama care sînt de fapt motivele ce ne determină să-i privim pe mahomedani ca pe niște dușmani firești ai religiei noastre, căci numai de aici ne vine respectiva prejudecată.* De altfel, știți și dumneavoastră că aproape nu există capitol în *Coran* în care să nu se vorbească despre Iisus Hristos. Or, am convenit asupra faptului că nu ne putem face o idee clară privitoare la marea lucrare a izbăvirii, că nu vom înțelege nimic din taina împărăției lui Hristos, atîta timp cît nu vom recunoaște acțiunea creștinismului pretutindeni unde chiar numai numele Mîntuitorului este pomenit, atîta timp cît nu-i vom înțelege înrîurirea, indiferent de felul în care ea se produce, ca exercitîndu-se asupra tuturor spiritelor ce se află în contact cu doctrinele Sale. În caz contrar, ar trebui să excludem din rîndul celor ce se bucură de pe urma izbăvirii mulțimi întregi care poartă numele de creștini: și atunci n-ar însemna oare acest lucru că reducem împărăția lui Iisus Hristos la mult prea puțin, făcînd din universalitatea creștinismului o derizorie ficțiune? Așadar, rezultat din fierberea religioasă adusă în Orient de către apariția religiei celei noi, mahomedanismul se află în primele rînduri ale acelor fenomene care, la prima vedere, par a nu descinde din creștinism, dar care descind cu siguranță din el. În felul acesta, dincolo de efectele negative pe care le-a avut în constituirea societății creștine, contopind interesele particulare ale popoarelor în interesul comun al mîntuirii, dincolo de materialul bogat pe care civilizația arabilor l-a furnizat civilizației noastre — fapte pe care trebuie să le privim ca pe niște căi indirecte de care s-a

---

* La origine, mahomedanii nu nutreau față de creștini nici un fel de antipatie; numai în urma lungilor războaie pe care le-au avut cu aceștia, au pătruns printre ei ura și disprețul față de creștini. Pentru creștini fusese firesc să-i privească inițial pe mahomedani ca pe niște idolatri, iar mai apoi ca pe dușmanii religiei lor, ceea ce aceștia au și devenit în cele din urmă.

slujit Providența pentru a duce pînă la capăt regenerarea genului uman —, în propria sa acțiune exercitată asupra spiritelor popoarelor pe care și le-a supus, trebuie să recunoaștem un efect direct și pozitiv al învățaturii din care el decurge, un efect care în cazul dat n-a făcut decît să se adapteze anumitor nevoi locale și contemporane pentru a dobîndi mijlocul de a răspîndi pe un ogor cît mai întins sămînța adevărului. Fericiți, fără îndoială, cei care îl slujesc pe Domnul în cunoștință de cauză și cu toată convingerea! Dar, să nu uităm acest lucru, în lume există un număr infinit de forțe care, ascultînd de glasul lui Hristos, n-au absolut nici o conștiință a puterii supreme ce îi pune în mișcare!

Nu ne mai rămîne să vorbim decît despre Homer. În zilele noastre problema influenței exercitate de Homer asupra spiritului omenesc este rezolvată. Astăzi se știe perfect ce reprezintă poezia homerică; se știe în ce fel anume a contribuit ea la determinarea caracterului grec care, la rîndul său, l-a determinat pe cel al întregii lumi antice; se știe că această poezie a înlocuit-o pe alta, mai elevată, mai pură, din care nu ne-au mai rămas decît fragmente; se mai știe de asemenea că ea a substituit o nouă ordine de idei unei alte ordini de idei; care nu se născuse pe solul Greciei, și că aceste idei primare respinse de către noua gîndire, refugiate fie în misterele din Samothrace, fie în umbra altor sanctuare ale adevărilor pierdute, n-au mai existat de atunci înapoi decît pentru un foarte mic număr de adepți sau de inițiați*. Ceea ce, cred eu, nu se știe în schimb de loc, este ce poate avea Homer în

---

* Dacă cineva vrea să-și facă o idee cu privire la influența morală a lui Homer asupra lumii, n-are decît să citească tratatul lui Plutarh și capitoul lui Maxim din Tyr care tratează despre el. Apoi, în cartea lui Heeren — capitolele în care se vorbește despre civilizația grecilor și, în special, în excelenta lucrare a lui Kreutzer despre religiile Antichității, tot ceea ce privește această problemă.¹⁵

¹⁵ Ceaadaev se referă la Arnold Hermann Heeren (1760–1842), în speță la lucrarea acestuia *Handbuch der Geschichte der Staaten des Alterthums*, și la cartea lui Friedrich Creuzer (1771–1858) — *Symbolik und Mythologie der alten Völker, besonders der Griechen*, ca și la *Ideen über die Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt*.

comun cu timpurile în care trăim noi, ce anume mai dăinuie încă de la el în conștiința universală. Și tocmai de acest aspect este interesată o autentică filozofie a istoriei, principalul ei studiu nefiind, după cum ați putut vedea, decît cercetarea consecințelor permanente și a efectelor eterne ale fenomenelor istorice. Pentru noi, prin urmare, Homer nu este nici acum decît un Typhon sau un Ahriman¹⁶ al lumii actuale, așa cum a fost el și pentru lumea pe care a creat-o. În accepția noastră — funest eroism al pasiunilor, infestat ideal de frumusețe, gust neînfrînat pentru cele pămîntești; toate acestea tot de la el ne vin.* Observați că nimic asemănător n-a mai existat în celelalte societăți civilizate din lume. Numai grecii sînt cei care au crezut că viciul și crima trebuie idealizate și divinizate; astfel, poezia răului nu și-a găsit locul decît printre ei și printre popoarele care le-au moștenit civilizația. Se poate vedea limpede ce orientare ar fi luat gîndirea națiunilor creștine în Evul Mediu, dacă ea s-ar fi lăsat în întregime în voia mîinii care o călăuzea. Prin urmare, poezia aceasta n-a putut să ne parvină de la strămoșii noștri septentrionali; spiritul oamenilor din Nord era cu totul altfel alcătuit și nu ținea la nimic mai puțin decît la legătura sa cu cele pămîntești; în loc de cele întîmplate, dacă s-ar fi îmbinat el singur cu creștinismul, s-ar fi pierdut mai degrabă în negurile indefinite ale imaginației sale visătoare. De altfel, noi nu mai avem nimic din sîngele care curgea în vinele lor, și nu popoarelor descrise de Cezar sau de Tacit ne vom adresa noi pentru

---

¹⁶ Typhon, în mitologia greacă — fiul Geei și al lui Tartar, monstru cu o sută de capete de dragon, trunchi omenesc și picioare în formă de șerpi încolăciți. Ahriman — căpetenie a forțelor răului în vechile religii iraniene (religia lui Zoroastru).

*Efectele poeziei homerice se confundă firesc cu efectele artei grecești, întrucît ea reprezintă în mod tipic această artă; cu alte cuvinte, ea este aceea care a făurit arta greacă, iar arta greacă i-a continuat efectul. În rest, cel mai puțin importă să știm dacă un om asemenea lui Homer a existat sau nu; critica istorică nu va fi niciodată în stare să anihileze amintirea lui Homer; prin urmare, ideea care se leagă de această amintire anume, și nu persoana poetului, trebuie să-l preocupe pe filozof.

a ne însuși o lecție de viață, ci popoarelor din lumea lui Homer; doar de foarte puțin timp o reîntoarcere spre propriul nostru trecut începe să ne readucă în sînul familiei și ne ajută să regăsim, încetul cu încetul, patrimoniul patern. De la popoarele din Nord noi nu am moștenit decît obiceiuri, datini; rațiunea e hrănită numai de cunoștințe; obiceiurile cele mai îndărătnice se pierd, datinele cele mai înrădăcinate se șterg, dacă nu sînt legate de cunoaștere. Or, toate ideile noastre, cu excepția ideilor noastre religioase, ne vin, fără îndoială, de la greci și de la romani. Astfel, după ce a deturnat în vechiul Occident mersul gîndirii care lega oamenii de zilele mari ale creației, poezia homerică face același lucru în Occidentul nou; transferîndu-ni-se o dată cu știința, filozofia, literatura anticilor, ea ne-a identificat într-atît cu ei, încît noi, așa cum ne prezentăm astăzi, ne aflăm în continuare suspendați între o lume a minciunii și lumea adevărului. În ciuda faptului că actualmente ne ocupăm extrem de puțin de Homer și că, în zilele noastre, cu siguranță nici citit nu mai e, zeii și eroii lui nu-și dispută în mai mică măsură terenul cu ideea creștină. Există, într-adevăr, în această poezie cu totul terestră, întru totul materială, deosebit de blîndă cu viciile naturii noastre, o uluitoare putere de seducție care slăbește fibra rațiunii, înlănțuind-o absurd de fantomele și ademenelile ei, legănînd-o și adormind-o cu atotputernicele ei iluzii. Dar vechile impresii păcătoase nu vor înceta să constituie elementul cel mai viu, elementul cel mai activ al rațiunii noastre, atîta timp cît un profund sentiment moral generat de o reprezentare clară asupra Antichității și de o totală îmbibare a spiritului cu adevărul creștin nu ne va fi umplut inimile de dezgust și dispreț față de aceste veacuri de înșelăciune și nebulie de care mai sîntem încă atît de stăpîniți, față de aceste veritabile saturnalii ale vieții genului uman; atîta timp cît un soi de remușcare bine gîdită nu ne va fi făcut să roșim pentru cultul smintit al acestor măreții respingătoare, al acestor virtuți atroce, al acestor frumuseți maculate, practicate de noi atîta timp. În ceea ce mă privește, cred că pentru a renaște total

potrivit rațiunii revelate ne mai lipsește încă o uriașă penitență, o anumită ispășire ieșită din comun, pe deplin receptată de întreaga lume creștină, și de către toți încercată, ceva în genul unei mari catastrofe fizice pe toată suprafața pământului: nu concep cum s-ar putea, fără un asemenea lucru, să ne curățăm de noroiul care ne mînjește în continuare memoria.* Iată în ce fel trebuie să conceapă filozofia istoriei homerismul. Judecați și dumneavoastră, după toate acestea, cu ce ochi trebuie ea să privească persoana lui Homer. Vedeți dacă, după toate acestea, conștiința n-ar trebui să-i dicteze a-i pune pe frunte stigmatul de neșters al dezonoarei?

Iată-ne, Doamnă, la capătul galeriei noastre. Nu v-am spus chiar tot ce aveam să vă spun, dar trebuie să închei. Dar, știți ceva? Noi, rușii, nu avem de fapt nimic de a face cu toate acestea, cu Homer, cu grecii, cu germanii. Toate ne sînt absolut străine. Ce să-i faci? Vrei nu vrei, trebuie însă să vorbești pe limba Europei. Civilizația noastră exotică ne-a înghesuit în Europa în așa fel încît deși nu-i împărtășim ideile, nu avem altă limbă la îndemînă decît limba ei: pe ea trebuie, așadar, s-o folosim. Dacă puțin numeroasele deprinderi spirituale pe care le avem, puținele datini, puținele amintiri, dacă în general nimic din trecutul nostru nu ne-a legat de nici un popor de pe pămînt, dacă nu aparținem, de fapt, nici unui sistem al universului moral, noi sîntem totuși legați de lumea Occidentului prin aspectele exterioare, de suprafață ale societății noastre. Această legătură a noastră cu adevărul — foarte slabă, care nu ne unește, așa cum își imaginează unii, în mod intim cu Europa și nici nu ne face să resimțim asupra ființei noastre, în toate privințele, marea mișcare ce se săvîrșește acolo — face totuși ca destinul nostru viitor să

---

* Noul domeniu pe care homerismul nu l-a întinat, deschis de puțină vreme meditației istorice, constituie un adevărat noroc al timpurilor noastre. Influența ideilor Indiei asupra dezvoltării filozofiei se face de pe acum cu mult folos simțită. Deie Domnul să ajungem cît mai curînd posibil pe această cale indirectă la punctul la care un drum mai scurt n-a putut încă să ne conducă!

depindă de cel al societății europene. Astfel, cu cît ne vom strădui mai mult să ne identificăm cu ea, cu atît ne va fi nouă mai bine. Pînă acum am trăit singuri; ceea ce am învățat de la alții a rămas în afara noastră, o simplă podoabă, fără să ne pătrundă în adîncul sufletului; astăzi, forțele societății *suverane* au sporit în asemenea măsură, acțiunea ei asupra restului speciei umane s-a extins într-atît, încît vom fi și noi în curînd luați cu trup și suflet de vîrtejul universal; lucrul acesta este neîndoielnic: noi nu vom mai putea, cu siguranță, rămîne multă vreme în pustiul nostru. Să facem, așadar, tot ceea ce ne stă în putință pentru a pregăti căile nepoților noștri. Neputîndu-le lăsa ceea ce noi înșine n-am avut: credințe, o rațiune făurită de vremuri, o personalitate viguros circumscrisă, opinii dezvoltate de-a lungul unei vieți intelectuale intense, animate, bogată în rezultate — să le lăsăm măcar cîteva idei pe care, chiar dacă nu le-am descoperit noi înșine, transmise fiindu-ne din generație în generație, vor conține totuși ceva din specificul tradiției și, chiar datorită acestui lucru, o anumită putere, o fertilitate mai mare decît aceea a propriilor noastre gînduri. În acest caz avem să binemerităm din partea posterității, nu vom fi trăit în zadar pe pămînt.

Vă salut, Doamnă. Nu va depinde decît de dumneavoastră ca eu să reiau această temă atunci cînd veți dori. Deocamdată, într-o discuție amicală în care interlocutorii se înțeleg bine, ce rost ar avea elaborarea și epuizarea fiecărei idei? Dacă cele spuse de mine au fost suficiente pentru a vă face să descoperiți cîteva noi învățăminte în studiul istoriei, un interes mai profund decît cel aflat de obicei — eu nu-mi mai doresc nimic în plus.

Moscova, 1829. 16 februarie

SCRISOAREA A OPTA

Da, Doamnă, a venit momentul să vorbim limba simplă a rațiunii. Nu mai este vorba de o credință oarbă, o credință a inimii; acum trebuie să ne adresăm nemijlocit gîndirii. Sentimentul în sine nu și-ar mai putea croi drum prin această mulțime de nevoi artificiale, de interese violente, de preocupări îngrijorate care ne invadează viața. În Franța, în Anglia, existența a devenit mult prea complicată, prea interesată, prea personală; în Germania ea este prea abstractă, prea excentrică pentru ca forțele inimii să-și mai poată produce efectul legitim. Pentru moment, restul lumii nu contează. Astăzi trebuie să ne străduim să reducem totul, dacă se poate, la o chestiune a probabilităților, a cărei soluție să fie la nivelul de înțelegere al tuturor inteligențelor, să se pună de acord cu toate stările de spirit, să nu lezeze nici unul dintre interesele actuale, putînd în felul acesta să atragă pînă și spiritele cele mai rebele.

Acest lucru nu înseamnă că cele ce țin de sentiment ar putea fi pentru totdeauna excluse din lumea intelectului. Doamne ferește! Va veni din nou și rîndul lor. Atunci ele vor reapărea mai puternice, mai largi, mai pure decît oricînd. Nu mă îndoiesc că momentul acesta va veni cît de curînd. Dar astăzi, în prezent, nu lor le este dat să miște sufletele. E foarte important să fim pătrunși de conștiința acestui fapt. Și dacă o oarecare deșteptare a aptitudinilor vii caracteristice tinereții speciei umane poate fi actualmente percepută, ea nu reprezintă încă decît zorile unei zile ce se anunță frumoasă; șesul e încă învăluit în umbrele crepusculare și doar cîteva înălțimi încep, sub primele raze ale zilei care se naște, să prindă culoare.

Pentru cel preocupat de adevăr, probele materiale ale adevărului sînt complete. Știți, Doamnă, ce înțeleg eu prin probe materiale ale adevărului? Masa faptelor istorice analizate așa precum se cuvine. La ora actuală ele trebuie rezumate într-un cadru sistematic și popular, formulate într-o manieră prin care să producă impresie chiar și asupra spiritelor celor mai indiferente față de bine, celor mai puțin deschise adevărului sau care încă se mai zbat în vremurile apuse; vremuri încheiate pentru lume și care, cu siguranță, nu vor mai reveni pentru lume, dar care-și prelungesc existența pentru acele inimi domoale, pentru acele suflete zăbavnice care nu întrezăresc niciodată ziua de azi, rămînînd veșnic în ziua de ieri.

Demonstrația finală trebuie să decurgă din sensul general al istoriei. Și de-acum înainte acest sens trebuie să fie cel al unei elevate psihologii concepînd, o dată pentru totdeauna, ființa umană ca pe o ființă abstractă înzestrată cu rațiune, niciodată ca pe o ființă individuală și personală, circumscrisă în momentul prezent, insectă efemeră care cunoaște nașterea și moartea în aceeași zi, și care nu se leagă de ansamblul lucrurilor decît prin legea nașterii și a putrezirii. Trebuie, așadar, arătat ceea ce face într-adevăr ca specia umană să supraviețuiască; trebuie dezvăluită în fața tuturor privirilor realitatea misterioasă care se ascunde în străfundurile naturii spirituale și care deocamdată nu e vizibilă decît pentru ochiul care dispune de o anumită iluminare singulară. Cu condiția de a nu fi nici prea exclusiviști, nici prea visători, nici prea schematici; și, în primul rînd, cu condiția de a vorbi secolului numai pe limba sa, renunțînd la limbajul învechit al dogmei, devenit ininteligibil; așa vom reuși, fără îndoială, astăzi cînd rațiunea, știința și însăși arta par să se avînte cu pasiune în întîmpinarea unui nou cataclism moral, așa cum s-a întîmplat în marea epocă a Mîntuitorului.

V-am vorbit deseori despre influența exercitată de adevărul creștin asupra societății. Nu v-am spus însă totul. Nu s-ar crede, deși așa este, ceea ce voi spune e o idee cu totul

nouă. Acțiunea morală a creștinismului este destul de bine evaluată; în ceea ce privește însă acțiunea sa propriu-zis intelectuală, forța logicii sale, aproape că nici nu e luată în seamă. Nu s-a spus încă nimic despre contribuția ce-i revine în dezvoltarea și formarea gândirii moderne. Nu se știe că toate argumentele noastre sînt creștine; lumea se crede încă sub imperiul categoriilor și al silogismului aristotelic. Aceasta pentru că interminabilele palinodii ale filozofilor și ale sectanților privitoare la pretensele ere de superstiție, ignoranță și fanatism au făcut să fie total pierdute din vedere efectele salutare ale religiei. În felul acesta, o dată depășită febră necredinței, spiritele cele mai drepte și mai supuse s-au trezit pe propriul lor domeniu dezorientate și numai cu mare caznă și-au repus în propriile lor idei lucrurile la locul lor. Este adevărat și că cercetarea faptului pur omenesc nu prezintă pentru aceste spirite interesul pe care l-ar merita. Ele îl neglijează în mult prea mare măsură. Și, deprinși să nu contemple decît acțiunea supraomenească, ele nu mai văd că pe lumea aceasta există forțe naturale, scăpîndu-le astfel din vedere aproape cu totul condițiile materiale ale activității intelectului. A venit însă timpul ca rațiunea modernă să afle în sfîrșit că-și datorează toate virtuțile creștinismului. Este timpul ca ea să-și dea seama că numai prin intermediul instrumentelor ieșite din comun pe care i le-a furnizat ideea revelată, și că numai din lumina vie pe care aceasta a răspîndit-o asupra tuturor obiectelor reflecției umane, s-a înălțat impunătorul edificiu al științei celei mai noi. Trebuie, în sfîrșit, ca această superbă știință să înțeleagă singură că nu s-a putut înălța atît de sus decît grație regulilor riguroase, grație principiului de neclintit și, mai presus de orice, grație aceluia instinct, acelei pasiuni pentru adevăr pe care ea le-a aflat în învățătura lui Hristos.

Din fericire nu mai trăim astăzi ca pe vremea cînd îndărătnicia partizană era luată drept convingere, iar mînia manifestată de secte — drept credință înfocată. Putem deci nădăjdui la o înțelegere. Veți fi însă de acord că nu adevărul este cel chemat să facă concesii. Și nu avem aici de a face cu

o problemă de etichetă: pentru autoritatea legitimă a ceda înseamnă să abdică de la orice putere, de la orice acțiune, înseamnă să te autoanihilezi. Nu de prestigiu este vorba, nu de vreo oarecare consecință exterioară. Orice prestigiu s-a risipit pentru totdeauna, și iluziile au dat pentru totdeauna greș. De un lucru cât se poate de real este vorba, mai real decît poate fi exprimat el prin cuvinte. Existența care s-a scurs este aceea care asigură existența viitoare: iată, așa arată legea vieții. A-ți anihila trecutul înseamnă a te priva de viitor. Dar, de pildă, cele trei veacuri pe care le numără marea eroare creștină nu fac din ea cîtuși de puțin o amintire care să nu poată fi ștearsă după bunul plac. Schismaticii pot, prin urmare, să-și construiască viitorul așa după cum vor. Vechea comunitate n-a respirat, încă de la începuturile ei, decît speranța și credința în soarta făgăduită, pe cînd aceștia au trăit pînă în momentul de față fără nici un gînd de viitor.

Dar, mai înainte de toate, trebuie clarificat un punct esențial. Printre lucrurile care contribuie la păstrarea adevărului pe pămînt, pravila sfîntă a rațiunii celei noi¹ se numără printre cele mai eficace. O venerație mecanică se leagă firesc de cartea care conține actul autentic al stabilirii noii rînduiri a lucrurilor. Cuvîntul scris nu zboară precum cel vorbit. El se impune cu forță rațiunii. El o supune cu asprime prin neclintirea și consacrarea sa îndelungată. Dar, în același timp, el și mobilizează rațiunea codificînd-o, o comprimă restrîngînd-o între limitele înguste ale Scripturii, și o înlănțuie prin toate mijloacele. Nimic nu reține gîndirea religioasă în elanurile sale sublime, în progresul ei infinit, așa cum face acest lucru cartea; nimic n-o împiedică în mai mare măsură să se așeze trainic și decisiv în spiritul uman. În zilele noastre, în ordinea religioasă totul se bazează pe literă, în timp ce însuși glasul rațiunii întrupate rămîne mut. În amvoanele adevărului nu mai răsună decît cuvinte fără voință, fără autoritate. În lucrarea binelui predica nu mai este decît un fapt întîmplător. La urma urmelor trebuie

---

¹ Referire la Noul Testament.

să fim însă de acord că vorbirea transmisă nouă prin intermediul literei se adresa, de la sine înțeles, numai celor prezenți, numai celor care o auzeau. Ea nu poate, prin urmare, fi înțeleasă în același fel de către oameni din toate timpurile și din toate locurile. Ea poartă în mod necesar pecetea unei anumite culori locale, contemporane, care o închide într-o sferă din care nu poate fi extrasă decît cu ajutorul unei interpretări mai mult sau mai puțin arbitrară și cu totul omenesci. Cum vreți, așadar, ca vechiul cuvînt să vorbească permanent lumii cu aceeași forță ca pe vremea cînd el reprezenta adevăratul mod de a vorbi al timpului, cînd reprezenta forța reală a momentului dat? N-are oare lumea nevoie de un glas nou, potrivit cu mersul lucrurilor, un glas a cărui rezonanță să nu fie străină nici unei urechi, care să vibreze în același fel în toate punctele pămîntului și ale cărui ecouri să fie și în veacul de față captate pe întrecute pentru a fi purtate de la un capăt la altul al universului?

Cuvîntul, verbul care se adresează tuturor secolelor nu este numai zicerea Mîntuitorului, ci este imaginea Lui cerească în întregime, încoronată de aureola Lui, udată de sîngele Lui, ținută de crucea Lui, într-un cuvînt acea pe care Dumnezeu a gravat-o o dată pentru totdeauna în memoria oamenilor. Cînd Fiul lui Dumnezeu spunea că va trimite oamenilor Duhul și că El însuși se va afla veșnic printre ei, credeți oare că se gîdea la acea carte, alcătuită după moartea Lui, în care de bine de rău I se povesteau viața și cuvîntările și erau adunate cîteva din însemnările discipolilor Săi? Credeți că presupunea că această carte anume va fi cea care să-I perpetueze învățătura pe pămînt? Cu siguranță că nu acesta l-a fost gîndul. El voia să spună însă că vor veni după El oameni care se vor cufunda într-atît în contemplarea și cercetarea desăvîrșirii Lui, care se vor înbiba în asemenea măsură cu învățătura Lui și cu exemplul vieții Sale, încît moralmente vor *fi una* cu El; că acești oameni, trecînd din generație în generație prin toate evurile viitoare, își vor transmite din mîină în mîină gîndul Lui: iată ce voia El să spună, și iată ce nu se înțelege. Se crede că întreaga Lui moștenire se găsește în

paginile acestea pe care tălmăciri atît de diferite le-au denaturat de atîtea ori, modelîndu-le după propria lor fantezie.*

Lumea își închipuie că ar fi de ajuns să răspîndești această carte pe întregul pămînt, pentru a converti întregul pămînt: jalnică idee de care se agață cu pasiune cei îndărătnici! Rațiunea Lui dumnezeiască sălășluiește în oameni ca noi, ca El, și nu în volumul alcătuit de Biserică. Iată și cauza pentru care atașamentul obstinat al oamenilor față de datina unică în felul ei a dogmei prezenței reale a Trupului în Euharistie, cultul acesta hiperbolic al Trupului Mîntuitorului sînt demne de toată admirația. Nimic altceva nu ne face să înțelegem mai bine de unde se trage adevărul creștin: nimic nu ne dezvăluie mai convingător necesitatea de a căuta, prin toate mijloacele posibile, să realizăm în mijlocul nostru prezența materială a Omului-Dumnezeu, să evocăm fără încetare imaginea Sa corporală, pentru a avea permanent înaintea ochilor, în întreaga ei măreție, această imagine ca exemplu și eternă învățătură pentru noua umanitate. E un lucru, găsesc eu, la care merită să meditezi serios! Această stranie doctrină a Euharistiei, obiect al deriziunii, obiect al disprețului, lăsată prin atîtea laturi ale ei la cheremul argumentelor umane răuvoitoare, se păstrează în unele minți, în ciuda a tot și toate, inviolabilă și pură. Oare de ce — nu cumva pentru a sluji într-o bună zi ca element de legătură între diferitele sisteme creștine? Nu cumva pentru a face ca într-o bună zi să țîșnească asupra lumii o nouă lumină care în prezent se mai ascunde încă învăluită în destinul ei miraculos? Eu însumi n-am în această privință nici o îndoială.

Așadar, deși semnul pus de gîndirea umană trebuie considerat ca fiind unul din elementele necesare ale universului

---

* Știm că creștinismul s-a constituit fără ajutorul vreunei cărți. Începînd cu secolul al doilea el cucerise deja omenirea. Din acest moment, spiritul uman i s-a supus în mod irevocabil².

² În manuscris, frazele acestea au fost trecute la sfîrșitul textului. Prezența însă a unui semn al autorului chiar în acest punct al manuscrisului, ca și contextul însuși, îndeamnă la plasarea lor în acest loc — fie în subsol, fie chiar în interiorul textului, așa cum o face de altfel ediția rusă, punîndu-le între paranteze drepte.

moral, nu este mai puțin adevărat că principiul autentic al contactului dintre inteligență și dezvoltarea universală a ființei raționale se află altundeva; se află anume în cuvîntul viu, în acel cuvînt care se modifică potrivit vremurilor, potrivit locurilor, potrivit indivizilor, rămînînd permanent ceea ce trebuie el să fie; și care nu are nevoie nici de comentarii, nici de exegeze: autenticitatea căruia nu are pentru ce fi apărută de canoane; în sfîrșit — în acest instrument natural al gîndirii noastre. Prin urmare, presupunerea, așa cum o fac sectanții, că întreaga înțelepciune ar fi inclusă în paginile unei cărți este, să nu zic eterodoxă, dar în orice caz mult prea puțin filozofică. În schimb, e cert că o filozofie superioară se află în crezurile atît de ferme ale oamenilor legii, care-i fac pe aceștia să recunoască un alt izvor al adevărului, mai pur, o altă autoritate, mai puțin terestră.

Trebuie să fii în stare să prețuiești această rațiune creștină, atît de sigură, atît de corectă la acești oameni. Este instinctul adevărului, este efectul principiului moral transpus din domeniul acțiunii în spirit; este logica involuntară a unui raționament perfect disciplinat. Uluitoarea inteligență a vieții adusă pe pămînt de către Creatorul creștinismului; spiritul jertfirii de sine; aversiunea pentru divizare; dragostea pătimașă pentru unitate: iată ceea ce călăuzește prin toate împrejurările pe creștinii puri. În acest fel se păstrează ideea revelată; în acest fel se realizează, prin intermediul acestei idei, marea lucrare a contopirii sufletelor și a diferitelor forțe morale din lume într-un singur suflet, într-o singură forță. Această contopire constituie întreaga misiune a creștinismului. Adevărul este unul singur: împărăția lui Dumnezeu, cerurile pe pămînt, toate făgăduielile evanghelice nu sînt nimic altceva decît prorocirea și facerea unirii tuturor gîndurilor oamenilor într-un singur, unic gînd; și acest gînd unic este chiar gîndul lui Dumnezeu, cu alte cuvinte, este *legea morală împlinită*. Întreaga muncă a evurilor conștiente nu e chemată decît pentru a realiza acest rezultat definitiv, limită și sfîrșit al tuturor lucrurilor, ultimă etapă a naturii umane, deznodămînt al dramei universale, marea sinteză apocaliptică.

APOLOGIA UNUI NEBUN¹

Adveniat regnum Tuum²

Mila, spune sfântul Pavel, *toate le suferă, toate le crede, toate le rabdă³*: așadar, să suferim, să credem, să îndurăm totul, să fim milostivi. Dar, în primul rînd, catastrofa care tocmai ne-a sfărîmat existența filozofică și ne-a spulberat în vînt munca unei vieți întregi nu este decît rezultatul acelui răcnet de rigoare izbucnit cu prilejul apariției articolului

---

¹ *Apologia unui nebun*, replică la scandalul declanșat de publicarea *Scrisorii întâi*, există în două redactări ce se deosebesc între ele și prin corecturile stilistice operate de autor, și ca întindere. Amîndouă au fost elaborate în limba franceză. Ediția franceză din 1970, după care realizăm traducerea, reproduce un manuscris adnotat chiar de Ceaadaev și aflat în păstrare la „Casa Pușkin“ din Sankt-Petersburg sub cota Φ 357/2/408. Data exactă a scrierii *Apologiei* nu e cunoscută. După toate probabilitățile, lucrarea a fost concepută imediat după evenimentele din 1836. D. I. Șahovskoi consideră ca perioadă posibilă a elaborării ei începutul lui noiembrie 1836 — 7 iunie 1837 (ziua plecării din Moscova a lui A. I. Turgheniev, căruia Ceaadaev îi încredințase manuscrisul), adăugînd însă că prelucrarea ei finală ar putea fi plasată și mai tîrziu. Charles Quinet stabilește o cronologie mai restrînsă și anume jumătatea lui noiembrie 1836 — jumătatea lui ianuarie 1837.

² Epigraful, deseori folosit de Ceaadaev (vezi *Scrisoarea întâi*) reproduce cuvintele evanghelice „Vie Împărăția Ta“. În notele la ediția rusă din anul 1989 (Moscova, Editura „Pravda“) se consideră că acest epigraf este folosit numai în redactarea timpurie a *Apologiei*. Într-o redactare ulterioară, anume aceea folosită de ediția rusă, ca epigraf sînt folosite două versuri din Coleridge:

“O my brethern! I have told

Most bitter truth, but without bitterness.”

(„O frați ai mei! V-am grăit vouă / Adevăr amar, dar nemînat fiind de amărăciune.“) Amintim că și Coleridge fusese acuzat de antipatriotism pe motivul simpatiilor sale față de revoluția franceză.

³ Corinteni I, 13, 7. Citatul exact: „Dragostea... toate le suferă, toate le crede, toate le nădăjduiește, toate le rabdă.“

nostru, al acelei pagini, dacă vrei usturătoare, dar care merită, fără îndoială, și altceva decît urletele de nemulțumire care au întâmpinat-o. La urma urmelor, guvernul nu și-a făcut decît datoria: se poate chiar spune că măsurile luate cu privire la persoana noastră sînt întru totul liberale, întrucît ele n-au trecut de loc dincolo de așteptările publicului. Ce ai dori să întreprindă chiar și cel mai bine intenționat guvern dacă nu să se conformeze dorințelor generale? Cu totul altceva sînt însă urletele obștei. Există feluri diferite de a-ți iubi țara. De pildă, samoiedul⁴ care-și iubește zăpezile natale ce i-au vătămat ochii, iurta afumată în care locuiește jumătate din viață, grăsimia rîncedă de ren care-i împute atmosfera înconjurătoare, cu siguranță că își iubește țara în cu totul alt fel decît englezul mîndru de instituțiile și de înalta civilizație de pe preafericita sa insulă; și ar fi întrucîtva penibil pentru noi dacă ne-am mai afla încă în stadiul de a ne iubi locurile natale în maniera samoiezielor.

Minunat lucru — dragostea de patrie; dar există ceva și mai bun decît ea: dragostea de adevăr. Dragostea de patrie naște eroi, dragostea de adevăr făurește înțelepții, acești binefăcători ai umanității; dragostea de patrie este cea care divide popoarele, care alimentează ura națională și uneori îndoliază pămîntul; dragostea de adevăr este cea care răspîndește lumina, care făurește desfătările sufletești, care apropie oamenii de dumnezeire. Nu pe calea patriei, ci pe calea adevărului se urcă la ceruri. Este adevărat că noi, rușii, avem în rîndurile noastre prea puțini oameni îndrăgostiți de adevăr: ne lipsesc exemplele. N-ai, prin urmare, de ce să porți pică unei națiuni pentru faptul că s-a tulburat în asemenea măsură atunci cînd infirmitățile i-au fost apostrofate cu oarecare violență, dacă respectiva națiune s-a preocupat dintotdeauna cît se poate de puțin de ceea ce este adevărat și de ceea ce nu e. De aceea pot să vă asigur că nu nutresc nici un fel de ran-

---

⁴ Denumire dată pînă în secolul al XVIII-lea unor vechi triburi locuind în Nordul extrem al Rusiei.

chiună față de acest public drag, care m-a lingușit atîta timp: caut, cu sînge rece și fără nici un fel de iritare, să-mi lămuresc strania situație în care am ajuns. Nu trebuie oare să încerc să-mi explic în ce relație se află față de semenii săi, față de concetățeni, față de Dumnezeu, un om căruia i-a fost cu forța atribuită demența?

N-am făcut niciodată prea mare caz de plebe; n-am avut niciodată gusturi democratice; n-am tras niciodată sforile pentru a obține ovațiile poporului și nici nu am stimat prea mult verdictele mulțimii. Am crezut totdeauna că genul uman nu va putea înainta decît pe urmele aleșilor săi, pe urmele celor care au chemarea de a-l conduce; că judecata generală nu e cîtuși de puțin o judecată absolută, așa cum o consideră un mare scriitor din zilele noastre⁵; că instinctele majorității sînt întotdeauna mai egoiste, mai pătimase, mai înguste decît ale omului luat izolat; că ceea ce e denumit bunul simț al poporului nu e deloc bun simț; că adevărul nu are cum fi reprezentat numeric; în sfîrșit, că inteligența omenească nu se manifestă niciodată în întreaga ei măreție decît în spiritul solitar, acest centru și soare al sferei sale. Cum se face însă că într-o bună zi m-am trezit față în față cu un public plin de mînie, un public ale cărui sufragii nu le-am rîvnit niciodată, mîngîierile căruia nu mi-au făcut nicicînd bucurie și vorbele de duh ale căruia nu m-au mișcat vreodată? Cum se face că un gînd al meu care nu se adresase lumii, despre care am spus de nenumărate ori că nu are nici o legătură cu oamenii timpului, un gînd pe care, în străfundul conștiinței mele, îl lăsam moștenire generațiilor viitoare, unor generații mai competente, un gînd care dobîndise de pe acum un caracter pe jumătate public, cum se face, așadar, că într-o bună zi acest gînd a rupt zăgazurile, a scăpat din chilia lui și s-a aruncat dintr-un salt în stradă, în mijlocul unei

---

⁵ Referire la *Felicité Robert de La Mennais* sau *Lamennais* (1782–1854). După anul 1834, cînd a publicat *Paroles d'un croyant*, lucrare ce a dus la ruptura sa cu biserica catolică, Ceaadaev a început să se raporteze critic la acest filozof.

gloate înmărmurite? Evident, lucrul acesta nu l-aş putea explica; iată însă ceea ce pot afirma cu deplină siguranţă.

De trei sute de ani Rusia năzuieşte să se contopească cu Occidentul, de trei sute de ani ea se recunoaşte inferioară Occidentului, îşi ia din Occident toate ideile, toate învăţămintele, toate plăcerile. De un secol încoace ea face chiar mai mult decît atît. Cel mai mare dintre regii noştri, gloria noastră, semizeul nostru, cel care a inaugurat pentru noi o eră nouă, căruia îi datorăm întreaga noastră măreţie şi toate bunurile pe care le stăpînim, s-a dezis acum o sută de ani de vechea Rusie în faţa întregii lumi. El a măturat dintr-o suflare toate instituţiile noastre vechi; a săpat o prăpastie între prezentul şi trecutul nostru şi a azvîrlit de-a valma toate tradiţiile noastre; el însuşi s-a dus ca unul dintre cei mai mici în Occident şi a revenit ca cel mai mare printre noi; el s-a prostemat în faţa Occidentului şi a devenit stăpînul şi legiuitorul nostru; el a introdus în idiomul nostru idiomurile Occidentului; caracterele scrisului nostru le-a modelat după cele ale Occidentului; îmbrăcămintea părinţilor noştri a dispreţuit-o şi ne-a obligat să luăm hainele Occidentului; noua lui capitală a numit-o cu un nume occidental; a renunţat la titlul său ereditar şi şi-a însuşit o titulatură occidentală⁶; a renunţat, în sfîrşit, la propriul său nume, semnînd cu un nume din Occident. De atunci, cu privirile permanent aţintite către Occident, noi n-am mai făcut decît să adulmecăm şi să ne hrănim cu emanaţiile care ne parveau de acolo. Principii noştri, care au fost totdeauna în fruntea naţiunii, care, trăgîndu-ne împotriva voinţei noastre pe făgaşul perfecţionării, au renovat permanent ţara, fără ca ţara să contribuie în vreun fel la acest lucru, ne-au impus chiar ei moravurile, limbajul, luxul Occidentului. Din cărţile Occidentului am învăţat noi să citim, de la oamenii Occidentului — să vorbim; propria noastră istorie Occidentul ne-a învăţat-o; în toate cele din Occident ne-am inspirat, am tradus în întregime literatura occidentală şi am ajuns în sfîrşit fericiţi că semănăm cu Occidentul, şi ne-am simţit învingători cînd acesta ne-a numărat printre ai săi.

---

⁶ Petru cel Mare a substituit termenului „ţar“ pe cel de „împărat“.

Trebuie să recunoaştem că opera aceasta a lui Petru cel Mare, gândul acestui om de geniu care ne-a prescris drumul ce-l aveam de parcurs de acum înainte au fost minunate; şi plin de tâlc a fost înţelesul cuvintelor spuse de el: „Vedeţi voi acolo această civilizaţie, rod al unei munci uriaşe, ştiinţele, artele de acolo, care au costat atîta sudoare, de-a lungul atîtor generaţii? Toate acestea vă aparţin, cu condiţia de a vă dezbăra de superstiţiile voastre, de a vă renega prejudecăţile, de a nu vă mai mîndri cu trecutul vostru barbar, de a nu vă mai lăuda veacurile de ignoranţă, de a nu mai avea altă ambiţie decît aceea de a vă apropia lucrările tuturor popoarelor, bogăţiile dobîndite pe toate latitudinile globului pămîntesc de către spiritul omului.“ Şi nu doar pentru naţiunea lui a trudit marele om; oamenii providenţiali sînt totdeauna trimişi pentru întregul univers; mai înfî ei sînt revendicaţi de către un popor, apoi sînt absorbiţi de specia omenească, întocmai ca marile fluvii care fertilizează regiuni întinse, pentru a se vărsa după aceea în ocean. Ce a însemnat oare spectacolul unic oferit de el atunci cînd, păstrîndu-şi maiestatea regală şi propria sa ţară, a plecat să se ascundă în ultimele rînduri ale popoarelor civilizate, dacă nu un nou efort al geniului uman de a scăpa din cercul strîmt al patriei pentru a se plasa în marea sferă a umanităţii? Aceasta era lecţia pe care ar fi trebuit să ne-o însuşim! Şi, într-adevăr, pînă în ziua de azi noi profităm de pe urma ei, mergînd pe făgaşul trasat de către marele împărat. Uriaşa noastră dezvoltare nu este decît rodul acestei vaste gîndiri. Nicicînd nu a existat un popor mai puţin îngîmfat decît poporul rus creat de Petru cel Mare. Inteligenţa superioară a acestui om extraordinar a intuit perfect care trebuia să fie punctul nostru de pornire. El a văzut că datele de ordin istoric ne lipsesc cu desăvîrşire şi că, în consecinţă, nu ne putem clădi viitorul pe această temelie goală pe dinăuntru; el a înţeles că, avînd în faţă bătrîna civilizaţie europeană, nu putem realiza nimic înăbuşindu-ne în propria noastră istorie şi tîîndu-ne, aşa cum au făcut-o popoarele Occidentului, prin hăţişul prejudecăţilor naţionale, pe potecile înguste ale ideilor de interes

local; că trebuie să ne cucerim printr-un elan spontan destinele făgăduite. Ca atare, el ne-a eliberat de toate acele antecedente care stînjenesc societățile istorice, oprindu-le mersul înainte; el ne-a descuiat mintea pentru tot ceea ce înseamnă printre oameni idei mărețe și frumoase; el ne-a oferit Occidentul în întregime, așa cum s-a făurit acesta de-a lungul secolelor, și ne-a dat nouă ca istorie a noastră întreaga istorie a lui, și ca viitor al nostru — întregul lui viitor.

Credeți oare că, dacă ar fi descoperit în sînul națiunii sale o istorie bogată și fertilă, tradiții viabile, instituții bine înrădăcinate, ar fi șovăit vreo clipă să le lanseze pe acestea într-o lume înnoită? Că s-ar fi apucat să o despoaie pe aceasta de propria ei naționalitate? Că n-ar fi căutat, dimpotrivă, în însăși această naționalitate mijloacele de a o regenera? Și ar mai fi suferit atunci națiunea că i se răpește propriul trecut, impunîndu-i-se cumva trecutul Europei? Dar n-a fost să fie așa. La el acasă, Petru cel Mare nu a găsit decît o foaie de hîrtie albă, și pe această foaie a scris: Europa și Occidentul; de atunci am fost noi de-ai Europei și de-ai Occidentului. Nu trebuie să ne înșelăm: oricît de mare ar fi fost geniul acestui om, opera sa n-ar fi fost posibilă decît în sînul unei națiuni cu antecedente istorice care să nu-i poruncească hotărît pe ce cale trebuie s-o apuce, cu tradiții lipsite de facultatea de a-i contura viitorul, cu amintiri care să poată fi nepedepsit șterse de către un legiuitor îndrăzneț. Dacă noi ne-am dovedit a fi într-atît de docili, ascultînd de glasul principelui ce ne mîna către o viață nouă, acest lucru s-a datorat faptului că nu aflasem nimic în experiența noastră trecută care să ne legitimizeze rezistența. Trăsătura caracteristică cea mai adîncă a fizionomiei noastre sociale este spontaneitatea⁷. Orice eveniment din istoria noastră este unul izolat, impus; orice idee nouă — o idee detașată, o idee importată. În aceste condiții e firesc că legătura dintre evenimentul zilei și cel din ajun să nu

---

⁷ Varianta rusă dă următoarea interpretare textului: „Cea mai adîncă trăsătură a fizionomiei noastre istorice o constituie absența liberei inițiative în dezvoltarea noastră socială“.

existe. Dar în acest punct de vedere nu există nimic care să jignească sentimentul național. Dacă așa stau lucrurile, așa trebuie să le acceptăm — asta e totul. Dacă în cazul nostru logica omenească a dovedit anumite carențe, a vegheat în schimb asupra noastră logica Providenței, conducându-ne spre îndeplinirea scopurilor ei. Există mari națiuni, așa după cum există și mari personalități care nu pot fi explicate cu ajutorul legilor rațiunii noastre, dar pe care le determină tainic Rațiunea Supremă: așa sîntem și noi. Încă o dată, onoarea națională nu are nimic de a face cu toate acestea.

Istoria unui popor nu se reduce doar la o înșiruire de evenimente în succesiunea lor, ci mai înseamnă și o serie de idei care se înlănțuie unele cu altele. Trebuie ca fiecare eveniment să-și găsească expresia într-o idee; atunci veți avea de-a face cu o istorie; atunci evenimentul nu se va pierde; el a tras o brazdă în conștiință, a rămas întipărit în inimi. Această anume istorie nu este istoria pe care o face istoricul, ea este însuși mersul lucrurilor. Istoricul vine într-o bună zi, o găsește gata făcută și o povestește: dar și dacă vine, și dacă nu vine, ea există oricum, și fiecare o poartă în străfundurile ființei sale. Tocmai această istorie este cea pe care noi nu o avem. Trebuie să ne deprindem a ne lipsi de ea, și nu să omorîm cu pietre oamenii care au observat primii lucrul acesta. S-ar putea foarte bine ca slavonii noștri fanatici, întreprinzînd diferite săpături, să mai dezgroape cînd și cînd obiecte care să constituie curiozități pentru muzeele și bibliotecile noastre; fie-ne însă îngăduit să ne îndoim că ei ar putea cîndva extrage din măruntaiele pămîntului nostru istoric ceva care să umple golul din sufletele noastre, care să dea substanță spiritelor noastre neconturate. Priviți Europa Evului Mediu: nici un eveniment care să nu se afle la locul lui, cumva ca o necesitate absolută. De asemenea, cîte brazde n-a tras această istorie în mințile oamenilor, cum a plugărit ea pămîntul pe care se zbate spiritul omului! Știm foarte bine că nu toate istoriile cunosc drumul riguros și logic al acestei prodigioase

epoci⁸, dar nu e mai puțin adevărat faptul că tocmai aceasta trebuie să fie caracteristica unei dezvoltări istorice, fie ea a unui popor sau a unui grup de popoare, și că națiunile lipsite de un trecut cu o astfel de alcătuire trebuie să-și caute în altă parte decât în propria lor memorie temeiul progresului lor ulterior. Cu viața popoarelor se întâmplă ca și cu viața indivizilor: toți oamenii trăiesc, dar numai omul de geniu are o istorie. Ar fi, desigur, un fenomen uimitor pe care să-l poți admira în tăcere ca, de pildă, un popor, datorită unui anumit concurs de împrejurări pe care nu el să și le fi creat, ca efect al unei poziții geografice pe care nu el să și-o fi ales, așadar, ca un asemenea popor să se răspîndească într-un spațiu imens, fără să aibă conștiința a ceea ce face, trezindu-se într-o bună zi că este un popor atotputernic; ce să spună însă despre el istoria?⁹ Istoria unui astfel de popor n-ar începe decât din ziua în care el s-ar pătrunde de ideea încredințată lui, pe care are menirea s-o ducă la îndeplinire și pe care va începe să o urmărească mînat de acel instinct perseverent, chiar dacă nebulos, ce conduce popoarele către destinul ce le e hărăzit. Iată momentul pe care eu îl evoc privitor la țara mea, și fac acest lucru din toate puterile inimii mele, iată misiunea pe care aș dori să văd că începeți și voi s-o întreprindeți, iubiiți mei prieteni și concetățeni, care trăiți într-un secol de o înaltă instrucțiune, și care tocmai veniți să-mi aduceți la cunoștință cît de înflăcărați sînteți de sfînta dragoste de patrie.

Lumea a fost dintotdeauna împărțită în două sfere, în Orient și în Occident. Nu este vorba aici cîtuși de puțin de o împărțire geografică, ci de o anumită rînduială a lucrurilor, decurgînd din însăși natura ființei înzestrate cu rațiune. E

---

⁸ În varianta din traducerea rusă: „...acestei prodigioase epoci în care s-a constituit, sub imperiul unui unic principiu suprem, societatea creștină“.

⁹ Traducerea rusă intercalează aici: „Căci, în esență, acest lucru n-ar fi decât un fapt de ordin strict material, ca să spunem așa, geografic — e drept, de dimensiuni uriașe, dar numai aîft. Istoria își va aminti de el, îl va trece în letopiseșul ei, pe urmă va întoarce pagina, și cu asta se va termina totul.“

vorba despre două principii care corespund celor două forțe dinamice ale naturii, despre două idei care îmbrățișează întreaga natură a speciei umane. În Orient, spiritul omului și-a descoperit forțele concentrându-se, reculegându-se, închistându-se în propria sa activitate; în Occident, el s-a revoltat, dimpotrivă, extinzându-se în afară, răspîndindu-și razele în toate direcțiile, luptînd împotriva tuturor piedicilor. Societatea s-a constituit firesc pe temeiul acestor date primare. În Orient, gîndirea retrasă în ea însăși, refugiată în repaos, ascunsă în deșert, a lăsat puterea socială să devină stăpîna tuturor bunurilor pămîntului; în Occident, proiectîndu-se în toate direcțiile, îmbrățișînd toate nevoile omului năzuind spre orice fel de fericire, ideea și-a clădit puterea pe principiul de drept. Cu toate acestea, și într-una și în cealaltă din aceste sfere, viața s-a dovedit viguroasă și fertilă; nici într-una, nici în cealaltă inteligența omenească nu a dus lipsă de năzuințe înalte, de gînduri profunde, de creații sublime. Primul a venit Orientul, revărsînd asupra pămîntului șuvoaiele de lumină izvorîte din meditația lui tăcută; apoi a venit la rînd Occidentul cu activitatea sa tumultuoasă; cuvîntul său plin de viață a pus stăpînire pe lucrările sale, a desăvîrșit cele începute de Orient și, în cele din urmă, l-a cuprins pe acesta în îmbrățișarea sa atotcuprinzătoare. Dar în Orient, mințile docile, îngenuncheate în fața autorității timpurilor, s-au epuizat încă din primele veacuri ale lumii, în exercițiul unei supunerii absolute, ajungînd într-o bună zi cu desăvîrșire încremenite și mute, fără ca măcar să-și bănuiască noul destin ce li se pregătea; în Occident, în schimb, ele au pășit înainte mîndre și libere, neînclinîndu-se decît în fața autorității rațiunii și a cerului, neoprindu-se decît în fața necunoscutului, cu ochiul permanent ațintit spre viitorul fără de margini. Și, știți bine, ele își continuă mersul înainte; și mai știți și faptul că, începînd cu Petru cel Mare, am crezut și noi că mergem în pas cu ele.

Iată însă că s-a ivit la noi o nouă școală.¹⁰ Nu se mai are nevoie de Occident, se vrea demolarea operei făurite de

---

¹⁰ Ceaadaev are în vedere curentul slavofil.

Petru cel Mare; se dorește reluarea drumului în deșert. Uitându-se tot ceea ce a făcut pentru noi Occidentul, el este acum ocărit; nerecunoscători față de marele om care ne-a determinat regenerarea, față de Europa care ne-a instruit, acum se reneagă și marele om, și Europa; și încă de pe acum, în grăbita lui înflăcărare, acest patriotism de ultimă oră ne proclamă a fi ai Orientului. Ce nevoie am avut noi, se spune, să ne ducem în țările Europei pentru a ne lumina? Să fi lăsat timpul să-și vadă de treabă; lăsați în voia noastră, am fi întrecut, fără nici o îndoială, toate aceste popoare dedate greșelii și minciunii. Ce-avem noi de invidiat din Occident? Războaiele civile, Inchiziția, Papa, iezuiții? Frumoase lucruri, nimic de zis! Nu Occidentul, ci Orientul este patria științei și a gândirii profunde. Să ne retragem, așadar, în acest Orient cu care venim la tot pasul în atingere, în acest Orient din care odinioară ne-am sorbit toate crezurile, toate legile, toate virtuțile, tot ceea ce a făcut din noi cel mai puternic popor de pe pământ. Vechiul Orient părăsește scena — ei bine, noi sîntem moștenitorii lui firești și printre noi se vor răspîndi marile și misterioasele adevăruri pe care el le-a păstrat atîta amar de vreme într-o binele omenirii! Înțelegeți acum dincotro s-a stîrnit furtuna de mînie abătută asupra mea; și mai vedeți și faptul că în rîndurile noastre se manifestă o veritabilă reacțiune. Numai că, de rîndul acesta, impulsul nu vine de sus. Dimpotrivă, în straturile superioare ale societății amintirea marelui nostru novator n-a fost nicio dată atît de cinstită precum în zilele noastre. Inițiativa aparține, prin urmare, în întregime țării. Unde ne va duce acest prim act al rațiunii naționale emancipate, numai Dumnezeu știe! Nu poți însă, dacă îți iubești într-adevăr țara, să nu fii profund amărit de această apostazie a spiritelor noastre celor mai înaintate, în raport cu tot ce a însemnat pînă acum slava și onoarea noastră și e de datoria oricărui bun cetățean să caute să judece cît mai exact acest fenomen singular.

Sîntem situați în răsăritul Europei — așa este; dar pentru aceasta nu înseamnă că am fost vreodată ai Orientului.

Orientul, așa cum am văzut mai înainte, este în posesia unei idei care i-a pecetluit spiritele încă din primele zile ale Creației. Este o idee fertilă, care la timpul ei a determinat o uriașă dezvoltare a minții. Ea este aceea care a fundamentat principiul spiritual la nivelul vîrfurilor sociale; ea este aceea care a supus unei legi supreme toate puterile inviolabile, legea vremurilor; ea a elaborat o profundă concepție a ierarhiilor sociale; și, în ciuda faptului că a comprimat viața într-un spațiu limitat, ea a reușit totuși să o sustragă oricărei influențe din exterior. Toate acestea însă nouă ne-au fost cu desăvîrșire străine. La noi, principiul spiritual nu a fost niciodată așezat pe culmea societății; ierarhii sociale n-am avut nicicînd; în sfîrșit, la noi viața nu a fost niciodată independentă. Noi sîntem pur și simplu o țară a Nordului, aflîndu-se cît se poate de departe, atît în ceea ce privește ideile cît și în ceea ce privește clima noastră, de parfumata vale a Cașmirului și de malurile sacre ale Gangelui. E adevărat, cîteva dintre provinciile noastre se învecinează cu imperiile Orientului, dar centrele noastre nu acolo se află, nu acolo este viața noastră, și ea nu va fi niciodată acolo, decît dacă s-ar deplasa axa globului pămîntesc sau dacă vreun cataclism ar mai arunca vreodată organisme Sudului în ghețurile polare.

Fapt e că noi n-am analizat încă niciodată istoria noastră din punct de vedere filozofic; nici unul dintre marile evenimente ale trecutului nostru nu a fost caracterizat precum se cuvine, nici una dintre epocile istoriei noastre nu a fost apreciată cu bună credință: de aici provin toate straniile noastre născociri. Cu cincizeci de ani în urmă savanții germani i-au descoperit pe cronicarii noștri¹¹; după aceea,

---

¹¹ Ceaadaev se referă la savanții istorici germani G. F. Miller (1705–1783) și A. L. Schletzer (1735–1809). Miller a colecționat o uriașă arhivă constînd din vechi documente rusești — colecție ulterior cumpărată de împărăteasa Ecaterina a II-a. Celălalt academician petersburghez, Schletzer, a fost un remarcabil arheograf. Între ani 1802 și 1809 el a editat la Göttingen o amplă cercetare în cinci volume a letopisețelor rusești Nestor (traduse în limba rusă de D. Iazikov în 1809–1819).

Karamzin¹² a povestit în stilul său pompos viețile și faptele de arme ale principilor noștri; în zilele noastre scriitori medii, lipsiți de cunoștințele germanilor și de stilul ilustrului prozator, au pretenția să zugrăvească timpuri și moravuri despre care nimeni nu păstrează nici o amintire și pentru care nimeni nu nutrește nici dragoste: cam acesta ar fi sumarul lucrărilor noastre în domeniul istoriei naționale. Trebuie să recunoaștem că din atât de puțin ar fi greu să extragem ceva ce ar putea determina un mare popor să-și presimtă destinele ce-l așteaptă. Or, tocmai despre așa ceva este vorba în zilele noastre, tocmai asemenea rezultate stîrnesc actualmente interesul studiilor istorice; o gîndire serioasă pretinde, în timpurile pe care le străbatem, anume o meditație riguroasă, o analiză imparțială a momentelor în care s-a manifestat cu o mai mare sau mai mică intensitate viața unui popor în ele se află viitorul, în ele — elementele posibilei sale dezvoltări. Dacă în istoria pe care ați parcurs-o asemenea epoci sînt rare, dacă viața nu v-a fost întotdeauna viguroasă și profundă — nu respingeți din această cauză adevărul și nu vă hrăniți cu minciuni, nu inventați că ați fi trăit cu adevărat atunci cînd de fapt nu făceați decît să vă tîrîți dintr-un mormînt într-altul; dacă însă după toate acestea, traversînd neantul, ajungeți la un moment în care națiunea a simțit că trăiește într-adevăr, în care inima ei a început să pulseze efectiv, cînd ați auzit răsunînd și crescînd în jurul vostru vuietul valurilor poporului, atunci opriți-vă, meditați și studiați: eforturile voastre nu vor fi zadarnice, veți afla ce poate țara noastră în marile ei zile, ce nădejdi poate ea avea pentru viitor. Un asemenea moment a fost, de pildă, la noi sfîrșitul îngrozitoarei drame a interregnumului¹³, cînd

---

¹² N. M. Karamzin (1766–1826) — considerat părintele istoriografiei ruse. După evenimentele din 1836, Ceaadaev a studiat amănunțit opera sa capitală *Istoria statului rus*. Personal, Ceaadaev îl cunoaște pe istoric încă din anul 1816.

¹³ E vorba de așa-numitele „vremuri tulburi“ („smutnoe vremia“, în limba rusă) perioada 1598–1613, terminată prin venirea la tron a lui Mihail Romanov, întemeietorul noii dinastii care a domnit pînă în 1917.

națiunea, după ce a nimicit ea însăși dușmanii, și-a preamărit nobila familie care domnește acum asupra noastră; un moment unic în felul său, pe care nu-l putem îndeajuns admira dacă avem în vedere pustiul secolelor precedente și situația ieșită din comun a patriei noastre. Reiese de aici că nu cer nici pe departe, așa cum se pretinde, să se șteargă cu buretele întregul nostru trecut: singurul lucru pe care-l spun e că a venit momentul să ne privim trecutul cu luciditate, și aceasta nu pentru a extrage din el străvechi relicve căzute în putrefacție, idei îmbătrânite roase de timp, vechi antipații cărora bunul simț al principilor noștri le-a pus de mult capăt, ci numai pentru a ne cunoaște precis antecedentele și pentru a ști la ce ne putem aștepta din partea lor. Tocmai acest lucru am încercat să-l și fac eu într-o lucrare rămasă neterminată, căreia fragmentul ce a stîrnit atît de ciudat vanitățile naționale trebuia să-i slujească drept introducere. Fără îndoială, această primă țîșnire a unei idei atît de intens trăite a fost prea pasională, fără îndoială — în exprimarea ei s-a manifestat o oarecare nerăbdare, un anumit exces în gîndire, dar patosul care domină fragmentul în ansamblul său nu comportă nici cea mai mică ostilitate față de patrie: este o mîhnire întunecată, exprimată în cuvinte vehemente, nimic altceva.

Credeți-mă, nimeni altul nu-și iubește patria mai mult decît mine; îi doresc gloria, știu să prețuiesc calitățile deosebite ale națiunii mele; este adevărat — sentimentul patriotic ce mă animă nu e nici pe departe alcătuit exact în același fel precum cel al oamenilor ale căror urlate îmi tulbură existența retrasă și care mi-au împins din nou barca eșuată la piciorul crucii în oceanul mizeriilor omenești. E adevărat — eu n-am învățat să-mi iubesc patria cu ochii închiși, cu fruntea plecată, cu gura închisă; consider că nu poți fi de folos țării tale decît dacă o privești cu luciditate; consider că vremea iubirilor oarbe a trecut, că fanatismele, de orice fel ar fi, nu mai au nici o justificare; îmi iubesc țara așa cum m-a învățat Petru cel Mare s-o iubesc. Recunosc, nu împărtășesc deloc acel patriotism bigot, acel patriotism leneș care se aranjează să vadă totul în roz, care se amăgește cu propriile sale iluzii și care,

din păcate, a contaminat în zilele noastre multe spirite valoroase. Cred că dacă noi am venit după alții, este pentru a face ceva mai bun decît ei, pentru a nu mai repeta greșelile lor, pentru a nu mai cădea în admirația oarbă manifestată de ei. După părerea mea, ar fi straniu să nu recunoaștem propriul nostru rol ce ne-a fost hărăzit și să ne limităm a repeta lungul șir de acte dementiale și de nenorociri pe care au fost nevoite să le îndure națiuni mult mai puțin favorizate decît noi. Găsesc că situația noastră este una fericită, dar cu condiția să știm să o evaluăm așa cum se cuvine; că este un mare privilegiu acela de a putea contempla și judeca lumea de la înălțimea unei gândiri eliberate de pasiunile neînfrîinate, de interesele jalnice care o asaltează. Mai mult decît atît: am convingerea fermă că noi sîntem cei chemați să rezolvăm cea mai mare parte a problemelor sociale, să desăvîrșim cea mai mare parte a ideilor apărute în vechile societăți, să ne pronunțăm asupra gravelor probleme care preocupă specia umană. Am spus-o deseori, și-mi place s-o repet, noi sîntem, prin forța împrejurărilor, constituiți într-o adevărată instanță care judecă nenumărate procese desfășurate în marile tribunale ale lumii.

Vă rog chiar să priviți ce se petrece în zilele noastre în acele țări pe care, poate, le-am lăudat prea mult, dar care nu încetează din această cauză să reprezinte exemplele cele mai desăvîrșite dintre toate felurile de civilizații. Apare și înflorește o nouă idee — tot ceea ce la suprafața societății ține de egoism, de vanitate, de părtinire, se aruncă asupra ei, pune stăpînire pe ea, o desfigurează, o întoarce pe dos; și o clipă mai tîrziu, măcinată de toți acești factori, iat-o purtată în sferele abstracte unde se îngrămădesc toate firele prafului steril al spiritului omenesc.¹⁴ La noi nu întîlnim asemenea interese pătimașe, asemenea opinii gata făcute, prejudecăți atît de înrădăcinate: noi ne înfățișăm în fața fiecărui adevăr cu spiritele imaculate. Nici în instituțiile noastre, creații libere ale principilor noștri¹⁵,

---

¹⁴ În varianta rusă: „sferele abstracte... în care dispare orice fir de praf imaterial.“

¹⁵ În varianta rusă se adaugă aici: „sau rămășițele sărăcicioase ale unei alcătuirii de viață arate cu pulgul lor atotputernic“.

nici în moravurile noastre care nu datează nici măcar de un secol¹⁶, nici în opiniile noastre care încearcă pe mai departe să se fixeze chiar și asupra lucrurilor celor mai mărunte, nimic nu se opune binefacerilor pe care le hărăzește umanității Providența. E de ajuns ca printre noi să se pronunțe o voință suverană și toate opiniile se estompează, toate crezurile se pleacă, toate mințile se deschid noului gând care li se oferă. Ar fi fost poate mai bine să fi trecut și noi prin toate încercările pe care le-au parcurs celelalte popoare creștine, să ne extragem din ele și noi, ca și aceste popoare, forțe, energii, metode noi, și poate că poziția noastră izolată ne-ar fi apărut de toate nenorocirile care au însoțit îndelunga educare a respectivelor popoare; dar acum nu mai e vorba despre acest lucru; acum nu mai e vorba decât de a surprinde exact caracterul actual al țării, așa cum este el dat, așa cum s-a constituit el irevocabil prin însăși natura lucrurilor, și să extragem de aici întregul folos care poate fi imaginat. Este adevărat, istoria nu se mai află în mîinile noastre, dar avem în schimb știința; nu vom fi în stare să luăm de la început întreaga muncă a spiritului uman, dar putem lua parte la toate muncile sale ulterioare. Asupra trecutului nu ne mai putem exercita puterea, în schimb viitorul ne aparține.

Nu încapă nici o îndoială, lumea este apăsată de propriile ei tradiții: să nu invidiem cercul îngust în care ea se zbate; desigur în inima tuturor națiunilor se află un profund sentiment al vieții împlinite care le domină viața actuală, o amintire îndărătnică a zilelor scurse, care le umple zilele de azi: să le lăsăm să se lupte cu trecutul lor inexorabil. Noi nu am trăit niciodată sub imperiul necesităților istorice, nicicînd vreo lege atotputernică nu ne-a zvîrlit în prăpastia pe care timpurile o sapă în fața popoarelor; n-o să ne lăsăm acum în voia sumbreleor fatalități, pe care nu le-am cunoscut vreodată; să ne bucurăm de norocul imensului avantaj de a putea păși înainte avînd conștiința drumului pe care trebuie să-l străbatem, avantajul de

---

¹⁶ În varianta rusă: „moravurile noastre, acest amestec straniu de imitație stîngace și cioburi ale unei rînduiri sociale care și-a trăit de mult traiul“.

a nu asculta decît de glasul rațiunii lumii noastre, de o voință bine chibzuită. Să știm că pentru noi nu există necesitate absolută; că, slavă Domnului, nu ne aflăm pe coasta abruptă pe care alunecă înspre destinele lor necunoscute alte popoare; că ne e dat să ne putem măsura fiecare pas pe care îl facem, să reflectăm asupra fiecărei idei care ne atinge mintea, că ne este permis să aspirăm la o prosperitate mai mare decît cea pe care o visează chiar și cei mai înflăcărați slujitori ai religiei progresului și că, pentru a atinge aceste definitive rezultate, nu ne trebuie decît o voință atotputernică, asemenea celei care odinioară a dus la renașterea noastră.

Ei bine, este oare meschin viitorul acesta pe care îl propun eu patriei mele? Este oare lipsit de glorie destinul pe care-l evoc eu pentru ea? Și totuși, marele viitor ce se va realiza, marele destin care — n-am nici o îndoială — se va împlini vor fi numai și numai rezultatul acestei naturi deosebite, rezultatul naturii poporului rus, pe care am semnalat-o în fatalul meu articol. (Dar la urma urmei se știe oare ce reprezenta acest articol? Era o scrisoare intimă, adresată unei femei, după mulți ani, sub apăsarea sentimentului dureros al unei nesfîrșite dezamăgiri, pe care orgoliul indiscret al unui ziarist a făcut-o publică; o scrisoare care, citită și recită de mii de ori înainte de a fi tipărită, și încă în originalul mult mai tăios decît traducerea slabă în care ea a apărut, n-a provocat nici o proastă dispoziție nimănui, niciodată, nici chiar celor mai idolatri patrioți; în sfîrșit, o scrisoare în care, între cîteva pagini de o profundă devoțiune, era inserat un studiu de istorie în care vechea teză a superiorității țărilor occidentale era reprodusă cu anumită căldură; poate chiar exagerată. Așadar, astfel arăta acea scriere detestabilă, acel pamflet incendiar care a atras asupra autorului său blamul public și cea mai stranie dintre persecuții.¹⁷)

Oricum, voiam de mult s-o spun, și sînt fericit că am acum prilejul să fac această mărturisire: da, exista o anumită exage-

---

¹⁷ Pasajul între paranteze este tăiat în manuscris și nu figurează în versiunea lui Gagarin.

rare în acel așa-zis rechizitoriu împotriva unui mare popor, a cărui vină nu era, la urma urmelor, alta decît aceea de a fi fost azvîrlit la marginile lumii civilizate, departe de toate centrele în care se acumulează firesc luminile, departe de focarele din care ele țîșniseră veacuri de-a rîndul; era o exagerare să nu recunoști că am venit pe lume pe un teritoriu neprielnic, pe care nu înfloriseră nici un fel de imperii care să fi fost cinstite de către generațiile anterioare, unde nu existase nimic care să ne vorbească de veacurile scurse, nici un vestigiu al civilizațiilor anterioare, nici o amintire, nici un monument al lumii dispărute; era o exagerare să nu acorzi cele cuvenite unei biserici atît de smelte, uneori atît de eroice, care singură ne mai alină durerea pustiuului din letopisețele noastre, căreia singură îi revine meritul fiecărui act temerar, fiecărui gest de devotament al părinților noștri; în sfîrșit, era, fără îndoială, o exagerare să te lași pradă disperării, chiar și pentru o clipă, în fața unei națiuni care a purtat în trupul ei marele suflet al lui Petru cel Mare. Dar, după toate acestea, trebuie să fim de acord și cu faptul că de neconceput sînt și capriciile și fanteziile publicului nostru.

Să ne amintim că doar cîteva zile înaintea apariției articolului despre care este vorba aici s-a jucat pe scena noastră o piesă nouă.¹⁸ Ei bine, cu nici un alt prilej n-a mai fost astfel biciuită o națiune, niciodată n-a mai fost o țară tîrîită astfel în noroi, niciodată nu i s-au mai aruncat publicului în obraz atîtea lături și totuși niciodată succesul nu a fost mai răsunător.¹⁹

Să fie oare condamnat la tăcere un spirit serios care a meditat adînc la țara sa, la istoria ei, la caracterul poporului ei, numai pentru că nu-și trîmbițează prin gura unui măscărici sen-

---

¹⁸ Referire la piesa lui Gogol *Revizorul*. Prima reprezentare a comediei pe o scenă moscovită a avut loc la data de 25 mai 1836, înaintea apariției primei scrisori filozofice în revista *Telescop*.

¹⁹ Aici se oprește prima variantă, cea adnotată de Ceaadaev și preluată de ediția franceză, a *Apologiei unui nebun*. În continuare urmează adaosul publicat de către Gagarin și preluat cu această mențiune și în ediția de care ne folosim.

timentul patriotic care-l apasă?! Oare ce ne face atît de binevoitori faţă de lecţia cinică a comediei şi atît de întunecaţi la adresa cuvîntului auster care merge pînă în adîncul lucrurilor? Se întîmplă aşa, trebuie s-o spunem, pentru că noi nu avem încă decît instincte patriotice; pentru că sîntem încă mult prea departe de patriotismul filtrat prin gîndire al vechilor naţiuni maturizate prin activităţile intelectului, luminate de meditaţiile ştiinţei; pentru că ne mai aflăm încă în stadiul în care ne iubim ţara în maniera popoarelor adolescente pe care nu le-a frămîntat încă gîndirea, care încă se mai află în căutarea ideii ce le e proprie, a rolului pe care sînt chemate să-l joace pe scena lumii; pentru că forţele noastre intelectuale nu sînt încă deloc exersate în probleme serioase; într-un cuvînt, pentru că munca spiritului a fost la noi pînă în zilele noastre aproape nulă. Noi am ajuns cu o uimitoare repeziciune la o anumită treaptă de civilizaţie care a stîrnit, pe bună dreptate, admiraţia Europei. Forţa noastră terorizează omenirea, imperiul nostru se întinde pe o cincime din globul terestru; dar toate acestea, trebuie s-o mărturisim, nu le datorăm decît voinţei energice a principilor noştri, secundată de condiţiile fizice ale ţării în care locuim.

Turnaţi, modelaţi, creaţi de către suveranii noştri şi de către clima noastră, am devenit un mare popor numai prin forţa supunerii. Dacă parcurgeţi de la un capăt la altul letopiseţele noastre, veţi descoperi la fiecare pagină acţiunea profundă a puterii, influenţa neîncetată a solului, şi aproape niciodată pe cea a voinţei publice. Totodată, trebuie să recunoaştem ca adevărat faptul că, abdicînd de la putere în favoarea stăpînilor săi, cedînd în faţa naturii caracteristice a ţării sale, poporul rus a dat dovadă de o mare înţelepciune, recunoscînd în felul acesta legea supremă a propriului său destin: un rezultat singular provenit din două elemente de ordin diferit; două elemente pe care nu le-ar putea renega fără să-şi falsifice propria fiinţă, fără să paralizeze însuşi principiul propriului său posibil progres. O privire rapidă asupra istoriei noastre, din punctul de vedere stabilit, va pune, sper, această lege în întreaga ei evidenţă.

II

Există un fapt care domină puternic întregul nostru drum prin veacuri, care însoțește întreaga noastră istorie, care, în anumit sens, presupune toată filozofia ei, care se produce în toate epocile vieții noastre sociale, determinându-le caracteristicile, care este în același timp elementul esențial al măreției noastre politice și adevărata cauză a neputinței noastre intelectuale: acest fapt este faptul geografic.²⁰

---

²⁰ Aici se întrerupe manuscrisul lui Ceaadaev și nu există nici un indiciu în privința continuării lui. (Nota lui I. Gagarin.)

SUMAR

Ion IANOȘI, Prezentare 5

SCRISORI FILOZOFICE

Scrisoarea întâi	21
Scrisoarea a doua	45
Scrisoarea a treia	62
Scrisoarea a patra	75
Scrisoarea a cincea	89
Scrisoarea a șasea	104
Scrisoarea a șaptea	135
Scrisoarea a opta	157

Apologia unui nebun 164

Întârzierea restituirii operei lui Piotr Ceaadaev (1794–1856) cu aproape un secol și jumătate îi conferă filozofului calitatea de precursor timpuriu al multor tragedii rusești caracteristice. Pătrunderea gândirii sale abia în circuitul contemporan de idei îi asigură însă o neașteptată actualitate. Am putea vorbi despre un particular „existențialism creștin“, unul care ia act de esențele lumii în care omul se vede constrâns să-și redobândească libertatea. Această situație îl apropie pe Ceaadaev de iluștri cugetători occidentali ai vremii noastre, îndeosebi francezi; după cum îndreptățește și o continuitate specifică în cadrul meditației rusești. Dubla evidență o confirmă și rima cugetării cu expresivitatea. Filozofia lui Ceaadaev n-a îmbrăcat doar din motive conjuncturale forma epistolară; ea a sudat într-un ansamblu coerent gândul și stilul. Eseul datorat unuia dintre mînuitorii lui de excepție va fi pe drept revendicat și de filozofie și de literatură. Textul probator a fost salvat: din nefericire – nu pentru autor; din fericire – pentru cititori.